

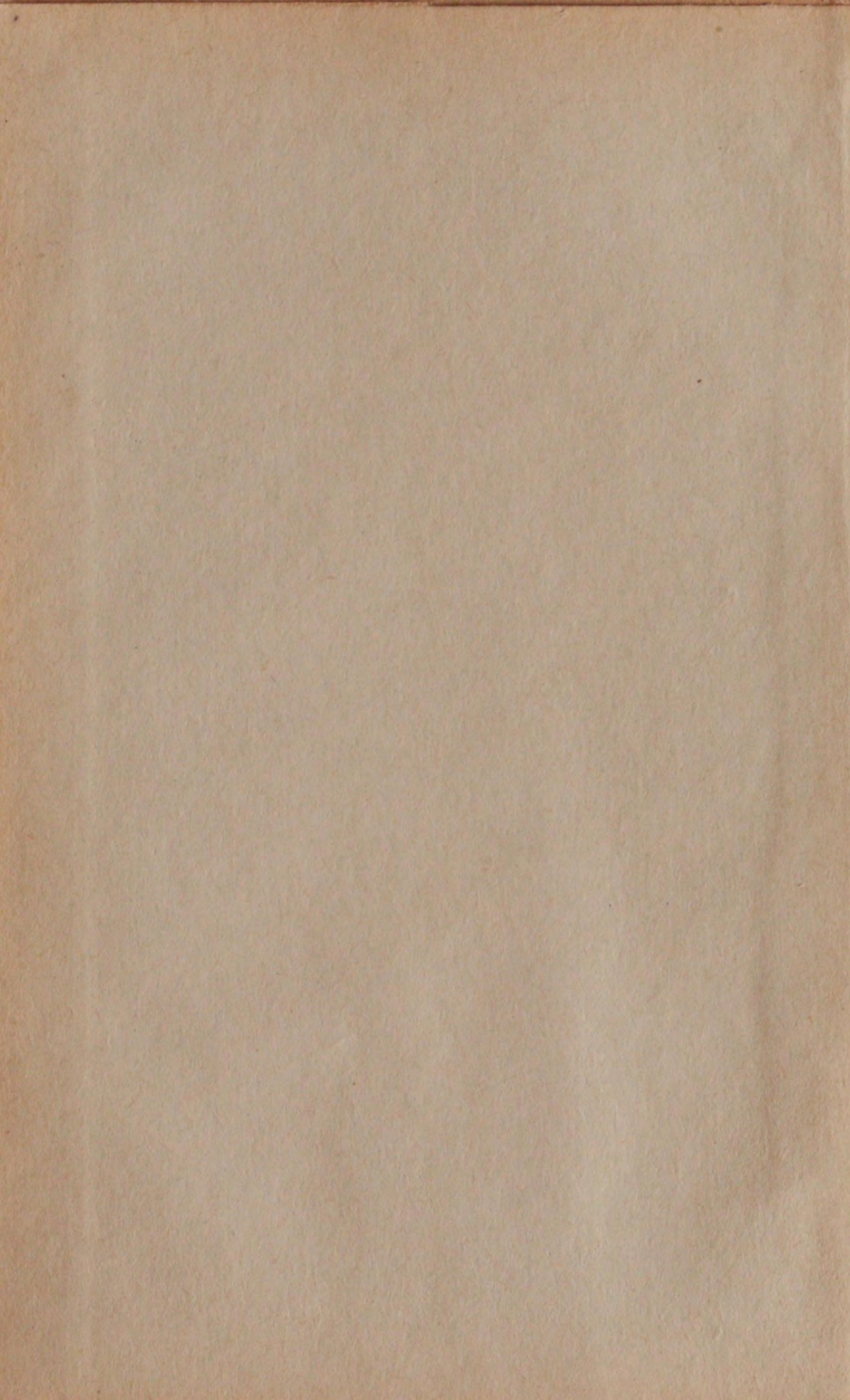
СФ
С-900

С. С. СУРЪЗАКОВ

**АЛТАЙ
АЛБАТЫНЫҢ
ОС ПОЭТИЧЕСКИЙ
ТВОРЧЕСТВОЗЫ**

ГОРНО-АЛТАЙСК 1960

-200832-

сф
с-900

С. СУРАЗАКОВ

АЛТАЙ АЛБАТЫНЫН
ОС ПОЭТИЧЕСКИЙ
ТВОРЧЕСТВОЗЫ

200832. ✓
0

0 ✓

ТУУЛУ АЛТАЙДЫН
БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
1960

Горно-Алтайская
областная
БИБЛИОТЕКА.

АВТОРДОН

Бу бичикти автор алтай фольклордын ла литературанын үредүчилерине ле Горно-Алтайский государственный пединституттын алтай тил ле литература бөлүгинин студенттерине болушту учебно-методический бичик эдип чыгарып јат. Алтай фольклордын учебниги эмдиге јетире јок болгон учун, бу бичик үредүчилерге ле студенттерге бир эмеш јөмөлтө болор деп автор бодойт. Бичикте кандый бир тутактар, једикпестер табылза, ол керегинде авторго бичип ийзин деп сурап турум.

КИРЕ СӨС

Алтай албаты бойынын жадын-жүрүмин, күүн-санаазын поэтический сөстөр ажыра айдарга жебрен чактардан бери амадаган. Бичик-билик табылардан ыраак та озо улус жаркынду поэтический искусствону төзөп баштаган. Произведениелерди олар оосло чүмдеп, албатыга таркадып, үйеден үйеге, чактан чакка айдып, улалтып туратан. Онын учун бу искусствону бис албатынын оос поэтический творчествозы деп адап жадыбыс. Наукада оны фольклор деп адайдылар.

Фольклор жагыс ла жебрен өйлөрдө чүмделген эмес, же албаты бичик-биликтү де боло берген согында оосло поэтический произведениелер чүмдеерин таштабаган.

Алтай албатынын оос поэтический творчествозы сүрекей бай. Ол жебрен өйлөрдөн бери табышкактар, кеп сөстөр, укаа сөстөр, кожондор, чөрчөктөр, үлгерлер ле оног до өскө поэтический жанрлар төзөгөн. Алтай фольклордын бу жанрлары өскө албатылардын фольклорынын жанрларына бир канча түнгей. Темдектезе, кайлап айдар алтай чөрчөктөрдү орус былиналарла түндештирип көрөр болзобус, олардын геройлары, геройлордын тартыжузы, чөрчөктин ле былинанын поэтический эп-аргалары бир канча түнгей, бүдүштеш болуп көрүнөт. Онызы нениг учун ондый дегежин, албатылар жебрен өйлөрдөн бери бойларынын исторический өзүминде түнгей өйлөр өдүп, искусствонун бир түнгей кеберлерине алдынан бойлары келгендер, экинчи жагына дезе, олар кажы бир өйлөрдө колбулу болуп, поэтический творчестволары бирүзи бирүзинен көрүжип, үренип төзөгөндөр. Кезик учуралдарда историязы, экономиказы ла культуразы жагына колбулу болгон албатылар кандый бир поэтический произведениелерге алыжып, оларды оног ары өмө-жөмөлө жарандырып туратан. Онын учун алтай фольклорды бис шиндегенисте, онын бир канча произведениелери өскө албатыларда база бар болгону көрөдүс. Темдектезе, «Алып-Манаш» ла «Көзүйке» деген

алтай чөрчөктөр казах, узбек, татар, башкир албатыларда, «Алтайын Сайын Салам» ла «Алтай-Буучай» бурят албатыда бар. Алтай албатыга орус албатыдан көп прозаический чөрчөктөр кирген: «Лиса-повитуха»¹, «Мужик, медведь и лиса»², «Царевна-лягушка»³ ла оног до өскөлөри. Алтай албатыда ла өскө албатыларда бар болгон ондый бир түнгей произведениелерди бис кеп сөстөрдөң, табышкактардан, үлгерлерден ле оног до башка жанрлардан табадыбыс. Же ондый да болзо, алтай фольклор өскө албатылардын фольклорынан башка. Бу фольклорды алтай албаты бойы төзөгөн, ол алтай элдердин аңылу исторический жолун, жадын-жүрүмин, тартыжузын көргүзөт. Бойынын бу фольклорыла алтай албаты телекейлик поэтический искусствого кожулта эдип, оны там байыдат.

Алтай фольклорды шиндеп тура, В. И. Лениннин кажы ла национальный культурада эки культура бар болгон деп айтканын ундыбас керек. Алтай фольклор ишкүчиле жаткан албатынын творчествозы. Оны албаты чүмдеген, ол ажыра күүнзеген күүнин, нени сакыганын, неге иженгенин айдат. Же албатынын ортозында ишкүчиле жаткандардан башка, бийлеечи класстар — байлар, кулданагылар — болгон. Олор жоннын күчин белен жиирге, оны жегилинче бийлеерге амадап, бойларынын идеологиязын төзөп, жонго таркадып туратан. Бийлеечи класстардын улузы бойлары оосо произведениелер чүмдеп таркадатан. Бу произведениелер озогы өйдөги общественный стройды мактап, калык-жонды төс классовый жилбүлериин туура апарып, улустын санаазын каранууяладып турган. Ондый произведениелерге камдардын, жарлыктардын ла абыстардын мүргүүл сөстөри, сарындары, кудай керегинде куучындары ла кудай жагынын оног до өскө произведениелери кирет. Озогыда бийлеген байлар алтай улусты өөркөштирерге, өштөштирерге амадап, көп сөгүш сөстөр дө үлгерлеп чүмдеген. Бу сөгүш сөстөр ажыра бир сөөктин улузы экинчи сөөктин сөгүп, электеп, жамандап туратан. Ондый произведениелер албатынын поэтический творчествозына база кирбей жат. Байлар албаты ортодо көп реакционный легенда-куучындар да таркаткан. Ондый куучындардын бирүзи Ойрот-каан керегинде. Бу куучын ажыра байлар алтай албатыны орус албатыла өштөштирерге санан-

¹ А. Н. Афанасьев. Народные русские сказки, Т. I, М., 1957, стр. 16. Алтай варианты М. В. Чеволковтын «Поучительные статьи в стихах» деп бичигинде бар, Томск, 1893.

² Ондо ок, стр. 85. Алтай варианты — «Алтай чөрчөктөр», Горно-Алтайск, 1954.

³ Ондо ок, т. 2, стр. 329. Алтай варианты — В. В. Радлов, «Образцы народной литературы тюркских племен», ч. I, СПб, 1866.

ган. Ондый ок амадуга болуп омор «Канза-Бий» деп легенда-куучын ла кожон чүмдегилеген.

Озогы тужунда јаан байлар ла јайзандар бойларынын кӧдӧчилеринин тоозында чечен тилдӧ улус, кожончылар, кайчылар, чӧрчӧкчилер тудатан. Омор чүмдеген ле айдып јӧрген произведениелерин бойларынын ээлерине јарамыкту эдип, бу произведенилерде бийлеечи класстардын идеологиязын ӧткӧргилейтен: бай улусты, анчадала ээлерин, кӧдӧргилейтен, оморды албатынын чындык, быйанзак башчылары, јаан ийделӧ баатырлары эдип кӧргӧскилейтен, каандардын, байлардын тонокчыл, олјочыл табаруларын, согуш-тартыжуларын мактагылайтан. Онын учун бис алтай эпосты ла чӧрчӧктӧрди шиндеп тура, бир канча произведениелер албатыга каршулу феодальный учурлу болгонын кӧрӧдибис.

Бийлеген класстар албатынын классовый тартыжузына чаптык, каршулу произведениелер чүмдегениле коштой акту кӧчиле јаткан јон ортозында чүмделген, албатынын јадын-јӧрӧмин, кӧӧн-санаазын чын кӧргӧскен произведениелерди ӧнӧтийин кубултып, бойларынын идеологиязына келиштирип туратан. Онон улам бис бир кезек јакшы, јарамыкту произведениелерде албатыга келишпес, ӧскӧ идеологиядан кирген учуралдар барын кӧрӧп јадыбыс.

Каандардын, јайзандардын, байлардын јуртында айдылатан бу мындый оос поэтический произведениелерди бис албатынын фольклорына кошпой јадыбыс. Оморды кезикте карануйда јӧрген, байларга мекелеткен, классовый санаашӧӧлтелери кӧдӧрилип ӧспӧгӧн улус та айдатан, онын учун фольклористтерге омордын да ортозынан ондый произведениелерди бичип аларга келишкен. Бис, советский улус, оморды озогызынан арткан поэтический энчиге кошпой јадыбыс. В. И. Ленин озогы эки национальный культурадан кажызы биске тузалу болоры керегинде мынайда айткан: «... бис кажы ла национальный культурадан онын јангыс ла демократический ле социалистический элементтерин алып јадыбыс»¹. Алтай албатынын акту кӧчиле јаткандары чүмдеген произведениелер албатынын демократический јилбӧлерин, байларга удурлашканын, тӧрӧлин ӧштӧлерден корулаганын, амыр-энчӧ иштеп, јадын-јӧрӧмди ӧнжӧдерге кӧӧнзегенин кӧргӧзет. Ондый произведениелер алтай фольклордо ӧн ле кӧбизин, ӧн ле јаркындузы болуп јат.

Алтай фольклор алтай албатынын историязыла чике колбулу. Улу орус пролетарский писатель А. М. Горький айткан: «Албаты чүмдеген поэтический творчествоны билбей тура,

¹ В. И. Ленин. Соч., т. 20, стр. 8.

бис онын чындык историязын да билип албазыбыс» — деп. Бу сөстөр алтай да фольклорго келижет. Алтай исторический легенда-куучындарды, кожондорды, кайлап айдар чөрчөктөрдү шиндегенисте, олардо алтай албатынын олјочыларла, тонокчыларла өткүрген исторический тартыжузы, јебрен чактардан бери јадын-јүрүми, социально-политический санаашуултелери көргүзилет. Фольклор албатынын исторический өзүминин кажы ла јолын, кажы ла ойин ончо келтейгейинен көргүзет. Ондый эмес болгон болзо, биске фольклордон туза јок болор эди. Је фольклор исторический летопись эмес, ол исторический керектерди ле кубулталарды, исторический улусты кажы ойдө кандый аайлу болгонын чип-чике көргүспей јат. Фольклор — албатынын поэтический творчествозы. Ол албатынын исторический јадын-јүрүмин аңылу поэтический эп-аргалар, художественный текши шуултелер ажыра көргүзет. Онын учун ол исторический описаниеге эмес, «сөстин искусствозына» (А. М. Горький) кирип јат.

Фольклор, экинчи јанынан, албатынын ижиле, јадын-јүрүминдеги јүзүн-јүүр чүм-јандарыла, ойындарыла колбулу. Онызын анчадала чүм-јаннын поэзиязы, малчылардын алкыш сөстөри, тойдын кожондоры, сыгыттар, ойыннын кожондоры ла онон до өскөзи керелейт. Олор—јиттер алыжып, јаңы биле төзөгөндө, кижиле өлө бергенде эмесе ойын-јыргал болгондо айдылатан, кожондолотон аңылу сөстөр болуп јат. Тегин ойдө оларды кем де айтпас, кожондобос. Чүм-јаннын ла ойыннын поэзиязынан да башка жанрлар албатынын ижиле, јадын-јүрүмиле колбулу болгоны билдирет. Темдектезе, аң-куш керегинде алтай чөрчөктөр озо баштап аңчы улус ортозында табылган деп айдарга келижер. Онын учун олардо јүзүн-јүүр аң-куштардын кандый бир кылыгы, бүдүми көргүзилген. Көп учуралдарда кайлап та айдар чөрчөктөрдү кайчы улус ишле колбоп айдатан. Тайгага аңдап барган аңчыларла кожо кайчы улус барып «тайганын өззинен» аң-куш сурап, ого кайлап беретен.

Кеп сөстөр, табышкактар, бир канча кожондор үредүлү учурлу болуп, албатынын ижиле, јадын-јүрүминин өзжилериле, общественный јандарыла база јуук колбулу.

Је бу ончозы фольклорды кандый бир ишке јөмөлтөлү поэзия эдип турган эмес. Фольклор албатынын ижиле, јадын-јүрүминин ончо келтегейлериле колбулу болгонынан улам онын учурын там байыдып, там бийиктедет. «Сөстин искусствозы» болгонынан улам фольклор литературага јуук турат.

Је фольклор литературадан аңыланып јат. Фольклор албатынын өмө-јөмөлө чүмдеген поэзиязы. Онын кажы ла произведениезин озо баштап ойгор көгүстү, чечен тилдү кижиле

чүмдеген. Же ол кижини произведениезинде жангыс бойынын эмес, бастыра албатынын санаазын, шүүлтезин, күүнин айдат. Онын жастырганын, келишпес айтканын өскө улус ого болужып, түзедет. Экинчи жанынан, ол кижини произведениезин албатыда жанжыган поэтический эп-аргаларды, албатынын чечен тилин тузаланып чүмдеп жат. Кандый бир жангыс поэтический эп-арга таап, жанжыган эп-аргаларга кошсо до, албаты оны текши жаратпаганча, ол эп-арга поэзияда артпай жат. Бир кижини чүмдеп айткан произведение — ол произведение жакшы, жарамыкту болзо, — албатыга таркап, өскө кайчылар, чөрчөкчилер, кожончылар оны оног ары там жарандырып, көп өйлөрдүн туркунына поэтический искусствонун бийик кемине жетирип жат.

Фольклордын произведениелерин албаты онойдо өмө-жөмөлө чүмдейтен учун, олардын эн баштапкы авторлоры ундылып калган. Кажы ла кайчы, чөрчөкчи, кожончы бойынын айдып эмезе кожондоп турган произведениезин «албатыдан ла уккам» деп айдат. Жангыс ла бу жуукта — XIX—XX чактарда чүмделген бир канча кожондордын кезик авторлоры ундылбаган.

Фольклордын произведениелери литературный произведениелерден бир канча художественный эп-аргаларыла да, тилиле де аңыланып жат. Фольклордо фантастика ла мифология жаан учурлу болот, гипербола көп учурайт, фольклордын произведениелеринин тили албатынын өрмөктөжип, куучындажып турган тили болгон учун, көп диалектизмдү болуп жат.

Же фольклордын ла литературанын эн ле жаан башказы неде дезе, литературный произведениелер бичикте «журтап турган» болзо, фольклордын произведениелери оосло чүмделип, оосло таркадылып жат. Онын учун фольклордын произведениелеринин тексти кубулып турат. Эмдиги өйдө бис алтай албатынын озогы чактарда чүмдеген произведениелерин көрөр болзобус, олардын көбизи башка-башка варианттарлу болот. Бу мындый варианттар фольклордын произведениези чактарга ол ло бойы болуп артпай, жаантайын учурыда, художественный эп-аргалары да жанынан кубулып туратанын керелейт. Ондый варианттарды көп чактардын туркунына, бир жанынан, башка-башка поэтический таскадулу, үредүлү кайчылар, чөрчөкчилер тзөгилейтен (кезиги чөрчөкти кокыр-каткылу эдип айдар, кезиги оны чын историяга бодоп айдар, кезиги кайлап айдар, кезиги сөслө айдар оног до өскө), экинчи жанынан, башка-башка социальный бөлүктөргө кирип турган кайчылар, чөрчөкчилер ле кожончылар произведениелерди бойлорынын идеологиясына, классовый көрүм-шүүлтелерине келиштирип, бойынын варианттарын жазыган,

үчинчи јанынан дезе, кандый бир произведение башка-башка албатыларга таркай береле, оног ары ол албатылардын анғылу исторический өзүмиле колбулу болуп, башкаланып, бир канча национальный варианттарлу боло беретен. Ондый жүзүн-јүүр варианттар литератураныг произведениелеринде јок.

Фольклор литературадан башка да болзо, је ол албатыныг поэтический искусствозы. Бис оны онойдо ондоп, литература, музыка, албатыныг изобразительный искусствозы чылап ок, сүрекей бийик баалап јадыбыс.

Алтай албатыныг оос поэтический творчествозыныг учуры сүрекей јаан. В. И. Ленин орус фольклордын бир канча јуунты бичиктериле таныжала, В. Д. Бонч-Бруевичке мынайда айткан: «Кандый јилбүлү материал... Бу материалды тузаланып, албатыныг күүнзеген күүни, нени сагыганы керегинде кандый сүрекей јакшы шинжү бичик бичиирге јараар эди. Көрзөгөр, бу Н. Е. Ончуковтын мен кычырган чөрчөктөринде кандый көп јакшы јерлер бар. Бистин литератураныг ајарузын бу бого ууландырар керек. Бу албатыныг акту бойыныг творчествозы. Бу творчество албатыныг психологиязын шиндеерге эмдиги өйдө сүрекей керектү ле учурлу».¹

В. И. Лениннинг айткан бу сөстөри алтай да фольклорго јараар. Алтай фольклордын бир канча произведениелери сырагај јебрен өйлөрдө, первобытно-общинный строй тужунда чүмделген. Этнографтар ла фольклористтер бу мындыг произведениелерди (чүм-јангыг поэзиязын, чөрчөктөрдү) шиндеп, первобытно-общинный строй ло онын јайрадылганы керегинде, классовый общество төзөлип башталганы ла классовый тартыжу башталганы керегинде көп билип аладылар. Албатыныг исторический јадын-јүрүминде феодальный строй төзөлип, эл-јон јоктуларга ла байларга бөлүнип, олардын ортозы ырап, көрүшпези тыгый берерде, фольклордын произведениелеринде социальный мотивтер там көптөп, там өзө берген.

Алтай албатыныг классовый тартыжузын анчадала иле, чокум көргүскен произведениелер—чөрчөктөр, кеп сөстөр, сатирический кожондор ло оног до өскөзи болуп јат. Алтай чөрчөктөрдө јокту малчылар, анчылар каандарды, байларды, камдарды, ончо классовый өштүлерди јенип, оларды јоголтып саладылар. Бу албатыныг күүнзеген күүни, сагыганы. Чөрчөктөрдө качан да болзо ак санаа кара санааны, аргачы мекечини, чын төгүнди јенип чыгат. Бу мыныг ончозынан бис албатыныг көрүм-шүүлтезин јакшы көрөдибис.

Кайлап айдар алтай чөрчөктөрдиг баатырлары албаты-

¹ Н. П. Андреев, Русский фольклор. Хрестоматия. М.—Л., 1938, стр. 29.

нын социальный өштүлерине удурлашканыла коштой алтай албатына жебрен өйлөрдөн бери табару эткен жүзүн-жүүр олжочыларла, тонокчыларла күүн-кайрал жок тартыжадылар. Баатырлардын тартыжузында алтай албатынын историясында чын болгон керектер, жуу-чактар көргүзилген. Исторический жадын-жүрүмде табарулар, жуулар чын болгон учун, алтай албаты өштүлерге чын удурлажып, төрөлин корыган учун, кайчылар ондый жуучыл баатырлардын кеберин көргүскилеген. Чөрчөктөрдүн баатырларында алтай албатынын ат-нерези, патриотизми көргүзилген. Онын учун олордын жозогы албатыны олжочыл өштүлерле эрчимдү, жалтанбай тартыжарына жаантайын көдүрүп туратан. Бистинг де өйдө, анчадала Ада-Төрөл учун Улу жуу ойинде, алтай баатырлардын сүр-кеберлери, тартыжузы советский жуучылдарды фашисттерле тын кысканбай согужарына көдүрген. Алтай албатынын жадын-жүрүми, бүдүрген ижи, культуразы, кылык-яны — ончозы фольклордо көргүзилген. Бис олорды ончозын билер учурлу, ненин учун десе, бис озогызын канча ла кире жакшы билер болзобус, эмдиги өйдө коммунизм учун улу тартыжубыстын учурын анча ок кире жакшы ондоорыбус.

Алтай чөрчөктөрдүн, кожондордын, кеп сөстөрдүн тазыктырып үредер учуры эмди де жаан. Олор эмдиги де өйдөги улусты ак-чек санаалу, иштегкей болорына, төрөлин сүүрине, ончо буудактарла эрчимдү тартыжарына үредип жат, көп ойгор шүүлтелер, эп-сүмелер айдып берет. Фольклордын поэтический произведениелерин бис эмдиги де өйдө сүрекей жылбиркеп кычырадыс. Албатынын поэтический искусствозына ондый жылбү качан да жоголбос. Озогы фольклор алтай албатынын эмдиги культуразы ла литературазы онон ары ичкеери өзөрине жаан тузалу.

Фольклордын произведениелери (кайлап айдар чөрчөктөр, үлгерлер, кожондор) албатынын музыказыла колбулу болгон учун, олор алтай музыканы төзөөрине ле көндүктирерине жаан туза жетирет. Алтай албатынын кожондорынын, кайынын мелодияларын композиторлор көп тузаланып, яны алтай музыка төзөп жадылар.

Фольклордын произведениелерин жууп, олорды кычырып, бис алтай албатынын тилин де теренжиде шиндейдис, онын бастыра байлыгын ачадыбус.

Je озогы фольклордын эн ле жаан тузалузы алтай письменный литературанын төзөлөрине ле онон ары өзүп көндүгерине жетирген салтарынан көрүнөт. Ол керегинде баштапкы алтай писательдердин бирүзи П. В. Кучияк сүрекей жакшы айткан: «Мен албатынын творчествозын билгенимнен улам писатель болуп өзүп, литературага киргем. Произведениелерди

бичиирге албатыдан үренгем». Албатынын творчествозын жаантайын шиндегени, албатынын тилинин көп чактарга чыгара төзөлгөн поэтический эп-аргаларын тузаланганы алтай писательдердин творческий өзүмине сүрекей жаан жөмөлтө эткен де, эдет те.

Алтай писательдерле кожо алтай албатынын поэтический искусствозын төзөп, албатынын советский өйдөги ырысту, жыргалду жадын-жүрүмин кожондорго, үлгерлерге салып, эмдиги өйдөги кайчылар, үлгерчилер, кожончылар туружадылар. Олор алтай албатынын озогызынан бери төзөлгөн поэтический искусствозын жаңы өйдө оноң ары көндүктирип, коммунизм учун тартыжачылар керегинде мактулу жаңы произведениелер чүмдейдилер.

АЛТАЙ АЛБАТЫНЫН ООС ПОЭТИЧЕСКИЙ ТВОРЧЕСТВОЗЫН РЕВОЛЮЦИЯДАН ОЗО ЈУУГАНЫ ЛА ШИНДЕГЕНИ

XIX чактын баштапкы јарымынын јылдарында озочыл орус интеллигент улус албаты чүмдеген поэзияга јаан ајару салган. Улу орус писательдер, революционный демократтар, фольклористтер, этнографтар, лингвисттер албатынын произведениелерин јууп, оны шиндеп тура берген. Россиянын јангыс ла төс јерлеринде эмес, је ыраак јакаларында да јаткан улус бу иштег туура калбаган.

Албатынын јадын-јүрүми, онын культуразы, чүмдеген поэзиязы оморды тын јилбиркеде берген. Бу ончозы Россияда өзүп турган революционный тартыжула колбулу болгон.

Омор јангыс ла орус албатынын эмес, је Россиядагы өскө дө албатылардын поэзиязын јууп баштаган. Темдектезе, М. Ю. Лермонтов «Ашик-Кэриб» деп азербайджан чөрчөкти эн ле баштап бичип алган, А. С. Пушкин казах албатынын «Козы-Корпеш ле Баян-Слу» деп чөрчөгин бичип алган (алтай улуста бу чөрчөк база бар — «Көзүйке»). Анчадала көп произведениелерди орус эмес албатылардын ортозында јадып иштеген краеведтер јууган.

Алтай албатынын фольклорын јууп баштаганынан бери јүс јылдан ажа берди.

Бу ишти элден озо баштаган кижы Николай Иванович Ананьин болуп јат. Ол Аба-Турада (Кузнецкте) јаткан краевед болгон. 1850 јылда Ананьин Улалуга (эмдиги Горно-Алтайск) келип, мында миссионерлерге тилмеш болуп иштеген Михаил Васильевич Чевалковло тушташкан. Чевалковко ол мынайда айткан: «Мен слердин тилге түнгей тилдү аймактардын јангынын учурын, сарындарын, үлгерлерин, куучындарын сурап, бичип јүрүм... Эмди менин Аба-Тура аймагынан бичип алгандарым бар. Сен меге оморды көчүрерге болуш», — деп. Чевалков ол материалдарды орус тилге көчүрерге бо-

лушкан. Ананьин јанып атанар алдында Чевалковко алтай улустың кожондорын, куучындарын, үлгерлерин јууп алып, ого ийип турзын деп јакыган. «Айдарда мен канча јууганымды адай¹ Стаппанга² берип турдым — деп, Чевалков бойының автобиографиясында бичийт. — Ол почтобыла Николай Ивановичке ийип турды». Экинчи јылда Ананьин база ок Улалуга келип, Чевалков јууган материалдарды орус тилге көчүрген. Је бу материалдардың көбизи кепке базылбаган. Н. И. Ананьин бир канча алтай кожондорды Томскто газетке салган. Олордың кезик куучындарын миссионер Стефан Ландышев алала, бойының «Алтайская духовная миссия»³ деп бичигине кийдирген. Је бу куучындар албатының чындык поэтический творчествозының произведениелери эмес, камдар, јарлыкчылар, христиандар кудай керегинде јон ортозына таркаткан куучындар болгон.

Алтай албаты чүмдеген оос поэзияның произведениелерин XIX чакта сүрекей көп јууган ла кепке базып чыгарган кижии Василий Иванович Вербицкий (1827—1890) болгон. Оның чыккан, өскөн јери — Нижегородский губерния. Ол ондо семинарияны божодоло, озо баштап үредүчи болуп иштеген. Је Вербицкийди, ол өйдөги көп орус интеллигенттерди чилеп ок, албатының јадыны, культуразы, поэзиязы јилбиркеткен. Айдарда ол этнография, фольклористика јанынан иштеерге күүнзеп, Сибирьге келген. Мында Вербицкий озо баштап орус улустың јадын-јүрүмин, «сибирский говордын» аңылузын шиндеп, кеп сөстөрдү, табышкартарды јууп, кепке базып чыгарган. Је оны сүреен тың јилбиркеткени — түштүк Сибирьде јаткан орус эмес албатылар болгон. Ол оноор барып, олордың јадын-јүрүмин шиндеерге бек сананып алган. Ол өйдө түштүк Сибирьде иштеерге турган кижиге јангыс ла јол — Алтайский духовный миссияның ижине кирип алары болгон. 1853 јылда Вербицкий миссияга кирди. Онон бери 1890 јылга јетире, одус јети јылдың туркунына, ол алтай улустың ортозында јаткан.

Вербицкий алтай, куманды, теленет, шор укту улус ортозында миссионерский иш өткүрип, бу ижи аайынча ончо алтай јерлерге јүрген. Миссионерский ишке көп тө өй чыгып турган болзо, је научный ижин Вербицкий бир де эмеш таштабай, јаантайын өткүретен.

Вербицкий алтай тилди сүрекей јакшы билип алган. Ол

¹ *Адай-ада*. Онойдо абысты озогыда адайтандар.

² *Стаппан* — Стефан Ландышев, Улалудагы миссионерский станның јааны.

³ *Алтайская духовная миссия*, М., 1864 ј.

Алтайский духовный миссиянын өскө члендериле кожо алтай тилдин эн ле баштапкы научный грамматиказын¹ бичиген, онын согында алтай ла орус тилдин баштапкы сөзлигин² тургускан. Бу бичиктер жаңыс ла лингвисттерге тузалу эмес, је фольклористтерге де сүрекей баалу. Оndo грамматический ээжилерге ле сөстөргө жөмөлтө эдип, Вербицкий алтай албатыдан жууп алган көп кожондорды, кеп сөстөрдү, табышкактарды салган.

Бойынын тил жагынан иштеринен башка Вербицкий көп этнографический статьялар бичиген. Ол статьяларда алтай улустын жадын-жүрүминин бастыра келтегейлери: журтаган журты, кийими, иштеген ижи, культуразы, жагдаган жагдары керегинде бичилген. Олор ол өйдөги жүзүн-жүүр газеттерде, журналдарда, миссиянын отчетторында кепке базылып чыккан.

Je Вербицкийдин эн ле жаан ижи алтай албаты чүмдеген поэзиянын произведениелерин жууганы болуп jat. Бу ишти ол М. В. Чевалковло кожо өткүрген. Чевалков бу өйдө Улалуда миссионерлерге тилмеш болуп, байат тилге христианский кудай жагынын бичиктерин көчүрерге болушкан. Je бу ишти өткүргениле коштой ол албатынын жүзүн-жүүр куучындарын, кожондорун, чөрчөктөрүн жууган. Ол бойы да сүрекей жахшы куучынчы, чөрчөкчи кижжи болгон. Вербицкий Чевалковло кожо албатыдан 29 куучын, 6 чөрчөк (ол тоодо төрт кайлап айдар чөрчөк), 29 кожон, 139 кеп сөс лө табышкак бичип алала, кепке базып чыгарган.

Онон башка Вербицкий алтай фольклор керегинде эки статья бичиген: бирүзи—кайлап айдар чөрчөктөрдүн баатырларынын кебери керегинде («Богатыри в сказках алтайцев»), экинчизи десе — албатынын кожондоры керегинде. Бу статьялар ла фольклорный материалдар жүзүн-жүүр газеттерде, журналдарда чыгып, чачылып калган учун, айла ол газеттерди ле журналдарды табарга күч боло берген учун, Московский Университеттин естествознание, антропология ла этнография аайынча обществозы олорды ончозын жууп алып, 1893 жылда, Вербицкий божогон согында, бир бичик³ эдип чыгарган.

Вербицкий жууган фольклорный материалдын көп сабазы байат, туба, шор укту улустаг бичилген. Ол материалдарды Вербицкий орус тилге көчүрүп, кепке базып чыгарган. Жаңыс ла кеп сөстөрдү ле табышкактарды көчүрбеген. Тегин чөрчөк-

¹ Грамматика алтайского языка, Казань, 1869 j.

² Словарь алтайского и аладагского наречий, Казань, 1884 j.

³ В. И. Вербицкий. Алтайские инородцы, Москва, 1893 j.

төрди ле кайлап айдар чөрчөктөрдү ол кыскарта бичийле, оларды ылгаштырбаган. Кайлап айдар чөрчөктөрдү ол база прозала бичиген. Онызы жастыра.

Же тутактары бар да болзо, Вербицкийдин жуунтызы биске баалу. Ол бичип алала, кепке базып чыгарган произведение-лердин көбизи эмди албаты ортозында ундылып калган. Тем-дектезе: алтай албаты жүзүн-жүүр олжочыларла тартышканы керегинде, байаттар Россияга канайда кожулып киргени ке-регинде, жүзүн-жүүр сөөктү ле жүзүн-жүүр укту улус кайдан таркаганы керегинде, кырлар, суулар, көлдөр ненин учун кандый бир атла адалганы керегинде Вербицкийдин жуунты-зында бар куучындардын көбизи эмди албатыда жок.

Вербицкий кыскарта да болзо, өткөн жүсжылдыктагы кай-чылардын кай чөрчөктөрүн бичип алала, биске артыргыскан: «Алтайын Сайын Салам», «Айманыс» ла оноң до өскөлөри.

Же Вербицкийдин материалдарын, анчадала куучындарын, чөрчөктөрүн, кайлап айдар чөрчөктөрүн шиндеп көргөнисте, олардын бир канчазы албаты чүмдеген поэзиянын чындык произведениелерине келишпей жат. Темдектеп, «Кара-Каан» деп шор чөрчөкти алалдар. Бу чөрчөктө Алтын-Арыг деп баа-тыр кыс керегинде айдылат. Онын адазы карый берген кижини. Же ол сок жаңыс кызына жөөжөзин берерге коркып турган. Алтын-Арыг баатыр күчин көргүзүп, өскө каанды жуулап өл-түрөле, онын албатызын, малын, жөөжөзин тоноп экелген. Адазы оны мактап, ак малын, ар жөөжөзин кызына башкар-тат. Бу чөрчөк албатынын жүрүмин көргүскен эмес, тонокчыл Алтын-Арыгты мактаган произведение болуп жат. «Жүс аба-кайлыг Пежитти-Каан» деп чөрчөктө адазы ла уулы үй кижини блаажып тартышканы керегинде айдылат. Бу чөрчөк база да албатынын жүрүмин көргүспейт.

Ондый произведениелерди Вербицкий албатынын поэзия-зы деп бодогон. Бойынын «Богатыри в сказках алтайцев» деп статьясында байлар, каандар керегинде чөрчөктөрдү шиндеп, оларды албатынын эпозы деп бодоп, ол бир канча жастыра шүүлтөлөр айткан. Онын санаазыла болзо, алтай чөрчөктөрдө албаты социальный сурактарды тургузып турган эмес, алтай улус кей фантазияны сүйүтенинен улам бу чөрчөктөр табыл-ган деп бодогон. Ончо алтай чөрчөктөрдө бир каан өскө каан-нын жөөжөзин тоногону, бойы-бойлорынан оч алганы, үй ки-жини блаажып тартышканы, күчиле мактанышып согушканы керегинде айдылат деп, ол бичийт. Чөрчөктөрдүн геройлары ончо бай улус болуп туру деп айдат. Ол мынайда бичийт: «Баатырлардын көп сабазы бай каандар. Олардын тергези жер үстүндө де, тегериде де... Бай каандар тоозы жок албатылу, тоозы жок малду».

Ондый шүүлте алынала, Вербицкий албатынын эпический де произведениелерин байларды мактап турган эдип салган. Онын учун Вербицкийдин материалдарын ла шүүлтелерин критический шиндеер керек болуп јат.

Алтай кожондор керегинде јаан эмес статьясында Вербицкий кожоннын стихосложениезин, мелодиязын шиндейт. Бу статья алтай кожонды билерге биске туза јетирет.

Алтай албатынын фольклорын XIX чакта көп јууган улустын база бирүзи ады јарлу ученый-тюрколог, академик Василий Васильевич Радлов (1837—1918) болуп јат. Радловтын чыккан јери — Берлин. Берлинский университетти божодоло, ол Күнчыгыш албатылардын тилдерин шиндеерге күүнзеп, 1858 жылда Россияга, Петербургка келген. Мынан оны Барнаулдагы горный училищеге немецкий ле латинский тилдердин үредүчизи эдип ийгилеген. Барнаулда ол 12 жыл иштеген: 1859 жылдан ала 1871 жылга јетире.

Бу өйдин туркунына Радлов јайгы каникулдарда түштүк Сибирьдеги албатыларга јоруктап јүрүп, јүзүн-јүүр материалдар јууган: тилдин ле фольклордын материалдарын, этнографический, статистический, экономический материалдарды. 1871 жылдын кийининде Радлов тюрк тилдү өскө албатылардын тилдерин ле поэзиязын шиндеп, орус тюркологический науканы төзөп баштаган. Онын бичиген научный иштери сүрекей көп. 1884 жылдан ала ол наукалардын орус Академиязынын члени болгон.

Алтай албатыга Радлов 1860 жылда энг ле баштап келген. Келер алдында Барнаулда Яков деп байат кижиденг алтай тилге үренип алган. Баштапкы јоругында ол Себи-Оозына, Урсулга, Чуйга, Чуйдан Китайдын гранина јетире јүрген. Экинчи катап ол 1861 жылда Бий суунын јарадынча Алтын-Көлгө јетире, оног Чолушманга, Чолушманнан тыва јерине јетире јоруктаган.

Радлов онойдо јоруктап, этнографический ле археологический материалдарла коштой көп фольклорный материалдар јууган. Бу материалдарды ол јүзүн-јүүр улустап бичиген. Барнаулда Яков деп байат ого көп фольклорный произведениелер айдып берген. Мыйтуда Јарас деп кайчы ого бир канча чөрчөктөр кайлаган. Ондойдо Балагыс деп кайчы ого база кайлаган. Је энг ле көп матералдарды Радловко М. В. Чевалков јууп берген. Чевалков, бойы көп кайлап айдар чөрчөктөр билетен кижиде, чөрчөктөрин, кеп сөстөрин, табышкактарын, алтай тилге көчүрип алган И. А. Крыловтын басняларын, бойынын баштапкы произведениелерин — ончозын Радловко табыштырган.

Бу ончо материалдарды Радлов бойынын јууган мате-

риалдарына кожуп, бир жаан жуунты¹ эдип кепке базып чыгарган.

Бу жуунтыга алтай албатынын фольклорынын бастыра жанрлары кирген: 8 прозаический чөрчөк, 6 кай чөрчөк, 6 куучын (легенда ла предание), 50-нен ажыра кожондор, 2 үлгер (тойдын алкыш сөстөри), 4 модор сөс («тындулардын кожонгы»), жүстен ажыра кеп сөстөр лө табышкактар. Бу материалдарды ол алтайлардан, байаттардан, тубалардан, кумандылардан, шорлордон жууган. Радлов оларды алтай албатынын тилин, диалекттерин шиндеерге амадап жууган. Онын учун ол оларды алтай тилле транскрибировать өделе, алтай тилле кепке базып чыгарган. Онызы наукага сүрекей жаан туза жетирген.

«Образцы народной литературы тюркских племен» деген жуунтыны жагыс ла Россиядагы эмес, же бастыра Европадагы ученыйлар жылбиркеп көрүп, бийик баалап турган. Онын учун Радлов оны алтай тилден немецкий тилге көчүргөн.

Радловтын жуунтысында бир канча једикпестер бар да болзо, же бу жуунты бойынын сүрекей байлык фактический материалдарыла алтай албатынын XIX чактагы фольклорын шиндеерге биске сүрекей керектү. Жуунтыда ончо произведениелер идейный жагынан јакшы деп айдарга јарабас. Онын баштапкы ла страницаларынан ала албатыга каршулу социальный группалар чүмдеген произведениелерди көрөдүбис. Темдектезе, мындый кеп сөстөр:

Жааннаг јабыс бол,
Улуга уккур бол.
Кумагы јок суу болбос,
Кудайы јок эл болбос.

Бир канча тегин чөрчөктөр лө кайлап айдар чөрчөктөр албатыны тоноп кыйнагандарды, улусты кулданган каандарды, өштөнкөйлөрдү, казыр, кату улусты мактап јадылар. Мындый феодальный чөрчөктөрдү Радлов байларга ла јайзандарга көдөчи болуп жүрген кайчылардан бичиген. Ол керегинде Радлов бойы да мынайда айткан: «Јайзан эртен тура экелечи болгон кайчызын экелди. Ады Балагыс... Мен оныла түжине ле иштедим». Јайзан ого јоктулар ортозында кайлайтан кайчыны экелбегени јарт.

Је ондый да болзо, Радловтын жуунтысында албаты бойы чүмдеген көп произведениелер барын темдектеерге керек. Бир кезек келишпес учуралдарын тоого кошпозобус, албатынын чын бойынын творчествозы деп «Алтайын Сайын Салам»,

¹ В. В. Радлов. Образцы народной литературы тюркских племен, т. I., СПб, 1866.

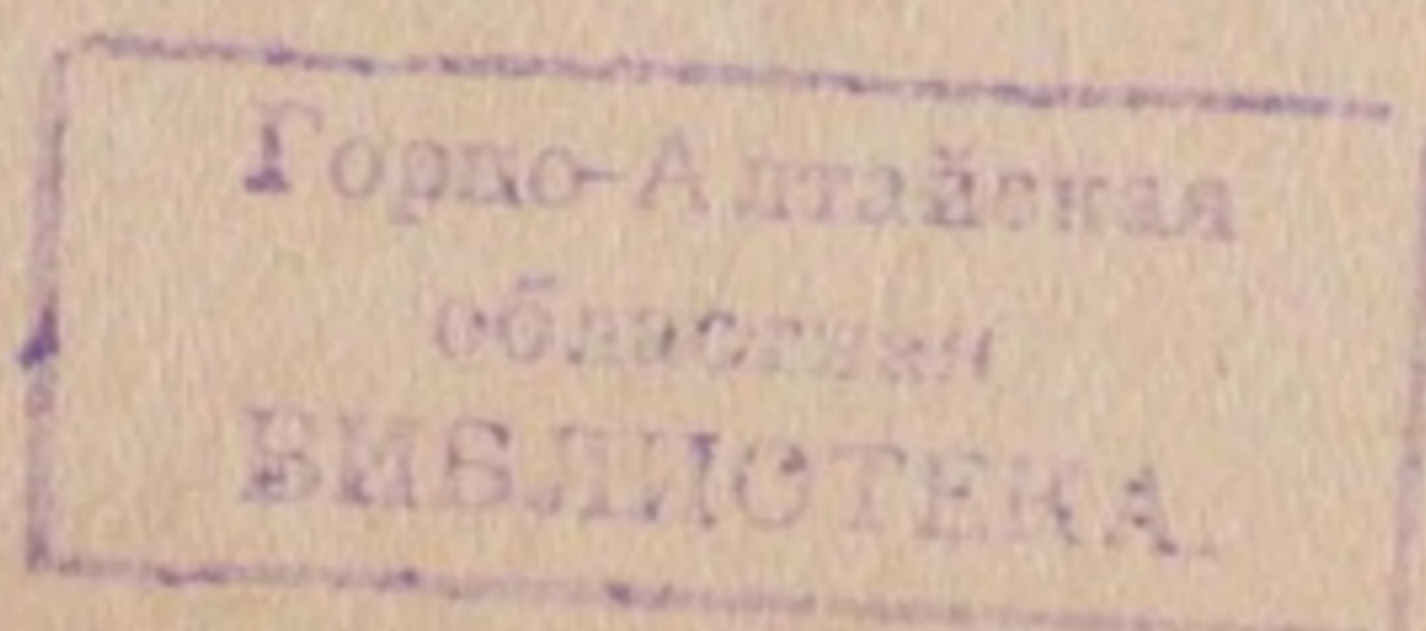
«Тектебей-Мерген» деп кайлап айдар чөрчөктөр, сүрекей жараш модор-үлгерлер («Койоноктын мактанганы», «Сагысканнын сыгыды», «Салкын жалкуга мактанганы») ле оноң до өскө көп произведениелер керегинде айдарга жараар.

В. В. Радлов лингвист болгоны керегинде мынан озо айтканыбыс. Же ондый да болзо, ол жаңыс ла тил жаанынан шинжүлөр бичиген эмес. Бойынын бир канча иштеринде — «Алтайдан ийген письмолор» ло «Сибирьден» деген этнографический бичигинде, ол алтай поэзия керегинде бир канча шүүлтелер айдып жат. Темдектезе, ол кайлап айдар чөрчөктөрдү кайчылар канайда кайлап турганы керегинде, кайдын музыкальный ритмиказы керегинде бичиген. Радловтын баалу, жакшы ажарузы — алтай албатынын поэтический көрүм-шүүлтези камдардын үредүзинен башказы керегинде болуп жат. Алтай албатынын поэтический көрүм-шүүлтези керегинде ол мынайда бичип жат: «Бу көрүм-шүүлтени камдардын үредүзиле колбоштырарга чек жарабас. Чөрчөктөрдүн мифологический персонажтары тегериде журтап туру деп айдылган да болзо, же озор камдардын кудайлары эмес». Бу ажарунын анчадала жаан учурлузы неде десе, камнын камдаганын ла эпосты түңейлеткен бир кезек шинжүчилердин жастыра шүүлтелерин туй чапканында болот.

Радлов алтай албатынын поэзиязынын стихосложениезин шиндеп баштаган. Ол «Алтай татарлардын үлгерлеген эрмеккуучынынын кеберлери» деп статья бичиген. Бу ишти көп ученыйлар баалап, тузаланган. Радлов статьясында лирический ле исторический кожондордын ритмиказын, кайлап айдар чөрчөктөрдүн стихосложениезин шиндейт.

Же Радловтын алтай поэзия керегинде айткан шүүлтелеринин бир канчазы жастыра. Онын көрүм-шүүлтези буржуазный наукадан камаанду болгон. Онын учун ол алтайларды өрө өспөс, «бойынын јеринин байлыгын тuzаланып болбос», историядан сыраңай сондоп калган албатыга бодогон. Ол алтай албатынын поэзиязын да жаан учурлу керекке бодобой, «жалку улустын токтодынбас кей санаазы» деп айткан, алтай эпос бастыразы байларды ла бойынын јөөжөзин, малын, кулдарын көптөдөргө кичееген улусты мактап, өрө көдүрип туру деп бодогон. «Баатырлар жаңыс ла бойынын јыргалду јүрүмин кичеейт, албаты керегинде озор сананбайт» — деп, Радлов бичийт. Радлов жаңыс ла феодальный эпоско тайанып, ондый шүүлте эткен, же албатынын чын эпозын ол шиндебеген. Албаты бойынын произведениелеринде бойынын јүрүми, классовый тартыжузы керегинде айдып турганын ол ажарбай, ол керегинде нени де бичибеген.

Радловтын «Образцы народной литературы тюркских

племен» деген жуунтызы немецкий тилге көчүрилерде, онын кире сөзин ол өйдө жарлу орус ученый академик Антон Шифнер бичиген. А. Шифнер алтай поэзияны шиндеп, бир канча шүүлтелер айткан. Алтай албатынын поэзиязы алдынаг бойы туруп јаткан эмес, ол өскө албатылардын поэзиязыла колбулу болуп турганын Шифнер чын темдектейт. Је Шифнер бир кезек јастыра шүүлтелер айдат. Онын айдыжыла болзо, алтай албатыда өс бойында поэзия јок, алтай фольклор бастыра «азиатский ле европейский цивилизациянын элементтери алышканынан» улам төзөлгөн. Мындый шүүлте буржуазный науканын шүүлтези. Алтай албаты бойы поэзия чүмдеп болбос деп бодоп, онойдо буржуазный ученыйлар айдатан.

XIX чактын учы јаар алтай албатынын фольклорын жуурыла шиндеери јанынаг сүрекеј јаан ишти атту-чуулу орус јорукчы Григорий Николаевич Потанин (1835—1920) өткүрген. Потанин Сибирьде өскөн. Ол Эртиш суунын јарадында Ямышевское деп станицада чыккан. Потанин Омскто кадетский корпусы (орто офицерский училищени) божодоло, Јаш-Турада казачий линияда офицер болгон. Онын кийининде Петербургский университетке барып үренеле, бойынын јүрүмин Сибирьге ле Төс Азияга јоруктап өткүрди. Ол сүрекеј көп географический иштер бүдүрген, бичиктер бичиген. Је Потанин јангыс ла география јанынаг иштеген эмес, онын ады этнографияда ла фольклористикада база да жарлу.

Туулу Алтайга Потанин көп катап келип, мында узак өйгө јадып, јоруктап туратан. 1876 ла 1879 жылдарда Потанин Алтайга ла Монголияга ийилген орус географический общественнын экспедициязын башкарган.

Бу јоруктарда ол географический ле этнографический материалдардан башка јүзүн-јүүр алтай ла монгол укту албатылардан көп фольклорный да материалдар жууган. Потанин бойы алтай тилди билбес болгон. Алтай улусла ол тилмеш ажыра эрмектешкен. Ого тилмеш болуп Иван Чевалков деп кижжи кожо јүрген. Алтай улус нени ле куучындаза, Чевалков орус тилге көчүрип, Потанин дезе оны бичип алып туратан. Онойдо олар сүрекеј көп куучындар, легендалар, предание-лер, чөрчөктөр бичип алган. Чынын айтса, онойдо фольклорды жуурга јарабас. Тилди билбей тура, Потанин чөрчөкчинин айтканынын учы-бажын ла эмезе сюжетный схемазын ла кыскарта бичип алып туратан. Бойынын ижинин једикпестерин Потанин билип те турза, је ижин токтотпогон. Онын санаазы мындый болгон: алтай тилди јакшы билер шинжүчи болзо до, качан болор? А фольклордын бир канча произведениелери ол өйгө јетире ундылып калардан маат јок.

Потанин эки катап Алтайга ла Монголияга јүрген экспе-

дициянын материалдарын төрт том бичик¹ эдип чыгарган. Бу бичиктин 4-чи томына этнографический материалдарла коштой онын жууп алган ончо фольклорный да материалдары кирген. Төртинчи томдо алтайлардын общественный стройын бичип, Потанин алтай улустын жүзүн-жүүр сөөктөри ненин учун башка-башка адалганы керегинде легендалар, бала чыгарда, той тужунда, кижини өлгөндө, кандый чүм-жангар өткүрилип турганы керегинде, башка-башка жангар кайдан табылганы керегинде куучындарды чыгарган. Анчадала жаан бөлүк «Чөрчөктөр лө легендалар» деп бажалыкталган. Ого алтай албатынын жүзүн-жүүр куучындары кирген: жылдыстар керегинде; ан-куш: айу, бөрү, өркө, көрүк, төө, жарганат керегинде; өзөктөр, кырлар, суулар, көлдөр керегинде. Бир канча социально-бытовой чөрчөктөр, үч кайлап айдар чөрчөк база кирген. Кайлап айдар чөрчөктөрдөн «Караты-Каан», «Ирень-Шаин-Чичирге» (бистин литературада: «Алтын-Туују», «Демчи-Ерень» (эмдигизи аайынча: «Алтай-Буучай») кирген. «Демчи-Ереньди» Потанинге онын нөкөри Н. М. Ядринцев бичийле, табыштырып берген. Же бу кайлап айдар чөрчөктөр база сүрекей кыскарта бичилген.

Потанин ле И. Чевалков бу материалдарды туштаган ла улустаң — кайчы, чөрчөкчи, кожончы да улустаң, тегин де улустаң — жуугандар. Куучындаган улус Ондойдон Бөчөк, Санаш, теленеттерден Мудай, Кеспий ле оноң до өскөлөри болгон.

«Очерки северо-западной Монголии» деп бичикти кепке басып чыгарган соңында, Н. Г. Потанин көп шинжү иштер бичиген. Ол өйдө ученый фольклористтер күнчыгыштын поэзиязыла таныжып, ол поэзиянын көп произведениелери орус ла Европадагы албатылардын фольклорына жуук болгонына кайкап, ненин учун ондый болгонына каруу берерге санангандар. Же чын карууны олар таппаган. В. В. Стасов Радловтын материалдарын кычырала, олар орус поэзияга көп жерлерде жуук учун, «Происхождение русских былин»² деген ижинде орус былиналарды орус эмес, Күнчыгыштаң келген произведениелер деп жастыра шүүлте бичиген. Потанин Күнчыгыштын фольклорын Европадагы фольклорло онойдо ок тундештирген. Ол узак өйдин туркунына Парижде жадып, бойынын сүрекей жаан ижин — «Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе»³ деген бичигин бичиген.

¹ Г. И. Потанин. Очерки северо-западной Монголии, СПб, 1883.

² В. В. Стасов. Происхождение русских былин, «Вестник Европы», 1868.

³ Г. Н. Потанин. Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе, М., 1884.

Бу бичикте ол элбек азиатский албатылардын эпозын, ол тоодо алтай да албатынын чөрчөктөрүн, французский эпосло тундештирип, французский албаты ончо эпический произведениеелерин азиатский албатылардан алган деп, французтар бойлоры жангыдан эпос чумдебеген деп жастыра шүүлте айдат. Же Азияда да чумделген поэзияны ончо албатылар текши чумдеген эмес, энг ле бийик өскөн албаты чумдеген деп бодойт. Алтай фольклор керегинде ол мынайда бичийт: «Алтайларла коштой кандый да албаты жаткан. Ол албаты алтайлардан бийик өзүп чыгала, кажы да өйдө ологго салтарын жетирип, бойынын оос литературазын — чөрчөктөрүн ле тууларынын берген».¹

Онойдо ол алтай албатыны бойынын фольклоры жок эдет. Потаниннин санаазыла болзо, ончо албатылардын фольклоры башка-башка эмес, олардо национальный аңылулар жок, бу ончозы жангыс фольклор болот. Сибирьде, Орто Азияда, Төс Азияда жаткан албатылар: алтайлар, хакастар, якуттар, буряттар, монголдор, тунгустар, кыргыстар, казахтар, уйгурлар, кыдаттар — ончолоры жангыс фольклорлу деп бодойт. Бу фольклорды ол «ордынский фольклор» деп адайт. Же ого жангыс ла азиатский фольклор эмес, европейский де фольклор кирет деп бодойт. «Керулен суунын жарадынан ала Сена суунын жарадына жетире» жангыс фольклор таркаган деп, ол бичийт. Бу теория аайынча болзо, фольклористиканын задачы—кандый бир произведение энг баштап кайда чумделген, канайда ол таркаган — онызын шиндеп көрөри болгон. Потанин бойынын фольклористический иштеринде ондый задача тургускан. Же Потанин чек башка фольклорный произведениеелерди тундештирип, олар жангыс произведениеден таркаган деп шүүлтеге келип турган. Потаниннин теориязы албатылардын культураларынын, фольклорынын национальный кеберин жоголтып, жангыс аай эдип жат. Мынызы сүрекей жастыра. Айла Потаниннин тундештирү эп-сүмезинде жаан тутактар болгон. Ол керегинде академик В. А. Гордлевский «Г. Н. Потанин, как народо-словесник»² деп статьясында чын бичип жат. «Потанин кезикте өйинен өдүп, келишпес те тундештирүни өткүрөт. Эки башка произведениеде кандый бир түнгөй мотив бар болзо ло, ол произведениеелерди жангыс деп, бир албаты экинчи албатыдан алган деп бодойт. Эмезе эки произведениенин геройларынын аттары жуук угулып турганда, онойдо ок бодойт: «Хламо» — «Климент», «Ундур» — «Андрей». Мындый эп-сүмеле произведениеелерди тундешти-

¹ Г. Н. Потанин. Примечания к «Аносскому сборнику», стр. 225.

² В. А. Гордлевский. Г. Н. Потанин, как народо-словесник, «Этнографическое обозрение», № 34, 1915.

рип, кандый бир шүүлтелер эдерге жарабас. Бу научный эпсүме эмес. Г. Н. Потаниннинг ижинин база бир жастыразы мындый. Потаниннинг санаазыла болзо, албатылардын фольклорынын произведениелери ончозы жебрен чактарда чүмделген. Баштапкы произведениелер озо баштап жүзүн-жүүр мифологический персонажтар керегинде: «тенгеринин уулы», «жалкыннын ээзи», «мифический айу» ла оног до өскөлөри керегинде чүмделген. Оног ол произведениелердин баштапкы персонажтары ундылып, олардын ордына жүзүн-жүүр баатырлар эмезе исторический улустар тура берген. Темдектезе, Потанин мынайда айдат: Карл Великий керегинде айдылган французский эпос — ол жаңы эпос эмес, ол Чингис-хан керегинде эпос болгон, Чингис-хан керегинде эпос дезе озо баштап Төс Азияда Арья-Бало деп кудай керегинде эпос болгон.

Кайлап айдар алтай чөрчөктөр керегинде Потанин мынайда айдат: кайлап айдар алтай чөрчөктөрдө эмди баатырлар керегинде айдылат, же жебрен чактарда бу чөрчөктөрдө ийдекүчтү камдар керегинде, кудайлар керегинде айдылган, алтай эпосты озо баштап камдар чүмдеген. Алтай эпос керегинде ол мынайда бичийт: «Баатырлар керегинде бастыра эпос камдардын куучындарынан өзүп таркаган; ончо тууларында эн озо камдар керегинде айдылган; бу ончозы культовый легендалар болгон; кийининде олар коркушту камдар керегинде легендалардан баатырлар керегинде куучындарга көчө берген».¹ Бу шүүлте база сүрекей жастыра, ненин учун дезе, ол шинжүчилерди алтай эпостын чын учурынан туура апарып жат, экинчи жагынан дезе, фольклордын исторический өзүмин жоголтот: жаңыс ла жебрен чактарда фольклор чүмделген, онын кийининде чүмделбеген боло берет.

1913 жылда Г. Н. Потанин Туулу Алтайда жарым жыл жаткан. Урсул суунын жаказындагы алтайлардан ол «Алтай-Буучы» деп кайлап айдар чөрчөкти бичиген. Бу чөрчөк 1916 жылда «Живая старина» деп журналда чыккан². Бу ок номерде Г. Гуркин Ильинкада жаткан Петр Иванович Чичиновтон бичип алган «Кочкор-бай» ла «Сартакпай» деген легендалар салылган.

Же Потаниннинг бу жорукта өткүрген эн ле жаан ижи «Аносский сборник» деп жуунты бичикти белетеп чыгарганы болуп жат. Ол тушта Оносто Н. Я. Никифоров деп бичикчи алтай кижини журтаган. Потанин Никифоровло таныжала, оны чөрчөк бичиирге жөптөгөн. Никифоров Аскатта жаткан комдош сөөк-

¹ Г. Н. Потанин. Примеч. к «Аносскому сборнику», стр. 290.

² Г. Н. Потанин. Киргизские и алтайские предания, легенды и сказки, «Живая старина», вып. 2—3-й.

тү 79 жашту Чолтыш Куранаков деп кайчыдан чөрчөктөр бичиген. Күнүн сайын Чолтышла экү иштеп, Никифоров сүрекей жаан көп чөрчөктөр бичип алган: «Алтай-Буучай», «Кан-Таајы», «Алтын-Мизе», «Ак-Бөкө», «Маадай-Кара», «Кан-Мерген», «Алтын-Кучкаш» ла оног до өскөлөри. Бу чөрчөктөр алтай улустын эн ле сүүген произведениелери болгон. Никифоров олардын ончозын толо бичип алган. Бичигенин ол Потанинле экү тургуза ла орус тилге көчүрип турган. Кайлап айдар чөрчөктөрлө коштой ол тегин чөрчөктөрдү, жүзүн-жүүр легенда, предание-куучындарды бичиген. Бу бастыра материалдарды Г. Н. Потанин алала, 1916 жылда Омскто жаан бичик өдип чыгарган¹. Бичикке Никифоров Куранаковтон бичиген кайлап айдар чөрчөктөрдөг башка Мыйтуда јаткан Семен Чонашевтин «Ак-бий» деп кай чөрчөги кирген. Бичиктин ады материалдарды јууган јердин ады аайынча «Аносский сборник» деп адалган.

«Аносский сборник» кычыраачыларга түрген таркап, наукада бийик баалалган. Ученыйлар ол керегинде көп бичигендер.

Бу јуунтыдагы произведениелердин көбизи демократический учурлу, албатынын чындык бойынын эпозы болуп јат. Је Никифоровтын бичиген кайлап айдар чөрчөктөри толо до болзо, алтай эпосты бир канча чын да көргүссе, олардо тутактар бар. Бу чөрчөктөрдү айткан Чолтыш Куранаков бойы бурхан јанын јандаган кижү болгон. Онын учун чөрчөктөрине бурхан үредүзинен кожуп, ол үредү аайынча чөрчөктөрдү бир кезек кубулткан. Баатырлар бойларынын табыла эмес, кудай берген салымла јуртайт деп, олар кудайдын табын бүдүредилер деп ол көргүзөт.

Потанин јангыс ла Никифоровты эмес, је өскө дө бичикчи алтай улусты чөрчөк бичиттирген. Г. М. Токмашев 1915 жылда база бир канча чөрчөктөр бичиген. Кузнецкий уездте Чолухой деп деревнеде јаткан Чымыј Алагызов деп карыган байат кайчыдан ол «Алтай-Куучын» деп кай чөрчөкти бичип алала, Потанинге ийген. Экинчи кай чөрчөкти ол атту-чуулу алтай кайчы М. Ютканаковтон бичиген. Чөрчөктин ады «Көгүтей». Је бу чөрчөк ол өйдө чыкпаган. Ол јангыс ла 1935 жылда, јирме жыл өткөн согында, чыккан.

«Алтай-Куучынды» Потанин «Труды Томского общества изучения Сибири» деп бичикте² орус тилле чыгарган. Бу ок бичикте Чолухойдо јаткан байат кижү Д. Хлопатин 1912 жылда бичип алала, Потанинге ийген «Көзийке ле Баян-Сылу»

¹ «Аносский сборник», Омск, 1916.

² Труды Томского общества изучения Сибири, т. III, вып. I, Томск, 1915.

деп героико-романтический кай чөрчөк орус тилле чыккан. Ого ок албатыдан бичип алган эки куучын кирген.

Je өрө айдылган улустаң өскө кем де алтай фольклорды революциядан озо база јуубаган, кем де шиндеп көрбөгөн деп айдарга болбос.

1895 јылда Петербургский университеттин студенти А. Калачёв Алтайдын теленеттерине келип јүрген. Теленеттер ортозында бир канча өй јүрүп, ол олардын поэзиясына сүрекей јилбиркеген. «Теленеттер сүрекей поэтический албаты эмтир», — деп, ол бичийт. Калачёв теленеттерден (Кош-Агаштын јуугында) «Алтай-Буучай» деп кайлап айдар чөрчөк бичип алала, оны орус тилге көчүреле, «Живая Старина» деп журналда чыгарган.¹

Журналдын ол ок номерине «Несколько слов о поэзии теленетов» деп статья салган. Бу статьясында А. Калачёв теленеттердин фольклоры олардын јадын-јүрүмиле сүрекей јуук колбулу болгонын, олардын чүм-јандарын, көрүм-шүүлтезин чын көргүскенин темдектейт.

Ол теленет улус ортозына таркаган «ченежү кожон» деп јанды темдектейт. «Теленеттерде сүрекей јилбүлү јан бар... онызы кожончылардын белетенбей ле кожон таап тартыжары. Бу јандаган јангы «ченежү кожон» деп адалат» — деп, ол бичиген.

Калачёв теленет улус ортозында кайчылар канайда мөррөйлөжип турганы керегинде база бичийт: «Бир айылга толтыра айылчы улус јуулган. Олор ыраактан келгендер... Төрдө, күндүлү јерде, эки кайчы удуратедире отурып алдылар. Олор ээчий-деечий кайлап турдылар...» Калачёвтын бу ајарулары алтай фольклорды билерге биске сүрекей баалуу ла керектү.

1909 јылда В. Хворов Алтын-Көлдин јарадында Артыбашта јаткан Порфирий Параев деп чөрчөкчиден туба улустын эки чөрчөгин бичип алала, кепке базып чыгарган.² Бу чөрчөктөр Оксөлөк деп керсү анчы керегинде.

Революциядан озо алтай чөрчөктөрдү ле куучындарды јарлу алтай јурукчы Чорос-Гуркин де јууган. Онын Сартакпай керегинде эки куучыны 1916 јылда Омскто кепке базылып чыккан.³ Бу легенда-куучындарда Сартакпай Кадын кечире күр салганы ла туулардын туйук сууларын агысканы керегинде айдылат.

¹ *Алтай-Буучай*, «Живая старина», вып. 3, 1896.

² Труды Томского общества изучения Сибири, т. III.

³ Сборник к 80-летию Г. Н. Потанина, Записки Сиб. отдела ИРГО, т. XXXVIII, Омск, 1916.

Je революциядан озо алтай фольклордын материалдары көп тө жуулган болзо, алтай фольклор текши кычыраачыларга жарлу болгон деп айдарга жарабас. Алтай фольклорды каа-жаа научный ла ишчилер билетен. Бичик кычыраачы текши эл-жонго алтай фольклор таркабаган, улус оны билбейтен.

Научный изданиелер де жаан тутакту болгон. Алтай фольклор көп сабазында жагыс ла орус тилле чыгып турган. Je орус тилге көчүргени көп учуралда чике эмес, көп жастыраларлу, өскөртүлөрлү болотон. Онойдо көчүргенде, көчүрөөчилер произвениеге бойынаг кожуп, кезик жерлерин таштап койотондор. Фольклор жууган улустыг көп сабазынын шүүлтези жастыра болгон. Бастыра алтай фольклор феодальный деп бодоп, олар демократический де фольклорды көчүргенде, феодальный учурлу өдип туратан.

Оног фольклор жууган улустыг көп сабазы ол өйдө байлардын идеологиязына жарамыкту произвениелер жууган. Нениг учун десе олар произвениелерди жокту кайчылардан ла чөрчөкчилерден бичиген эмес, байларга көдөчилер болгон улустаг угуп бичиген. Ол керегинде А. Л. Коптелов «Алтай-Буучай» деп жуунтынын кире статьязында чын бичийт: «Алтай эпосты жууган улус Алтай жериле жүрүп, байлардын, жайзандардын айылына түжетен. Олордон чөрчөкчилердин, кайчылардын, кожончылардын журтаган жерлерин угуп алатан. Айыл ээлери бай, жамылу улустыг ортозында кайлайтан, кожондойтон улусты айдып беретен». Онызын фольклор жууган улустыг бичигени керелейт. Темдектезе, А. Калачёв мынайда айдат: «Сүрекей бай, эки жүстен ажыра жылкы малду, муннаг ажыра койлорлу теленет темичинин айылына мен келдим. Аракы ичкен согында, кийининен ийдип, бир кижини кийдирдилер. Ол кайчы эмтир». Жагыс ла Калачёв эмес, je фольклор жууган өскө дө улус онойдо керелеп бичигендер. Онын учун революциядан озо жуулган фольклордын кезиги феодальный учурлу боло берген. Je ондый да болзо, революциядан озо жуулган материалды таштап койор учурыс жок. Бис оны критически көрүп, эн артыктарын, албатыдан бичилгенин талдап алып, шиндеер учурлу.

АЛТАЙ АЛБАТЫНЫҢ ООС ПОЭТИЧЕСКИЙ ТВОРЧЕСТВОЗЫН СОВЕТСКИЙ ӨЙДӨ ЈУУГАНЫ ЛА ШИНДЕГЕНИ

Советский өйдө албаты чүмдеген оос поэтический творчествонын сүрекей јаан политический, исторический ле художественный учуры чокум јарталганыла коштой, оны канайда шиндеерининг чике јолы ачылган. Албаты чүмдеген творчествоны чын билип аларына биске марксизмнинг-ленинизмнинг үредүзи болужат. Буржуазный ученыйлар албатылардын культуразынын, поэзиязынын историязын бичигенде, эн озо акту күчиле јаткан албатынын культуразына ла поэтический творчествозына эмес, бийлеген класстардын культуразына ла поэзиязына ајару салатан. Је бийлеген класстар, каандар албатынын историязын тözöбөгөн, оны албаты бойы тözöp ичкеерилеткен, бастыра материальный јөөжөни ле культураны ол тözөгөн, албаты бойынын поэтический искусствозын јаантайын көндүктирген деп, бисти марксизм-ленинизм үредет. Онын учун марксистско-ленинский фольклористика албатынын поэтический творчествозын албатынын бойынын историязыла, бастыра јадын-јүрүмиле колбол шиндейт.

Советский өйдө алтай фольклористтер јайзандардын, байлардын јуртында айдылган эмес, малчылардын, анчылардын одузында айдылган фольклорды јууп, кепке басып чыгарган. Советский өйдө эскиде јокту-јойу улус ортозында кайлап, чөрчөк айдып, кожондоп јүрген улус бойларынын произведениелерин јайым айда бергендер. Олордын ады күндүлү адалып, произведениелери јаныс ла наукада эмес, је бастыра албатыга, кычыраачыларга јарлу боло берген.

Революциянын кийининде алтай фольклорды көп улус јууп баштаган. Је эн ле озо алтай фольклорго албаты ортозында культурно-просветительный иштер өткүрген ишчилер, агитаторлор, газеттин ишчилери, баштапкы алтай поэттер

ајарузын салган. Олор алтай албатынын озогы да, советский де өйдөги фольклорын жуу бергилеген. 1924 жылдан ала «Кызыл-Ойрот» газетте олардын жууп алып, редакцияга ийгилеген көп алтай кожондоры, чөрчөктөри, легендалары чыккан. Фольклорный материал газеттерге озогызын илезине чыгарарга, байлардын, јайзандардын, камдардын кандый кылыкту болгонын көргүзөргө, албатынын чындык санаазын көргүзөргө, албаты ортозында агитационно-пропагандистский иштер өткүрөргө јаан болуш эткен.

Алтай албатыны бичикке үредерге чыгарган баштапкы кычырар бичиктерге алтай фольклор база көп кирген. 1925 жылда чыккан «Ойрот школа» деп алтай кычырар бичикке көп кеп сөстөр кирген. 1926 жылда чыккан «Тан Чолмон» деп экинчи кычырар бичикке оног көп фольклорный материал кирген, ол тоодо Ч. А. Чунижеков бичип алган үч алтай чөрчөк: «Аргымак», «Эрјене», «Сагыскан ла сыгарган». Ол ок өйдө чөлдө јаткан байаттардын чөрчөктөрүн ле кожондорын Г. Очы жуула, Москвада байат тилле эки бичик эдип чыгарган¹.

Је јирме жылдарда алтай фольклорды јербойында жууп, бичикке чыгарары ујан өткөн. Бу ишке ол өйдө јаан буудакты пролеткультивецтер ле јербойындагы буржуазный националисттер эткен. Олор алтай албатынын поэтический творчествозын кереги јок неме деп айдыжып, оларды камдардын јүүлгек сөстөриле тундеп, советский јан кайлаарга, чөрчөк айдарга, озогы кожондорды кожондоорго бербей јат, бу ончозы тудулу дешкендер. «Чөрчөктөрдү, кожондорды, албатынын күмүштиј јаркынду творчествозын олар камдардын коронду улаарганыла тундеерге санангандар» — деп, учында П. В. Кучияк чугулду бичиген.²

Фольклористиканын бойында бу ишке бир канча каршуны «исторический школ» јетирген. Бу школдын вульгарно-социалистический шүүлтелерине тайанган академик Б. Я. Владимирцов «Монголо-ойратский героический эпос»³ деген бичигинде алтай эпосты албаты чүмдеген эмес, байлар чүмдеген деп айткан. Онын айдыжыла болзо, јангыс ла феодальный аристократия, жуу-чактарды баштайтан улус эпос чүмдеер аргалу болгон, албаты дезе бир де эпос чүмдебеген, ол байлардын эпозын бойына алынып таркаткан. Владимирцов мынайда бичиген: «Аристократия эпический чөрчөктөрдү јангыс ла

¹ Г. Очы, Ак-Олдош, М., 1927, ол ок, Тапкактар, М., 1926.

² П. Кучияк. Певец Ойротии, журнал «Народное творчество», № 2 1939.

³ Б. Я. Владимирцов. Монголо-ойратский героический эпос, Москва — Петербург, 1923.

ундыбай, үйеден үйеге айдып, албатыга таркаткан эмес, је оморды чүмдеген де. Көчүп жүрген аристократиянын онойдо чүмдеген произведениелери бастыра эл-жонго, бастыра албатыга таркап, албатыны боло берген». Бу мындый шүүлтеден экинчи шүүлте чыгып турган. Эпос — албатынын бойынын төзөгөни, чүмдегени эмес болзо, ол биске не керектү, оны таштап койор керек. Же пролеткульттын ла «исторический школдын» жастыра «үредүзиле» жөпсинбеген, чын жолло брааткан орус писательдер албатынын поэтический творчествозын бийик баалаган.

20-чи жылдарда орус поэт Г. Вяткин алтай фольклорго тын жылбиркеп, журукчы Чорос-Гуркинле экү 1926 жылда орус тилле алтай чөрчөктөрдүн баштапкы жуунты бичигин чыгарган.¹ Бу жуунтыга баатырлар керегинде кыска чөрчөктөр лө ан-куш керегинде чөрчөктөр кирген. Онын согында Г. Вяткин кайлап айдар алтай чөрчөктөрдүн мотивтерин тuzаланып, бойынын «Алтын-Коо»² деп туужызын бичиген. И. Вивиан деп поэт онойдо ок «Кан-Кереде»³ деп туужызын бичиген.

Алтай албатынын фольклорын бойынын поэтический творчествозында ол өйдө анчадала көп тuzаланган кижини жарлу поэт Иван Ерошин болуп жат. И. Ерошин революциядан озо бойынын үлгерлерин большевиктердин «Правда» деп газединде чыгарып турган. Гражданский жуунун өйинде ол 5-чи черүде болуп, Сибирьге жетире актарга удурлажа жуулажып келген. 1921 жылда И. Ерошин Алтайга келеле, мында бойынын творчествозына сүрекей керектү материал — алтай кожондорды — тапкан. «Мен тогус жылдын туркунына кожондор жууп, оморды шиндегем — деп, ол бойынын автобиографиязында бичийт. — Мен бастыра Алтайды керигем, ойроттордын айылдарында узак жаткам. Омордын кожондорын тын сүүгем».⁴ И. Ерошин чыгарган «Песни Алтая» деп бичик советский литературада ла гран ары жанында кычыраачылар ортозында сүрекей бийик баалалган. Аттучуулу французский писатель Ромэн Роллан И. Ерошинге ийген письмозында мынайда бичиген: «Бис бу кожондордын жагы, поэтический жаан ийделү сүр-кеберлерин ле омордо улустын көргүзилген бийик күүн-санааларын сүүмжилү кайкадыбыс. Ойрот албатынын бу сүрекей жылбүлү, сүрекей жараш поэзиязыла мени таныштырганыгар учун слерге жаан бийик болзын».⁵

¹ Алтайские сказки, Новониколаевск, 1926 г.

² Г. Вяткин. Алтын-Коо, «Сибирские огни», № 1, 1925.

³ И. Вивиан. Кан-Кереде, «Сибирские огни», № 2, 1926.

⁴ И. Ерошин. Песни Алтая, Новосибирск, 1935.

⁵ Ондо ок, экинчи издание; 1937.

Жирме жылдарда алтай фольклорды жууры ла шингдеери јанынан бир канча иштерди советский этнографический науканын ишчилери өткүргилеген. Бу келтегейинен анчадала А. В. Анохиннин, Алтайда узак өйдин туркунына јаткан (революциядан озо жылдардан ала 1931 жылга јетире) этнографтын, композитордын сүрекей јаан ижин темдектеер керек. Анохин этнографический наукада «Материалы по шаманству алтайцев»¹ деп бичигиле јарлу. Је ол көп фольклорный да материал, анчадала кожондор, жууган. Фольклордын мелодияларын тuzаланып, ол јангы алтай музыканы тözöp баштаган. Онын «Алтын-Көлдин јаражы», «Кас», «Кадын» ла онон до өскө көп кожондорын алтай албаты эмдиге јетире сүүп, кожондоп јүрет.

Анохин көп чөрчөктөр дө жууп алган, чөрчөктөр керегинде бир канча научный иштер де бичиген болгон, је бу материалдар ончозы эмдиге јетире архивте јадып, кепке базылып чыкпаган. Анохин Алтайда этнографический шинжү иштерди јангыскан өткүрбеген. Ол Москвадан, Ленинградтан келип жүрген бир канча этнографтарды башкарып, оlorдын ижине көп болужын јетирген.

20-чи жылдарда алтай албатынын жүзүн-јүүр озогы чүм-јандарын, культтарын, оlorло колбулу фольклорын А. Ефимова, Л. Каруновская, Н. Дыренкова, Л. П. Потапов ло онон до өскөлөри шиндеп бичигендер. Оlorдын бир канча иштери биске сүрекей јаан тuzалу ла керектү болот. А. Ефимова «Телеут той»² деген статьясында алтай той канайда өдүп турганын көргүскениле коштой тойдо айдылатан алкыш сөстөрдин, кожондордын тексттерин көп салган. Н. П. Дыренкова «Кумандылардын такпак кожондоры» деп статьясында такпак кожондордын учурын, тематикасын, кеберин шиндеген. «Алтай ла телеут албатынын отко бажыргылайтаны»³ деген статьясында ол культовый чүм-јандарды ла отко айдар алкыш сөстөрдү шиндейт. Јаш балдарла колбулу чүм-јандарды Л. Э. Каруновская бойынын статьясында сүрекей јакшы көргүскен.⁴

Је бу ончо иштер алтай албатынын оос поэтический творчествосын жууры, шингдеери јанынан сырагај јеткил эмес болгон.

¹ А. В. Анохин. Материалы по шаманству алтайцев, М—Л., 1925.

² А. Ефимова. Телеутская свадьба, в кн. «Материалы по свадьбе и семейно-родовому строю народов СССР», Л., 1926.

³ Н. П. Дыренкова. Культ огня у алтайцев и телеут, «Сборник Музея антропологии и этнографии», т. VI, Л., 1927.

⁴ Л. Э. Каруновская. Из алтайских верований и обрядов, связанных с ребенком, там же.

1934 жылда Москвада советский писательдердин баштапкы съезди өткөн. Бу съезде улу писатель А. М. Горький Совет Союзтын бастыра толуктарынан келген көп башка-башка национальносттуу писательдерге мындай jakылтазын айткан: «Сөстин баштангызы — фольклордо. Бойыгардын фольклорыгарды жуугар, оног үренигер, оны жазап чыгарыгар... Бис озогызын канча кире билер болзобус, анча ла кире јенил, анча ла кире теренжиде, сүүмјилү болуп, эмдиги өйдө тззөп турган јадын-јүрүмибистинг улу учурын билип аларыбыс». А. М. Горький озогы фольклордын јаан исторический, политический ле художественный учурын, онын биске сүрекеј керектүзин јартап берген.

Съездтин кийининде бистинг орооннын албатыларынын оос поэтический творчествозын жууры јанынан иш сүрекеј тынгий берген.

1935—1937 жылдарда алтай ла орус тилдерле көп алтай фольклорный произведениелер чыккан. 1935 жылда Москвада бир канча алтай чөрчөктөр «30 күн» деп тзс журналда орус тилле чыккан: «Спор у горошины», «Стрелок по звездам», «Самый счастливый год»¹. Ол ок жылда «Ойротский комсомолец» деп газетте С. Тобоков бичип алган «Ак-Шили»² деген чөрчөк чыккан. Бу өйдө анчадала јаан иш алтай кожондорды жууры аайынча өткүрилген. Јиит алтай поэттер, үредүчилер, комсомол улус областьтын газеттеринин jakылтазы аайынча озогы ла эмдиги кожондорды эрчимдү жууй бергилеген. Бу кожондор алтай тилле «Кызыл-Ойрот», «Белен бол», «Ойроттын комсомолы» деген газеттерде, орус тилле јүзүн-јүүр тзс журналдарда чыгып тура берген. Орус тилге көчүрилген бир канча алтай кожондорды А. М. Горький кычырала, бийик баалап, «Колхозник»³ деп журналда чыгарган.

Орус поэттер Е. Березницкий, В. Непомнящих, А. Смердов алтай кожондорды кичееп көчүрип, 1936 жылда «Ойротиянын кожондоры»⁴ деген баштапкы јуунты бичик чыгаргылаган. Бу бичикке беженнен ажыра озогы ла эмдиги алтай кожондор кирген.

Бир канча эн артык кожондор А. М. Горький белетеген «СССР-дин албатыларынын творчествозы» деп бичикте чыккан.

Је одус жылдардын ортозында чыккан эн ле јаан бичик «Көгүтей»⁵ деген кайлап айдар чөрчөк болуп јат. Бу чөрчөк

¹ Журнал «30 дней», № 3, 1936.

² Ак-Шили, бичиген кижии С. Тобоков, орус тилге Б. Каирский көчүрген, газ. «Ойротский комсомолец», 14 окт. 1935.

³ Журнал «Колхозник», № 8, 1935., стр. 5.

⁴ Песни Ойротии, Новосибирск, 1936.

⁵ Көгүтэй, М.—Л., 1935.

1914 жылда Кадын ичинде јаткан М. Ютканаков деп атту-чуулу кайчыдан бичилген болгон, је революциядан озо оны кепке базып чыгарбагандар, ненин учун дезе чөрчөктин идеяный учуры сүрекей демократический, бийлеген класстарга удурлашту болгон. Ондо јокту улус каандарла эрчимдү тартыжып, оларды јенгени керегинде айдылган. Бу чөрчөкти орус тилле чыгарган улус (В. Зазубрин, Н. К. Дмитриев) оны алтай эпосто «ангылу» чөрчөк деп айдып тургандар. Н. К. Дмитриев, јарлу ученый-тюрколог, бу чөрчөккө јаан кире сөс бичиген. Бу кире сөстө ол алтай эпос керегинде бир канча чын, јилбүлү шүүлтелер айткан да болзо, је «исторический школдын» үредүзинен айрылбаганы билдирет. Н. К. Дмитриев олардон аткарынып, эмдиги кайлап айдар чөрчөктөрдү мынаг озо «феодалдардын ат-нерелү керектерин» ле «камдардын кайкамчылу керектерин» мактаган јаан «героический эпопеялардын» одыктары деп айдат. Озогы өйлөрдөги ондый эпопеялар ооктолып, волшебный чөрчөктөр болуп барат деп бодогон. Је онын бу шүүлтези чын эмес болгон. Алтай эпос јебрен өйлөрдөг бери чүмделип, бойынын оног ары көндүккенинде төмөн түшкен эмес, карын, өзүп, јаанап, алдындагызынан јаранып турган.

Алтай эпос керегинде јастыра шүүлтелерди ол өйдө өскө дө ученыйлар айткан. Темдектезе, јарлу этнограф С. А. Токарев «Докапиталистические пережитки в Ойротии» деген бичигинде алтай эпос керегинде мынайда бичиген: «Бу феодалдардын поэзиязы ла идеологиязы деп аланзу јок айдарга келижет. Никифоровтын «Аносский сборник» Потанинин, Вербицкийдин, Радловтын ла оног до өскөлөринин бичип алган чөрчөктөрин кычырып көрүгер — олардын ончозында учына јетире каандардын, јайзандардын, баатырлардын эткен керектери ле кайкамчылу јүрүми керегинде айдылат, је албаты дезе көргүзилбейт, албаты унчукпайт. Ол керегинде Радлов бойы да айткан. Бу чөрчөктөр, байла, өргөлөрдө, бай айылдарда јаткан байлар, јайзандар, темичилер ортозында чүмделген»¹.

Бу мындый шүүлтелер 30-чи јылдарда орус былиналар да керегинде айдылган. Је 1936 жылда «Правда» газетинг страницазында бу теория туй чабылган. Партиянын Төс Комитединин органы ондый шүүлтелердин јастыразын, озогыда кажы ла албатыда эки национальный культура бар болгонын јарт көргүскен Лениннин үредүзине сырагай келишпезин иле көргүзил берген.

«Көгүтей» алтай эпосто «ангылу» чөрчөк болбогон. Ондый

¹ С. А. Токарев. Докапиталистические пережитки в Ойротии, М.—Л., 1936, стр. 133.

демократический учурлу чөрчөктөрдү фольклористтер революциядан озо до бичип алган болгон, же ондый фольклорный материалдар анчадала одузынчы жылдардын экинчи жарымынан ала көп жуулган.

Бу өйдөң ала алтай фольклорды жазап жууп, кепке базып чыгарарын алтай фольклористтерге сүрекей жаан туза жетирген писатель Павел Васильевич Кучияк (1889—1943) баштады. Кучияктын бу ижин алтай фольклористика качан да ундыбас. Советский писательдердин баштапкы съездинен жанып келеле, Кучияк А. М. Горькийдин фольклорды жуунадар керегинде жакылтазын тургуза ла бүдүрүп баштаган. Ол бойы да жаан чөрчөкчи, кайчы кижин болгон.

1935—1936 жылдарда Кучияк бастыра билер тегин чөрчөктөрүн ле кайлап айдар чөрчөктөрүн бичиген. Онойдо ол узак иштеген. Көп чөрчөктөрдү аймактарда (Куладыда, Каспада) бичиген. Оноң чөрчөктөрүн орус тилге көчүреле, Новосибирске апарган. Андагы писательдер бу чөрчөктөрдү литературный эдип көчүрүп, эки бичик чыгарган.

Баштапкы бичикке мындый алтай чөрчөктөр кирген: «Токумаш», «Боролдой-Мерген», «Башпарак», «Темир-Бөкө», «Боро-Чуда», «Сыргачы», «Өскүзек», «Аргачы ла Күжүрчи».¹ Идеиний жанынан бу сүрекей демократический произведение-лер болгон. Экинчи бичикке алтай героический эпос кирген. Героический эпостон П. Кучияктын таадазынын, Шонкор Шунековтын, «Темир-Санаа», «Келер-куш» деп жаан кайлап айдар чөрчөктөри, жааназынын Баргаа Кучиякованын «Кулакчин» деп чөрчөги, Чамалда Санаа Туганов деп кайчы 1935 жылда Кучиякка кайлап берген «Кара-Маас» деп чөрчөк кирген.² Олорды орус тилге үлгер кеберлү эдип новосибирский поэттер көчүргендер. Бу бичиктер текши кычыраачыларга чыккан. Оны бичикчи бастыра советский улус жылбиркеп кычырды. 1941 жылда П. В. Кучияктын эске алынып бичигениле кайчы Шонкор Шунековтын кайлап айдар база бир жаркынду чөрчөги чыкты. Чөрчөктин ады «Алтын-Туују».³ А. Смердов оны орус тилге көчүреле, экинчи катап Новосибирскте чыгарган.

П. Кучияк жаңыс ла озогы произведениелерди жууган эмес, же алтай кайчыларды, кожончыларды жаңы произведениелер чүмдеерине жаантайын ууландырып туратан. Онын бу эрчимдү ижин тегин калбады. Онын шылтузында ол өйдө көп жаңы произведениелер, ол тоодо «Алтын тандак жарыды» деген жа-

¹ Алтайские сказки. Новосибирск, 1937.

² Темир-Санаа, Новосибирск, 1940.

³ Алтын-Туују, О-Тура, 1941; Алтын-Тууди, Новосибирск, 1950.

ны туују чүмделген. Бу легенда-туују алтай советский фольклордын энг ле жаркынду произведениези. Оны Айлуда јаткан Табы Юдаков деп кижиге 1934 жылда П. В. Кучиякка куучындаган. Кучияк дезе оны литературный эдип јазап, бийик художественный кемине јетирген. Бу туујуны А. М. Горький сүрекей баалап, оны Д. Бедный орус тилге көчүрген согында, «Творчество народов СССР» деген жуунтыга баштапкы произведение эдип кийдирген. «Алтын тандак жарыды» деп туују кийининде көп журналдарда ла бичиктерде такып-такып чыккан.

Алтай фольклорды жууры одус жылдардын экинчи жарымында тынгый берди. 1937 жылда П. Кучияк ла Москвадан келген Анна Гарф деп фольклористка тегин алтай чөрчөктөрдиге жууйла, балдарга керектү бичик белетеерге санангылап, јайгыда Алтай јериле Кадынды јакалай јоруктап, оног Алтын-Көлгө јүрүп, көп чөрчөкчилерле туштажып, олардын произведениелерин жуугандар. Олор чөрчөкчи И. Сабашкинди, көс јок Кокпоева Казакты, атту-чуулу Улагашевти, јиит колхозчы Кыргызаковты ла оног до өскөлөрин уккандар. Бу чөрчөктөрдиге литературный эдип јазап, олор 1937 жылда Новосибирскте «Сказки Алтая» деп жуунты¹ чыгарды. Жуунтыга јирмеден ажыра чөрчөк кирген: «Сартакпай», «Кулакча», «Сары-Каан», «Чимирик», «Јарганат», «Чычкан ла Төө», «Ырысту» ла оног до өскөлөри.

«Сказки Алтая» деп бичикти кычырып, улус оны бийик баалап мактаган. Онын сүрекей јараш чөрчөктөрин бастыра ороон кычырган. Москвадан радио ажыра уккан. 1939 жылда ВЛКСМ-нин Төс Комитедининг Детиздады оны «Алтайские сказки»² деп адайла, Москвада катап чыгарган. Онын согында бу чөрчөктөр Новосибирскте, Барнаулда, алтай тилле Горно-Алтайскта көп катап кепке базылган.³

Је алтай фольклорды анчадала көп байыткан, көп произведениелер айдып берген кижиге — атту-чуулу кайчы Николай Улагашевич Улагашев (1861—1946). 1937 жылда Улагашев Сары-Какша өзөктө «Алтайдын Чолмоны» колхозто јаткан болгон. Оныла бу өйдө Кучияк ла Анна Гарф тушташкан. Кучияк ла Гарф чөрчөктөр жууп турганын угала, ол сүүне берди.

Ол олорго «Боро кушкаш», «Ырысту», «Челмеш» деп чөрчөктөрдиге айдып, «Алып-Манаш» деп чөрчөкти кайлап бер-

¹ Сказки Алтая, Новосибирск, 1937.

² Алтайские сказки, Москва, Детиздат ЦК ВЛКСМ, 1939.

³ Алтайские сказки, Новосибирск, 1952; Алтайские сказки, Барнаул, 1955, Сартакпай. Горно-Алтайск, 1948; Алтай чөрчөктөр, Горно-Алтайск, 1954.

ген. Ол керегинде Гарф мынайда бичийт: «Улагашев энгирден ала эртен тура алты часка јетире үзүк јок кайлаган. Бу керек суунун јарадында болгон. Карангуй түн: Томоноктордон ло бөкөнөктөрдөң коруланып, ышталып јатсын деп от одурып алганыс. Карангуйда Кучияк бичип болбогон. Улагашевтин чөрчөгин Кучияк, бис Горно-Алтайскка једип келген соңында, бир ай өткөн кийининде бичиген. Кийининде көрөр болзо, ол бир де сөс ундыбай, ончозын бичип алган эмтир».¹

Улагашев оларды сүрекей көп чөрчөктөр, куучындар билериле, чөрчөкти бийик художественный кеминде кайлайтаныла кайкаткан. Ол кайлап айдар 27 чөрчөк, көп тегин чөрчөктөр лө куучындар билген. Бу произведениелерди Улагашев озогы атту-чуулу кайчылардан: Чой јеринде Кабак Тадыжековтон, Старо-Бардинский райондо Елей деп јурт јерде јаткан куманды Јайаматтан ла оноң до өскөлөринен уккан. Бу кайчылар јыш јерде јарлу кайчылар болгон. Олор албатынын эпозын айдатан, анчылардын, кузукчылардын одуларында кайлайтан. Олорды байлар, јайзандар чөрчөктөри учун согуп, чыбыктап та туратан. Улагашевти де јайзандар көп шыралаткан, је онын үнин токтодып болбогондор. Советский өйлөрдө Улагашевтин ады јаан јарлу ла күндүлү боло берген.

1939 јылда январь айда СССР-дин Верховный Соведин бойынын Указында көп талантливый чөрчөкчилерди, албатынын произведениелерин чүмдеп, айдып тургандарды ордендерле кайралдаары керегинде јарлады. Ол тоодо Н. У. Улагашевтин ады адалган: ол «Знак почета» орденле кайралдаткан. Јаскыда Улагашев Москвага јүрүп, орденди Кремльде Михаил Иванович Калининниң колынан алган.

— Көп чөрчөктөр билерееер бе? — деп, нөкөр Калинин оноң сураган.

— Ончозын айтса, эки јыл керек — деп, Улагашев айтты.

— Ончозын айдар керек, ончозын бичип алар керек. Албатынын чөрчөктөринен озогы јадын керегинде бис көп биллип алып јадыбыс — деп, Калинин айткан.

Улагашев бастыра билер чөрчөктөрин айдып беречи болды. Бу ок өйдө Улагашевти советский писательдердин Союзынын членине алгылаган.

Н. У. Улагашев Москвадан јанып келерде, оны Горно-Алтайскта артырып койдылар. Бу өйдөң ала онын чөрчөктөрин бичип баштадылар. Онын чөрчөктөрин энг озо, энг көп П. Кучияк бичиген, бичип алган чөрчөктөрин алтай тилле литературный эдип јазап, кепке базып чыгарган.

¹ А. Гарф. П. Кучияк керегинде эске алынганан, альманах «Алтайдын тууларында», № 5, 1955.

1939 жылда Горно-Алтайскта Улагашевтин «Бакол Балезич»¹ деп баштапкы кичинек бичиги кепке базылган. Онон ол ок жылда «Алтай чөрчөктөр»² деп онын бичиги чыккан. Баштапкы жаан жуунтызы — «Алып-Манаш»³ — 1940 жылда Горно-Алтайскта чыккан. Бу жуунтыга «Алып-Манаш» ла «Малчы-Мерген» деп кайлап айдар чөрчөктөр кирген. Экинчи жуунтыны П. Кучияк новосибирский писательдерле кожо жазады. Бу жуунтыга Улагашевтен Кучияк бичип алган «Алып-Манаш», «Көкин-Эркей», «Ак-Тайчы», «Козын-Эркеш», «Кан-Толо», «Оскүс-Уул», Анфиса Роголева бичиген «Көзүйке», «Алтай-Буучай» деген кайлап айдар чөрчөктөр, Н. Г. Куранаков бичиген «Сынару» деп прозаический чөрчөк кирген. Оны 1941 жылда алтай тилле Горно-Алтайскта — «Чөрчөктөр», орус тилле Новосибирскте — «Алтай-Буучай»⁴ деп адап чыгаргандар. Бу жуунты эмдиге жетире эн жаан, эн ле артык болуп јат.

1945 жылда Улагашевтен «Алтын-Коо», «Айтюнюке», «Ак-Бий ле онын билези», «Сай-Солон» деп кайлап айдар чөрчөктөрдү А. П. Кучияк бичип алган. Бу произведениелер «Малчы-Мерген» деп жуунтыда алтай тилле Горно-Алтайскта, орус тилле Новосибирскте чыккан⁵.

1950 жылда Улагашевтин «Шиме-судурчы»⁶ деп база бир жуунтызы чыкты. Бу жуунтыга «Шиме-судурчы», «Эмелчи-Мерген», «Танзы-Баатыр», «Бектирек», «Иванак» деп чөрчөктөр кирген.

Н. У. Улагашевтин чөрчөктөри терен социальный учурлу, художественный келтегейинен бийик, сүрекей јилбүлү болгон. Онын чөрчөктөри алтай героический эпостын эн артык материалы болуп, школдын хрестоматияларына, «Алтай литература» деп антологияга кирген.

Н. У. Улагашевле коштой өскө дө алтай кайчылардын ла чөрчөкчилердин произведениелери бичилип, кепке базылып чыккан. 1941 жылда Ч. А. Чунжековтын ла В. Ябыковтын «Чөрчөктөр» деп жуунты бичиги⁷ кепке базылган. Бу жуунтыга озогы чөрчөктөр «Кан-Сулутай»⁸ ла «Катан-Коо», гражданский јуу керегинде чөрчөк-туујы «Темир-Бөкө» кирген.

¹ Н. У. Улагашев, Бакол Балезич, О-Тура, 1939.

² Н. У. Улагашев, Алтай чөрчөктөр, О-Тура, 1939.

³ Н. У. Улагашев, Алып-Манаш, 1940.

⁴ Н. У. Улагашев. Чөрчөктөр, О-Тура, 1941; Алтай-Буучай, Новосибирск, 1941.

⁵ Н. У. Улагашев, Малчы-Мерген, О-Тура, 1946; Малчы-Мерген, Новосибирск, 1945.

⁶ Н. У. Улагашев, Шиме-судурчы, Г-Алтайск, 1952.

⁷ Ч. Чунжеков, В. Ябыков, Чөрчөктөр, О-Тура, 1941.

⁸ «Кан-Сулутай» орус тилле А. Коптеловтын көчүргениле «Сибирские огни» журналда чыккан № 4—5, 1940.

1945 жылда Ч. Чунжеков «Балдардын чөрчөктөри»¹ деп бичик чыгарган. Бу бичикке «Түлкүнөк ле сыгырган», «Оскүзек, айу ла түлкү», «Беш карындаш», «Алтын-Билек», «Обөгөн лө түлкү», «Эрјине» деп чөрчөктөр кирген. Чунжеков оларды үлгер кеберлү эдип јазаган.

Ада-Төрөл учун Улу јуунын кийининде алтай фольклорды јууп, бичикке чыгарар иш оног ары там көндүгө берген. Бу өйлөрдө кайлап айдар көп чөрчөктөр анчадала А. Г. Калкин деп јиит кайчыдан бичилген. Онын «Очы-Бала»², «Кара-Таајы кыс»³, «Алтын-Эргек»⁴ деп чөрчөктөри кепке базылып чыккан. 1957 жылда Калкиннинг эн ле јаан «Маадай-Кара»⁵ деп чөрчөги чыккан. Онын бир канча прозаический чөрчөктөри — «Алтын-Кажык», «Башпарак», «Солодой-Мерген», «Јылан ла Адару», «Алтай чөрчөктөр»⁶ деп јуунтыга кирген.

1956 жылда Туулу Алтайдын история, тил ле литература јанынан научный шинжү өткүретен институты алтай кеп сөстөрдиг ле укаа сөстөрдиг баштапкы јуунтызын⁷ чыгарган.

Одузынчы жылдардын экинчи јарымынан ала алтай албатынын фольклорын научный јанынан шиндеери тынгый берген.

Алтай фольклорды эн ле көп шиндеген кижини новосибирский писатель ле фольклорист Афанасий Лазаревич Коптелов болуп јат. Коптелов алтай фольклор аайынча көп статьялар бичиген. Олардын көп сабазы јүзүн-јүүр јуунтыларга кире сөс болуп кирген. Темдектезе, 1937 жылда «Алтайские сказки» деп јуунтыга ол «Алтай албатынын чөрчөктөри», «Алтай-Буучай» деп јуунтыга «Н. У. Улагашев ле ойрот албатынын эпозы», «Малчы-Мерген» деп јуунтыга «Н. У. Улагашев ле онын былиналары» деген статьялар бичиген.

Оног башка, Коптелов бир канча критико-библиографический статьялар бичиген: «Алтай чөрчөктөрдиг јангы бичиги»⁸, «Алтай героический эпостын јангы бичиги»⁹. Коптеловтын иштери советский фольклористиканын тургускан задачаларын сүрекеј јарамыкту бүдүрип јат. Ол алтай албатынын фольклорын чын, чике шиндеп, бу фольклорды албаты чүм-

¹ Ч. Чунжеков, Балдардын чөрчөктөри, 1945; экинчи изд. 1957.

² А. Калкин, Очы-Бала, Горно-Алтайск, 1951.

³ А. Калкин, Кара-Таајы кыс, альманах «Алтайдын тууларында», 1951.

⁴ А. Калкин, Алтын-Эргек, альм. «Алтайдын тууларында», № 4, 1953.

⁵ А. Калкин, Маадай-Кара, Горно-Алтайск, 1957.

⁶ Алтай чөрчөктөр. Горно-Алтайск, 1954.

⁷ Алтай кеп сөстөр лө укаа сөстөр, Горно-Алтайск, 1956.

⁸ А. Коптелов, Новая книга алтайских сказок, ж. «Сибирские огни», № 3, 1950.

⁹ А. Коптелов, Новая книга алтайского героического эпоса, ж. «Сибирские огни», 1941.

деп, албаты ондо бойынын күүнин, санаазын, жүрүмин, кылык-жанын айткан деп бичийт. Бойынын бир статьясында ол мынайда бичийт: «Бир кезек кайчылар байларла колбулу болуп, оларды мактаган да болзо, албаты бойы десе сүрекей жаркынду чөрчөктөринде олардон жалтанбай, оларды жаантайын электеп туратан».¹ Коптелов алтай фольклордын классовой содержаниезин, онын идейный учурын сүрекей жакшы, чын, чике шиндеген. Коптелов Н. У. Улагашевтин биографиязын бичип, онын чөрчөктөринин тематиказын, сүр-кеберлерин шиндейт.

А. Л. Коптеловтон башка алтай эпос керегинде В. Вихлянец «Темир-Санаа» деп жуунтыга кире статья, П. В. Кучияк Улагашев керегинде «Ойроттын кайчызы», Коптеловло кожо «Н. У. Улагашев, ойроттын кайчызы»² деп статьялар бичигендер.

Олорло коштой алтай фольклор керегинде СССР-дин наукаларынын Академиязынын төс институттарынын научный ишчилери бир канча шинжү статьялар бичиген. Проф. Н. А. Баскаков «Алтай фольклор ло литература»³ деген брошюразында алтай албатынын оос поэтический творчествозынын бастыра кеберлерин кыскарта жартап, олардын баштапкы классификациязын төзөгөн. Бу ижинде ол көп туза жетиргениле коштой бир кезек жастыра шүүлтелер айткан. Онын санаазыла болзо, камнын айдатан сөстөри — ол албатынын искусствозы. Онын учун Н. А. Баскаков камнын төгүн, меке сөстөрин алтай фольклордын жанрларына кожот. Мынызы жастыра.

Проф. Л. П. Потапов алтай героический эпос керегинде бир канча статьялар бичиген: «Алтайлардын героический эпозы»⁴, «Алтын-Тууы»⁵ ла оног до өскө.

Онын бу статьяларында алтай эпосты шиндеери керегинде жаан учурлу сурактар тургузылган. Эпосты шиндеп турган улустын аярузын ол онын идейный учурына эн озо салдыртат. «Героический эпостын идейный учурынын анализи бу эпосты кем чүмдеген — албаты ба айла улустын күчин жиген аристократтар ба — деп суракка чике каруу берет» — деп, ол бичийт. Алтай эпостын чүмделген өйи, онын өскө албатылар-

¹ А. Коптелов, Сказки алтайского народа, в сб. «Алтайские сказки», стр. 11.

² П. Кучияк ла А. Коптелов. Н. У. Улагашев, певец Ойротии, журнал «Сибирские огни», № 2, 1939.

³ Н. А. Баскаков, Алтайский фольклор и литература, Г-Алтайск, 1948.

⁴ Л. П. Потапов, Героический эпос алтайцев, ж. «Сов. этнография», № 1, 1949.

⁵ Л. П. Потапов, Алтын-Тууы, ж. «Сов. этнография», № 3, 1950.

дын эпосторыла колбулары керегинде, чөрчөктөрдүн исторический учуры керегинде Л. П. Потапов бир канча жылбүлү шүүлтөлөр айткан. Ол алтай эпос ло тюрк тилдү өскө албатылардын эпосторынын түнгейин бу албатылардын этногенезиле колбоштырып шиндеген баштапкы кижилер болуп жат.

1952 жылдан ала алтай фольклордын ончо жанрларын шиндеерин Туулу Алтайдын история, тил ле литература жанынан научный шинжү өткүрөтөн институту баштаган. Институт бир канча жаңы жуунты бичиктерле коштой, алтай героический эпос керегинде статьялар белетеп чыгарган.¹

Же бу ончо иштер алтай албаты чүмдеген оос поэтический творчествоны бастыра ла жанынан көргүзүп туру деп айдарга болбос. Онын учун бистинг фольклористтердин алдында жаан задача турат. Бу задача — марксизмнин-ленинизмнин үредүзине тайанып, алтай фольклорды бастыра жанынан шиндеп, бу шинжүни бийик научный кемине жетирери болуп жат.

¹ С. С. Суразаков, Героический эпос алтайцев, Ученые записки Горно-Алтайского научно-исследовательского института истории, языка и литературы, № 2, 1958. Каташ С. С. Опыт сравнительного изучения алтайского и казахского эпоса, ондо ок.

АЛТАЙ ФОЛЬКЛОРДЫ ЖУУГАНЫ ЛА ШИНДЕГЕНИ КЕРЕГИНДЕ ЛИТЕРАТУРА.

1. Потапов Л. П. Очерки по истории алтайцев, М.—Л., 1953, стр. 30—52.
2. Потапов Л. П. Героический эпос алтайцев, журнал «Советская этнография», № 1, 1949.
3. Коптелов А. Л. Н. У. Улагашев и ойротский народный эпос, в кн. «Алтай-Буучай», Новосибирск, 1941.
4. Суразаков С. С. Героический эпос алтайцев. Ученые записки Горно-Алтайского научно-исследовательского института истории, языка и литературы», № 2, 1958.

АЛТАЙ АЛБАТЫНЫНГ ОБРЯДОВЫЙ ФОЛЬКЛОРЫ

Обрядовый фольклор деп бис малчылардын, анчылардын иштеги чүм-жандарыла, кижинин жүрүминин кандый бир ойинде (бала чыкканда, иит улус жаңы журт төзөгөндө, кижини өлгөндө) болотон чүм-жандарла чике колбулу произведение-лерди адап жадыбыс. Бу чүм-жандар ажыра озогы улус көп мал азыраар, алу табар, кижини ырыстандырар аргалу деп бодогылайтан. Олор жебрен өйдөги улус ар-бүткенди жакшы билбегенинен улам табылган. Улус ар-бүткеннин бир канча ийде-күчтерин билип болбой, оларды жүзүн-жүүр магический эп-аргаларла, аңылу сөстөрлө женгедий арга бар деп бодойтон.

Обрядовый фольклордо озогы улустын жастыра көрүм-шүүлтези көрүнгөн де болзо, же онызыла коштой бу фольклордо албатынын жадыны, ижи (мал азыраганы, андаганы, узанганы, иштеги амадузы көргүзилген. Обрядовый фольклорды албаты бойынын ижин ле ар-бүткеннин күчиле тартыжарын жеңилтерге амадап чүмдеген деп көрөр керек. Онызын обрядовый фольклор улустын жүзүн-жүүр иштериле чике колбулу болгоны керелейт. Улустын ижиле, жүрүмиле колбулу чүм-жандар бойынын бүдүми аайынча көп эмес. Олор көп сабазында кандый бир аңылу ийде-күчтү деп бодолгон немелерле колбулу. Темдектезе, кижини бойынын күүниле, табыла жаашты жаадырып, токтодып турарга сананган болзо, ого жаңыс ла «јада таш» деп ташты таап алар керек деп озогы улус бодойтон. Оны сууга салып ийзе, жааш жаар, кургак, изү жерге салза, аяс болор деп бодойтон. Же бу чүм-жандар улуска туза жетирбей турганы учында иле билдире бергенде, оларды улус өткүрбей, таштап койотон.

Ар-бүткенди улус бойынын күүн-санаазыла, табыла башкарып, кубултарга, оны тузалу эдерге амадап, жаңыс ла ма-

гический эп-аргаларла эмес, је оныла коштой ағылу сөстөрлө дө бу амадузына једип аларга туратан.

Улус јебрен чактардан бери сөсти бийик баалап, оны јаан ийде-күчке бодойтон. Поэтический сөс ажыра јангыс ла кижиге эмес, је ар-бүткенге де салтар эдер аргалу деп бодойтон. Онын учун ар-бүткенге јаркынду, јараш чүмдү сөстөр айтса, кижинин күүнзеген күүнин ол бүдүрер деп улус сананатан. Бу сөстөр бойынын учуры аайынча суракту болуп јат. Олорды албатыда «алкыш сөс» деп адап јадылар. Бу алкыш сөстөрдү көп сабазында магический чүм-јандар эдер тужунда айдатандар. Темдектезе, улус јаш јаадырар күүндү болгондо, јада эдип, мындый сөстөр айдатан:

Тенгеринин јолын ач,
Теменече тежик бер!
Ақ аяастын јолын ач,
Алаканча ачык бер!

Озогы алтай улустын төс ижи — мал азыраары ла андап жүрери болгон. Олордын бу ижи — бастыра јадын-јүрүмнин төзөгөзи болгон. Онын учун чүм-јандардын көбизи малчылардын ла анчылардын ижиле колбулу. Озогы улустын санаазыла болзо, бастыра ар-бүткен — Алтай — тынду. Онон одор јерлердеги өлөнгинин түжүми, малдын ток жүрери, кирелтези камаанду. Онын учун озогы улус «Алтай» керегинде коомой сөс качан да айтпайтан. Оны тарындырза, ырыс бербес деп бодойтон. Бу мындый јан Алтай јердин туулары бийик, ар-бүткени коркушту болгонынан, улус онон јалтанып турганынан улам табылганы јарт. Малчы, күдүчи улус малын одорго айдап апарганда, малы ток-тойу жүрзин, тоозы көптөп турзын деп күүнзеп, бай Алтайдан сурайтан:

Сындап баскан Алтайыс,
Сузуп ичкен талайыс,
Койынына кондырткан,
Эдегине јуртаткан,
Эрјинелү бай Алтай,
Эзиликтү күн Алтай!
Ақ малыска одор бер,
Кирелтени көп эдеер,
Чыгымдарды јок эдеер!

Алтайдан болуш сураганда, улус оны канча ла кире јараш мактаза, анча кире ол поэтический сөстөр Алтайга јарап, улуска болужын јетирер деп сананатан. Алтайдын поэтический кеберин улу баатыр эдип көргүзет:

Эжелү-сыйынду эки башту,
Корум болгон эдектү,
Корголјын болгон мойынду,

Алтын тажы куйак болгон,
Табылгазы тайак болгон,
Эдегине эл јаткан;
Јаказына мал турган,
Таспа болгон сынду,
Тарак болгон јышту...

Малды бир јерден өскө јерге айдап апарары — сүрекей күч иш. Јолой бийик кырларды ажып, терең сууларды кечер керек. Онын учун улус бу тушта база ла Алтайын алкайтан:

Агын суу болгожын,
Тайыс кечү ол берзин!
Бийик туу болгожын,
Јабыс ажу ол берзин!

Анчадала сүүмјилү керек — малдын тоозы көптөп, бозу, кулун, кураан чыкканы болуп јат. Улус оларды азырап, өскүрүп аларга кичеенип, бир канча чүм-јандар өткүретен. Бозу чыкканда, уйдын баштапкы уурак сүдин кайнадала, онын көбүгиле бозунун мандайына сүртүп, айдатандар:

Јаңы јылга көрүнген,
Ак сүтти ичирген,
Эмди су-кадык бол,
Баатыр бол.

Анчадала көп чүм-јандар аңчы улустын ижиле колбулу болгон. Аң-куш аңдаары албатынын хозяйствозында јаан учурлу керек. Аң аңдаары керегинде эрмектешкенде, каткырбас, кокыр айтпас, мактанбас. Аңдайтан јепселди ончозын чек тудатандар. Аңдап барар алдында улус ажындыра бир канча чүм-јандар эдетен: мылтык коронду болзын деп, ичине тирү јылан кийдирип, «айыл-ээзинен», «от-ээзинен» болуш сураар. Качан тайга көрүнип келзе, аңчылар бөрүгин суурып, мүргүп айдатан:

Алдында адаларыбыс жүрген,
Эмди бис, јаш үрен, келдибис,
Аң-кужыгнан көргүзип бер.

Тайгага киргенде, эң озо одуланар јер бедрейтендер. Одуны барбак мөштин төзинде салатандар. Ол мөшти талканла «күндүлейле», айдатандар:

Бажына куш конзын,
Төзине бис конолык.

Онын кийининде аңчыларды баштап турган кижии абырткыла «тайга ээзин күндүлеп», айдатан:

Амыр жүрерге,
Неме табарга,
Тийинг адарга,
чөк!

Анчылар «туу-ээзи», «тайга-ээзи» бар деп бүдүп туратан. Олордын барына чын бүдүп, олорды чугулдатпаска, тарындыртпаска анчылар табыштанбай, унчукпай жүретендер. Агаш-таштар ончозы тынду, ан-куш ончозы жажынган, унчукпайт деп сананатандар.

Тайганын ан-куштары кижинин тилин билип жат деп улус бодогылайтан. Онон улам ан-куштарды үркүтпеске, олордын адын тын адабайтандар, ол эмезе өскө атла адайтандар: айуны — таадак, апшыйак деп, бөрүни — көк таай эмезе узун куйрук деп, тийинди — сөөк баш деп, кишти — кара жүгүрүк деп.

Ан-куштарды тайга-ээзи корулап, күдүп жат деп алтай улус сананатандар. Онын учун түште андар жүрер жолдорго айа тартып, тузактар тургузып койоло, түнде десе тайга-ээлери андарды көрбөй, божодып ийзин деп, олорго чөрчөк айдатандар, шоор ойнойтондор. Онын учун анчыларла кожо жаантайын кайчы, чөрчөкчи, шоорчы кижини жүретен. Тапкан алудан ого тег берижетендер.

Же алтай улус жагыс ла мал азырап, ан-куш андап, ашкурсак, жөөжө тапкан эмес. Олор айыл ичиндеги жүзүн-жүүр иштерди бүдүретен: кийим көктөйтөн, ээр-токум эдетен, узанатан, кийис соготон ло онон до өскө иштер бүдүретен. Бу да иштерле жүзүн-жүүр чүм-жангар ла фольклорный произведениелер колбулу. Кийис баскан үй улус, ижин божоткон согында, кийизин алкап, мынайда айдадылар:

Кемирчектий ак кийис,
Кежимдий экче болзын,
Жаландый элбек болзын,
Жардый калын болзын,
Тенери суузы өтпөс болзын!...

Алтай албатынын производственный иштериле чике колбулу болгон фольклор онын материальный жадынын, күүнин, ар-бүткенди поэтически мактаганын көргүзөт. Олор албаты сүрекей жараш, чечен сөстин искусствозын төзөөр аргалу болгонын керелейт.

Культовый чүм-жангар деп бис жебрен өйдөги улус кандый бир аңылу ийде-күчтү деп бодолгон немеге учурлап өткүрөтөн чүм-жангарды айдып жадыбыс. Ондый чүм-жангарга, темдектезе, отко учурлап өткүрөтөн чүм-жангар келижет.

От кижинин жүрүминде сүрекей жаан учурлу, керектү неме.

Онын учун оны тынду эдип көргүзөтөндөр. «От-ээзи» ончо «ээлерден» ару болуп јат. Ол одус башту эмезе төртөн (кырык) башту, алтын тонду, јараш, јап-јарык чырайлу кыс. Онын јаткан төжөги — јымжак күл, курчанган куры — очок. Улус оны «от-эне», эмезе «кыс-эне» деп адайдылар.

«От-ээзи» улуска јаантайын болужат дежетөндөр. Кандый бир керек эткенде, оног болуш сурайтандар:

Одус башту от-эне,
Ойгон камыш кулакту,
Кырык башту кыс-эне,
Кызыл-торко кийимдү.

Јаңы јерге көчүп келеле, баштапкы ла катап от салып, айдатандар:

Ак сары атту от-эне!
Алтын тонду ар-јалгын!
Чийди болзо, быжырган сен,
Тонды болзо, эргискен сен,
Талкан күлин чокту јатсын,
Таш очогын кызу турзын!

Бу сөстөрдө улустын күүни, амадузы айдылат. Олор албатынын поэтиказынын художественный эп-аргаларыла чүмделген. Эпитеттер сүрекеј жаркынду. Олор канча ла кире јараш болзо, анча кире туза болор деп озогы улус сананатан. Поэтический сөстөр материальный туза јетирер деп бодогылайтан.

Је эн ле јаан чүм-јандар кижинин жүрүмиле (энеден чыкканыла, өскөниле, айыл-јурт төзөгөниле, өлгөниле) колбулу. Бу чүм-јандардын амадузы — кижинин жүрүми ырысту, энчү болзын деп сананганы болуп јат. Ондый чүм-јандар база ок улустын јебрен өйдөги јастыра көрүмиле колбулу. Је улус бу көрүмнин јастыразын билген согында, оморды таштап койот.

Алтай улус бала азыраарга, оны су-кадык өскүрип аларга тын кичеейтен.

Бала чыккан согында, онын тынын «јер алдынын элчилери» апарбазын деп сананып, бир канча чүм-јандар эдетөндөр.

Озогы алтай улустын санаазыла болзо, кичинек баланы корулайтан тынду бар. Онын ады — Май-эне (Орхон ло Енисей суулардын јанында табылган памятниктер аайынча: Умай.) Бала кабайда јатканда, Май-эне оны корулап туру деп бодогылайтандар. Онын кеберин кызыл бөс эдип, шалтрактын ортозына буулайла, онын јанында кичинек јаа, кичинек камчы, тегенектү чыбык буулап, Май-энеге айдатандар:

Көзи жаманга көргүспе,
Күүни жаманга тийдиртпе.

Бу сөстөрдүн учуры мындай: көрмөс баланын тынын аларга келзе, Май-эне жаала оны адар учурлу, камчыла эмезе тегенектү чыбыкла согор учурлу. Улус-Чаргыдагы байаттар Май-энеге мындай сөстөр айдатан:

Кыс ару Май-эне,
Көзи жаманга көргүспей,
Күүни жаманга тынгатпай тур,
Айна келер жанына
Алтын кастагын тудунуп тур,
Жеектин келер жанына
Жебе онын кургуп тур..
Жаманды жайладып тур,
Жакшыны баштап тур...

Балага баштапкы ла катап кийим кийдиргенде, айдатандар:

Лүс жаш жажа,
Лүгүрүк атка мин!

Же алтай албатынын эн ле көп чүм-жандары тойло колбулу болгон. Той — озогы алтай улустын жадын-жүрүминде эн жаан байрам. Онын учун оны ойын-жыргалла өткүрерге кичеейтен. Тойдо улус көп жүзүн-жүүр ойын ойноп, чечен сөстөр айдып, кожондор кожондойтон. Тойдын өдөтөн канча чактардын туркунына тургузылган ээжизи бар. Алтай улус тойды, өскө албатылар чылап ок, драматизированный ойын аайлу эдетен. Бу ойында көп учуралдар: хозяйственный, магически-обрядовый, поэтический, албатынын ойынынын учуралдары алыш-колышкан.

Тойдын чүм-жандарында жебрен өйлөрдөн арткан учуралдар бар. Темдектезе, той тужунда жиит уулдар жарыш эдип, саадак адып, күрежип ойноп жадылар. Же бу ойындарды бис теренжиде шиндеп көргөнисте, озор жебрен өйдөн артып калганын биллип аладыбыс. Ол тужунда жиит, бойдон уулдар ойноп эмес, чын ла жарыжатандар, саадак адатандар, күрежетендер. Олордын эн артыгына кыс баратан. Ол керегинде көп кайлап айдар чөрчөктөрдө дө айдылат.

Жебрен өйдө, родовой строй тужунда, эки башка сөөктин улузы бойы-бойлары ортодо бала алыжып, төрөгөндөр (куда-лар) болотон. Онон артканы мындай жагда көрүнөт: жиит, бойдон уулга онын энезинин сөөгинен кыс алып берерге озодо күүнзейтендер. Анчадала таай-эезин уул алзын деп кичеейтендер. Онын учун жиит уулдар таай-эези керепинде кокырлап көп кожон кожондойтондор:

Тай боромнын јелижи
Таштан јанып калар ба?
Таай-эјемнинг санаазы
Менен јанып калар ба?

Родовой стройдон анчадала бүдүн бойы болуп бузулбай арткан учурал экзогамия болуп јат. Бир сөөктингу улузы карындаштар деп бодолгон учун айыл-јурт тзззлбзйтзз. Јиит уул кижиге аларга турган болзо, зскз сззктз кижининг балазын кудалайтан.

Революциядан озо болгон тойдын тзззгззи — кысты калымга садары болгон. Тойдын бу мындый кебери патриархально-феодалный зйдз тзззлгзз. Бу мындый тзззлгззлу тойдо кзп реакционный учуралдар бар. Кижиге баратан кыс иштейтен ийде-кзчке бодолотон. Онынгу учун оны кыстын адаэнези садып турган, уулдын адаэнези калым берип садып алатан. Кыс баланы уулдын адаэнези ишчи эдип алып турганын калымнан башка зскз дз немелер керелеп јат. Темдектезе, эскиде ишчи керексиген аргалу улус алты-јети ле јашту уулына 16—17 јашту кыс баланы алып беретен. С. Швецов Алтайда 1898 јылда албатынын тоозын алар иш зткзрерде, мынайда бичиген: «Туулу Алтайда 7—8 јашту «эр улусты» мен кзп кзргзм. Олордын алган зй кижилеринин јажы ыраак та јаан. Зй кижилз бастыра эр улустын эки проценти кичинек уулчактар болгон».¹

Уулдын билезине келин болуп кирген кижиге биленингу мензингени аайлу бодолотон. Келиннинг збзгззи олгззндз, ол бойынын санаазыла барайын дезе, оны божотпос. Тул келинди збзгззининг кичз карындажы алар учурлу болгон. Бу јанды («левиратты») С. Швецов «энчиленеринин ағылу кебери» деп айдат.

Озогы зйдз уул ла кыс кзп сабазында бойлорынын санаазыла, кззуниле алыжатан эмес, олорды адаэнелери алыштырып койотон. Кезикте тзрзз болорго кззунзешкен эки биленингу улузы јагыс зйдз чыккан уул ла кыс балдарын кичинекте, чыккан тарыйын сзстзп койотондор.

Озогы тойдын ла зй улустынгу јзрзмининг бу мындый коомой келтегейлерин патриархально-феодалный строй тзззгзз. Патриархальный феодализм зй улусты кижиге бодобой, јабыс кзрзп, олордын кзчин јиирге јзззз-јзззр арга-сзмелер тапкан. Анчадала бай улустын билезине орто эмезе јокту јаткан улустын билезинен кирген келиндердингу јзрзми сзре-

¹ С. Швецов. Обычно-правовые воззрения алтайцев и киргиз. Брачные и семейные отношения. Записки Западно-Сибирского отделения РГО, кн. 25.

кей күч, кулдардын жүрүмндий болгон. Ондый келиндердин
жаражы жылыып, ийде-күчи түрген чыгып туратан.

Je жоктулардын балдары көп сабазында озо таныжып,
бойы-бойларына жарашканда, айыл-журт төзөйтөн. Тойдын
алдында олар бир канча өйдүн туркунына ойында туштажып,
көрүжип туратан. Бойларынын санаазын олар лирический
кожондор ажыра айдатандар. Кезикте уулдар кожон ажыра
бойынын сүүгени керепинде, кысты эш эдип аларга күүнзе-
гени керегинде айдадылар:

Беш белтирде беш боро,
Менин бором болзо-чы.
Беш сабарлу бу бала
Менин эжим болзо-чы.

Кезикте кожон ажыра чике сөстөп тө жадылар:

Көп чечек ортозында
Кызыл чечек менин болзын,
Кызыл чырайлу сен, бала,
Менин эжим ол болзын.

Тойдын драматизированный ойыны кысты кудалаарынан
башталып жат. Куда улус — уулдын төрөөндөри — тоом-
жылу, кудалаарга таскамыр, кожончы, тили өптү, чечен болор
учурлу. Куда кижикандый болоры керегинде алтай албаты-
нын таркаган кожонгында да айдылат:

Күски койон түгиндий,
Жып-жымжагаш кудагай,
Күрен тайдын кылындый
Чип-чичкечек кудагай.

Куда улус кыстын ада-энезинин журтына аракылу келе-
ле, ат чакызына түжүп, чакыдан айылга жетире чөгөдөп, мүр-
гүп келер. Айылга кирген соңында, амадузын тургуза ла айт-
пас. Озо жакшылажар, танкылажар. Онон куда айдар:

Торконын жигиндий,
Тостын кыбындый,
Төрөөн болорго келдим.

Кезик учуралдарда куда кижикуданы кожонло баштаар:

Кара таштын кырына	Кызыл таштын кырына
Каргаа конды, жем сурап,	Кыйгылык конды, жем сурап,
Кара тажуур койтылдап,	Кызыл чөөчөй кыйтылдап,
Куда келди, журт сурап.	Куда келди, журт сурап.

Кызын берер бе, бербес пе — бу суракты ада-энези шүү-
жип жат. Кыс бойы, уулпа сагыжын салган да болзо, ошкош ло

сөскө кирбей, мойноор учурлу. «Барадым» деп айдарга жара-
бас, ненин учун дезе ада-энези тарынар.

Кыстын ада-энези ле төрөөндөри жөп болгожын, куданын
аракызын алып ичер, жөпсинбезе — албас.

Кысты ада-энези ле төрөөндөри кудалаган кижиге берер
күүни жок болгондо, же кыс бойы барар күүндү болгожын, ол
тушта оны качырып апарып жадылар. Эртезинде кыстын ада-
энезине табыш эдип куда ийгилеер. Куда келип: «Тарынба-
гар, бис слердин журттан ууры эттибис» — деп айдар. Кыс-
тын адазы ачынып, куда улусты ат чакыга буулайла, баш-
тарына тос көнөктөр кийдиреле, «камчылаар».

Той эдер күннин алдында уулдын ада-энези ле төрөөндө-
ри мал сойып, эт туурап, аракы азып, жаңы айыл тудуп жат.
Мындый белетениш керегинде чөрчөктө дө бар: «Тайка кептү
эт туурайт, талай кептү аракы азат». Тойго көп улус жуулы-
жар. Кажы ла төрөөн кижини куру келбес, тажуур аракылу
келер учурлу.

Тойды баштаарына ончо белен болгондо, кысты уулдын
айылына экелерге барып жадылар. Кысты экелерге барган
улус жазанып кийинип алар, аттарын, анчадала кыс минип
келер атты, мөнгүнле чүмдеген ээрле ээртеп, жарандырып са-
латандар. Кысты качырбаган тушта, ада-энезинин айылынан
экелер. Бу өйдө онын айылында төрөөндөри, үүрелери көп
жуулыжат. Ада-энези, карыган төрөөндөри кыска алкыш берип,
жаңы журтта канайда жүретени керегинде сөзүн айдып жадылар.
Атанар алдында алкышчы ого «алкыш сөс» айдып жат. Ал-
кышты карыган улус көп айдар. Кажызы ла бойынын алкы-
жын берер:

Кирген үйинг онду болзын,
Таш очогунг бек болзын,
Одыг чокту болзын!

Конгон жеринг кокту болзын,
Талкан күлинг обоо болзын,
Тепкен жеринг темирдий болзын,
Баскан жеринг байрамду болзын!

Алды эдегинг бала бассын,
Арт кийинингненг мал бассын!
Жаактуга айттырба!
Жарындуга бастырба!
Ичкен ажыг аш болзын,
Ичер-жииринг көп болзын,
Кийер кебинг көп болзын.
Жүгүрүк атка мин.
Адыг болзо, терлебезин,
Колыг, арканг оорыбазын.
Колтыгыг сыстабазын!

Тебеенге толо мал болзын,
Жастыгынга толо баш болзын,
Эжигинди ийт элетсин,
Чеденинди мал элетсин! — оног до ары.

Кыс бала ада-энезиле, айыл-јуртыла, отло (бу тушта от күйүп турар учурлу) јакшылажала, ологго мүргүйле, атка минип атанып јат. Эки јиит уул кыстын алдында эки кайынашка танган көжөгөни апарар. Кийининен көп улус барар.

Кысты уулдын айылына тан атка минген көп каруулчыкту экелер. Онызы кыстын төрөөндөри кысты блаап албазын деп эдедилер.

Тойдын жүзүн-јүүр кожондорын тойдо кожондоор. Кысты алып турган уулга кожондоп айдадылар:

Күски конгон јуртынга
Күрен торко јайылзын,
Күүнзеп алган эжинге
Күчтү сүме кожулзын.

Жаскы конгон јуртынга
Јажыл торко јайылзын,
Јарадып алган эжинге
Јакшы сүме кожулзын.

Эртеп минер адынга
Ээр-токум экпелзин,
Эрке тапкан бу эжинг
Элен чакка эш болзын.

Уйгендеп минер ол адын
Узүк јоктон тенкизин,
Улустан алган бу эжинг
Уйе јажынга эш болзын.

Кыстын төрөөндөринен тойго келген улус ла уулдын төрөөндөри төрөөн болдыс, куда болдыс дежип, бойы-бойлорын мактап кожондожор. Кыстын төрөөндөри кысты «јакшы јуртка түжүрдис» деп кожондоор, уулдын төрөөндөри «слерден артык төрөөн таппадыс» дежер.

Той өйинде «айылга кирү» (эмезе «айыл бузары») деп чүм-јан өткүрилип јат. Айылдын эжигин алып салар. Оног кыс кижинин төрөөндөринен кем-кем ээрлү атка минеле, айылга кирип келер. Кыс ла уул тура жүгүреле, оны «тоноп јат». Ээрин, колонгын, үйгенин блаап алар. Блаап алганын ойто бербес, энчи эдип бойлорына артызып алар.

Онын кийининде «јодо чачыш» деп чүм-јан өдүп јат. Малдын кайнаткан јодозын той башталгалакта, ажындыра айыл ичинде илип койотондор. Оног той өйинде кем-кем оны алып, эжиктин бажындагы тежиктен чыгара мергедеер. Јодоны тудуп алган кижини оны јиир, ол чыйрак кижини деп макталар.

Той тужунда көп жүзүн-јүүр ойын ойноорлор: айгырлу мал болуп, сырга јажырып, «кол үзүжип» ойноор, јарыш, күреш, танма адыш болуп јат. Јенү алгандарга сый беретендер (плат, бөс, өдүк). Ойын-јыргал түжиле, түниле болор. Айыл-јуртту болуп турган кыс ла уул ойында турушпас. Уул ойын-ыргал тужунда одын јарар.

Ол јиген малдын баштарын эртенги күнде кайнадар («баш кайнадыш» эмезе «байтал бажы»). Баштар кайнаган соңында улусты эт јизин деп мындый сөстөрлө кычырар:

Агарып таң атты,
Ак байтал бажы кайнады.
Ак байтал бажы кайнаганда,
Алтын столго јуулыгар.
Көгөрип таң атты,
Көк байтал бажы кайнады.
Көк байтал бажы кайнаганда,
Күмүш столго јуулыгар.

Башты јип, койу көчө ичер. Онын кийининде келин айылчыларды чайла күндүлеер. Той уулдын айылында онойдо божоп, айылчы улус таркап јадылар.

Јети күннин бажында айыл-јуртту болгон уул ла кыс көп көдөчилерлү кыстын ада-энезине айылдап барар. Ондо экинчи той болуп јат. Уул ла уулдын төрөөндөри кыстын ада-энезине «јакшы көрүнөргө» кичеенер. Уулдын «карындажы» кыстын адазына ла энезине чөөчөй салып берер. Кыстын адазы ла энези берген чөөчөйдү албас, «кожондоп бер» дежер. Ол тушта чөөчөйчи кожондоор:

Агаштан ойгон чөөчөйим	Мөштөн эткен чөөчөйим
Алтын сүрлү көрүнзин,	Мөнгүн сүрлү көрүнзин,
Алып келген бу ажым	Бу чөөчөйдө арајан
Аламыр-шикир тадылзын.	Аламыр-шикир тадылзын.

Онын кийининде кыстын ада-энези оларды күндүлеер, кыстын төрөөндөри айылы-јуртына кычырып, күндүлеер. Онойдо уул бастыраларына јүрүп, бойы көрүнөргө, кыстын төрөөндөрүн де билип алар.

Онон јиит улус айылду-јуртту болуп, алдынан башка јуртагылай берер.

Алтай улустын бу мындый тойын бис шиндеп көргөнисте, онын художественно-драматический кебери јакшы билдирет. Онын төс конфликти — уулдын ла кыстын ада-энелери, төрөөндөри кыс учун тартышканы. Эки биленин (чынын айтса: эки сөөк улустын) кыс учун тартыжузы кудалаштан башталып јат. Кыстын ада-энезине, бир јанынан, балазын берерге ачу (келин кижинин јүрүми јенгил эмезин олар билер), экинчи јанынан, берзе де, јаан калым аларга тартыжар. Бу тартыш анчадала кыс ла уул бойы-бойлорын сүүп турганда, кыстын ада-энези дезе балазын уулга бербеске турганда, сүрекей тыгып келет. Ол тушта уул кысты качырып апарып

јат. Кыс бу өйдө көп жарыгып јат. Бир јанынан, ада-энезинен айрылып барары, оларды тарындырары ачу, экинчи јанынан, качып барбаза, сүүген уулды жылытарга, берген сөзинен чыгарга (белек бергени) ачу. Онын учун кыс карыгып, качар тушта ыйлап, мойноп јат. Је кысты качырбай да апарганда, кыс ошкош ло ада-энезиле, чыккан, өскөн, јаш күндин өткүрген јуртыла айрылыжар тушта тын жарыпат.

Тойдын кульминационный сценазы кыска келин кижинин чегедегин кийдирип, чачын эки тулун эдип өргөни болуп јат. Кыс бу тужунда анчадала тын жарыпат. Чегедек ле тулун келин кижиде болор. Чегедекти кийген согында ла чачын тулун эдип өргөн согында, кыс бала келин деп адала берер. Бу өйдө ол кыс тужундагы ойын-јыргалду, коот жүрүмиле айрылыжып, јангы жүрүмге кирет. Онон ары сценалар кыс ла уулдын жүрүми ырысту, јакшы, бай болзын деп амадаганына учурлалат.

Тойдо, албатынын драматизированный ойын-јыргалында, турушкан улус кажызы ла алдынан бойы ойнойтон рольду. Олор бу рольдорын ойноп јадылар. Ойынды ойногон улустын тоозы көп. Је эн ле јилбүлү болгоны — куда улус, кыстын ада-энези, кыс бойы, алкышчы, кожончы, ойын башкарар улус, уул ла кыстын јенелери, уулдын ада-энези, нөкөри ле онон до өскөлөри. Олор бойларынын рольдорын чике бүдүрерге ажындыра үренип јадылар. Куда улустын кылыгы јалакай, бойлары куучынчы, чечен, кожончы болор учурлу. Олор кыстын ада-энезин јөпкө кийдирерге жүзүн-јүүр «кылынар». Кыстын айылына баштапкы тарыйын кирген согында, бир куда канза азала, кыстын адазынын алдына чөгөдөп, канза берер, экинчи куда база чөгөдөп алып, от чагарга отыгын белетеп алган отурар. Кыстын адазы канзаны алза ла, ол от камызар. Кудалаар тушта олардын сөстөри чечен, көдүрүнгилү болор учурлу.

Кыстын адазы садучы кеберлү болор. Кезикте «казырланып» та чыгар. Ол куда улусты «согуп» та алза, табы. Ол кыстын ээзи, онын учун уулдын төрөөндөөри ого, эн «күндүлү» кижиге, јараарга кичеенер.

Кыс бала куда тужунда мойноп турар, кемзинчек болор, «ыйлаар» учурлу. Кыс уулдын айылына келзе, отко үс, сарју урар (от — ээзине күндү өдет), ойында турушкан јииттерге јес жүстүктөр сыйлаар.

Чач өрөчи келиндер тили өптү, эрмеги јалакай болор.

Айыл-јуртту болгон уул ла кыс кыстын ада-энезине айылдап барганда, уулдын нөкөри јаан роль ойноп јат. Ол кожончы, кокырчы болор, улусты каткыртар.

Тойдо турушкан улус онын ончо эдер керектерин, чүм-жан-дарын билер учурлу.

Той тужунда көп фольклорный произведениелер айдылат: кожондор, чечен сөстөр, алкыш сөстөр, кеп сөстөр. Олор — албатынын поэтический творчествозы. Бу произведениелер албатынын тойын жаркындаптып, поэтизировать эдет. Албаты оларды тойго учурлап, көп жылдардын туркунына жаап, бийик кемине жетирген.

Алтай той ончо жерлерде жагыс аай өткүрилетен эмес. Анчадала түштүк алтайлардын тойы түндүк алтайлардын (куманды, туба, чалканду, шор улустын) тойына башкаланып жат. Онызы олардын хозяйственный ла культурный бир канча башказына улам болот.

Бай улустын ла жоктулардын тойында база көп башка барын темдектеер керек. Бай улус бай той эдер, жокту улус бойлорынын аргазына көрө эдер.

Озогы той эмди де өткүрилип жат. Же олардын бир канча учуралдары ташталган: калым, качырыш, магический чүм-жан-дар ла онын до өскөлөри. Озогы тойдын кудалажы, ойын-жыргалы, кожондоры, чечен сөстөри эмди де бар.

Бир канча чүм-жан-дар кизи өлгөн тужунда өткүрилетен. Кизи өлгөндө, онын сөөгин жуур тужунда болотон чүм-жан-дар озогы улустын көрүм-шүүлтелериле колбулу. Же бу көрүм научный эмес, жастыра болгон. Алтай албаты эмдиги өйдө научный билгирлерге жедип, ол чүм-жан-дардан айрылып калган. Озогы улус өлгөн кизини чек жоголып барбаган деп бодойтон. Кизинин тыны өскө жерге көчүп, ондо журтап жат дежетен. Онын учун өлгөн кизи ол жерде коомой жүрбезин деп, сөөгин жуурда аш-курсак, жүзүн-жүүр кийим, мал, тапкы кожо салатан. Кизинин сөөгин жуурда болотон чүм-жан-дарла колбулу фольклор жебрен чактардан бери бар болгонын китайский летопись ле жебрен өйдөги орхоно-енисейский памятниктер керелеп жат. Орхоно-енисейский памятниктер бойлоры ондый сыгыт-куучындардын салтары жетирилгенинен улам табылган. Жебрен өйдөги болгон сыгыт-куучындар өскө дө тюрк тилдү албатыларда бар.

Алтай улуста бу жуукта бичилген сыгыттар эки кеберлү. Кезик сыгыттар үлгер сөслө, кезиктери десе кожонло айдылар. Темдектезе, Улаган аймакта үй кизи уулы өлөрдө, мынды сөстөр айдып, сыктаган:

Көзим аргайтан туру, балам,
Каным шүүлетен туру, балам,
Канадым сынды, балам,
Jo, jo балам! Jyk!
Азырап кыйналган эдим, балам,
Өскүрип шыралаган эдим, балам.

Азырап жүрер деп бодогом,
 Ал жүрер деп санангам.
 Саа иженип жүрген эдим, балам.
 Ай канатту учуп жүрген балам эдин,
 Эм баратан турун, Мишке,
 Сананып жүретен турум, Мишке,
 Санаркап жүретен турум, Мишке.
 Озөгим үзүле берген болзо,
 Кожо барар эдим, Мишке.
 Кай ла жүрейин, балам?
 Кана атанадын, балам?
 Не браадырын, кайттын?...
 Же јонго јакшы жүрген учун, балам,
 Сени јон экелип салды, балам.
 Јаман жүрген болзон,
 Ийт те келбес эди, балам.
 Албаты көдүрди, балам.
 Албаты ыйлады, балам.
 Же, балам, калганчы эзен!
 Барганын ол туру, балам!

Сыгытты кожонло (сарынла) анчадала байаттар айдады-
 лар. Кижинин сөөги межикте јадарда, оны јуурда, јууган
 кийининде де ого јуук улус ыйлап, сыктап, јүзүн-јүүр кожон-
 доп јадылар. Байат јеринде кыс кижини, энези өлөрдө, мынай-
 да, темдектезе, кожондогон:

Ак кайын төзи чирип бартыр,
 Аржада тозы не туза?
 Кайран энем өл бартыр,
 Менин калганым не туза?
 Ой калагай, ой энекем!

Озогы обрядовый фольклор биске албатынын озогы јадын-
 жүрүмин көргүзөт, бис онон озогызы керегинде көп билип
 аладыбыс. Онон албатынын чечени де, поэтический јаркынду
 сөстөри де, эп-аргалары да јакшы билдирет. Же бу чүм-јан-
 дардын ла фольклордын көп кеберлери албаты карагуйда
 болордо, ар-бүткеннин ийде-күчтерин, закондорун билбес
 тужунда төзөлгөнүн ундыбас керек. Онын учун олардын бир
 канчазы эмдиги өйдө, албаты научный билгирлерге једине
 берерде, јоголып јат. Олардын бир канча реакцианный учу-
 ралдары, темдектезе, «тайга ээзине», «суу ээзине» бүдери, той-
 до калым төлөттирери, бир сөөктин улузы айыл-јурт төзөбөзи,
 көрмөс барына бүдери, кудайга мүргүүри, байланары ла онон
 до өскөлөри бистин јадын-јүрүмибистен учына јетире јоголго-
 лок учун, бистин ижибиске, јаңы культура төзөөрине јаан
 чаптык эдип јат. Онын учун бис оларло тартыжар учурлу,
 олардын реакцианный учурын улуска јартап берип, олардон
 айрыларга болужар учурлу.

ОБРЯДОВЫЙ ФОЛЬКЛОР ААЙЫНЧА ЛИТЕРАТУРА

1. В. И. Вербницкий. Алтайские инородцы, М., 1893, стр. 81—86.
 2. С. Швецов. Обычно-правовые воззрения алтайцев и киргиз. Брачные и семейные отношения. В кн. «Записки Западно-Сибирского отделения Русского Географического общества», кн. 25.
 3. А. Ефимова. Телеутская свадьба. В книге «Материалы по свадьбе и семейно-родовому строю народов СССР», Л., 1926 г., стр. 225—246.
 4. Н. П. Дыренкова. Род, классификационная система родства и брачные нормы у алтайцев и телеутов. В кн. «Материалы по свадьбе и семейно-родовому строю народов СССР», Л., 1926.
 5. Н. П. Дыренкова. Культ огня у алтайцев и телеут. Сборник Музея антропологии и этнографии, т. VI, 1927.
 6. Н. П. Дыренкова. Умай в культе турецких племен, ж. «Культура и письменность Востока», кн. 3, Баку, 1928.
 7. Н. Катанов. О погребальных обычаях у тюркских племен с древнейших времен до наших дней, «Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете», вып. 2, т. 12, 1894.
 8. Л. Э. Каруновская. Из алтайских верований и обрядов, связанных с ребенком, Сборник Музея антропологии и этнографии, т. VI, 1927.
 9. Л. П. Потапов. Охотничьи поверья и обряды у алтайских тюрков, сб. «Культура и письменность Востока», кн. 5, Баку, 1929.
 10. Л. П. Потапов. Культ гор на Алтае, ж. «Советская этнография», № 2, 1946.
-

ТАБЫШКАК

Албатынын поэзиязынын жебрен өйлөрдөнг бери чүмделген оок жанрларынын бирүзи табышкак болуп јат.

Табышкак — албатынын чындык поэтический творчествозы. Улус кандый бир неме керегинде чике айтпай, бултаартып айдатанынан улам табышкак табылган. Табышкак улустын сагыштузын ченейтен эп болуп табылган.

Жебрен өйлөрдө табышкакты тузаланып, эмезе улус бойы-бойларына јангы табышкактар айдып, агылу тартыжу да өткүретен. Онон артып калганы бир канча легендаларда, чөрчөктөрдө бар.

Је табышкактын эн ле јаан учуры — улусты санандырып үредери. Улусты санандыратан учурын табышкактар эмди де бүдүрет. Табышкак кижини сананарга темиктирет, ол ок тарыйын көп билгир де берип јат.

Эскиде улус бичик-билик билгелетке, табышкактар ажыра јаан улус балдарын үредип, оморды сананарга, ајарынкай, кыракай болорына, не ле немени билерге үредетен. Балдарга бодолгонын да табышкактарын айдатан. Онын учун чөлөө өйдө улус јуулыжала, энгирде табышкактажар болгон. Табышкак айдып билбес, табышкак таап болбос улусты электегилейтен.

Табышкак таап ойнойтон ойын тушта, табаачы кижии таап болбозо, табышкак айткан кижии оны «садып» та туратан. Оны «садарда», бир-бир карыган өмегенге бе, ол эмезе карыган өбөгөнгө бө, ол эмезе бир коомой, ујан кижиге «садар». «Садарда» мынайда айдар: «Капыш өбөгөн, слерге кызыл түлкү јака керек пе айса табышкак таап болбогон Макашты аларын ба?» Капыш айдар: «Мен карыган кижии, түлкү јаканы кайдатам? Макашты албай. Бажын бакрас эдерим, колдорын талку эдерим, буттарынан тайак эдерим, карын-јуузы ла айыл јабарым, кабыргазынан какпак эдерим, ичезинен

армакчы эдерим, буурынан јастык эдерим». Табышкак айдачы кижии Макашты «саткан» кийининде, экинчи кижии Макаштын ордына отурып, табышкак таап јат.

Кажы ла табышкакта кандый бир чокум неме керегинде айдылат.

Табышкакта айдылган неменин өнги, бүдүми, темдектери табышкакта айдылбаган кандый бир немеге түнгей. Айдарда табышкак јангыс эмес, эки неме керегинде айдат. Ол эки бөлүктү: сурак бөлүги ле каруузы.

Табышкактардын сурак бөлүгинде ле каруузында айдылган немелер жүзүн-јүүр болор. Је олордын көп сабазын ар-бүткеннен, ан-куштардан, кижии айыл-јуртында ла ижинде тудунган немелерден, азыраган малынан, бүдүрген керектеринен алынган. Онын учун олорды тематиказы аайынча (не керегинде айтканы аайынча) классифицировать эдерге јараар. Тематический классификация эткенде, табышкактын каруузында айдылган немелер аайынча эдедилер. Ар-бүткенди — күнди, сууны, кейди, јылдыстарды жүзүн-јүүр өзүмдерди, ан-куштарды — јартап айдып турган табышкактар, темдектезе, мындый: «Кырды кызыл түлкү ажа берди» (күн); «Аркада кара казан кайнап јат» (чымалы); «Кобыда кызыл өрт күйүп јат» (кандык); «Кызыл элик јаткан јерден өлөн чыкпас» (от); «Јүс бөрүктү кодыр уул јалан когыр јылкылу, јап-јараш балдарлу» (тобого) оног до өскөлөри.

Бу табышкактар ар-бүткеннин, тындулардын ла оног до өскөзинин эн учурлу темдектерин көргүзет, олорды поэтизировать эдип турат. Темдектезе, «Чек, чек базытту, чекпен сары өдүктү» деген табышкакта эликтин кебери сүрекеј јаркынду көргүзилген. Ар-бүткеннин кижиге эн учурлу кандый бир немези эмезе ан-кужы табышкакка кирген. Кезик немелер ле тындулар керегинде јангыс эмес, көп табышкактар чүмделген. Темдектезе, күн керегинде: «Кырды кызыл түлкү ажа берди», «Түн болзо, көзин јумат, түш болзо, көзин ачат»; јол керегинде: «Адамнын кара армакчызын түрүп болбодым», «Турзам, тегериге једип барарым деп, турбай јадым», «Өлөннөн јабыс, туудан бийик».

Бир канча табышкактарда кижии азыраган тындулардын, кижинин бойынын бүдүми, кебери керегинде айдылат: «Айры агашка кар јукпас» (мүүс); «Јүс кучыйак көл карады» (кирбиктер); «Одус эки боро ат, ортозында ойлок јереен ат» (тиш ле тил); «Ары отур, отурган јеринге мен отурайын (аттын туйгагы); «Јаланда јангыс казык туру» (киндик).

Анчадала кижии бойынын айыл-јуртта тудунган немелери, ижи керегинде сүрекеј јилбүлү, јараш, чечен табышкактар айдат. Озогы өйдө чүмделген табышкактарда озогы албаты-

да, онын журтында, хозыаыствозында, культуразында болгон немелер керегинде, кийими керегинде айдылат. Озогы табышкактар сокы («Адамнын боругин антарып болбодым»), ээр («Отурганым ойдык, тепкеним темир текпиш»), чана («Ол дезем—олбоди, олон берзем—ибеди»), ийне, учук («Бойы темир, куйругы кудели»), канза («Быркырууштын бажында жажыл булут ойнойт»), кайырчак («Жаагы тын жайзанг уул»), кижинин будындагы укту одук («Жаан айыл, жаан айылдын ичинде кичинек айыл, кичинек айылдын ичинде кижинин сооги»), бычак ла кын («Ичип-жип ийеле, ичегенине кире берди»), жастык («Карды жарык кой жадыры»), очок («Уч мыйгак куур жип жат»), теермен («Эки бука сужушти, ак кобуги чачылды») керегинде айдат. Алтай улустын журтынан, тудунар-кабынар немелеринен табышкакка кирбеген неме жок. Улус коскон лон корунген немени табышкакка эптеп, жазап ийетен. Же жагыс ла ол немелерди табышкакка кийдирген эмес, ол немелерле кижинин иштегенин де табышкакта коргузетен: арба куурганы («Жаан барып жат, черулерин айдап жат»), уй сааганы («Оро томон торт уул карап жат»), бутла сокы сокконы («Сайда сары ат бажын серпип жат»), малтала агаш кескени («Аржада ийт урет»), кыра сургени («Кыр ажыра кайыш кестим»), коктонгони («Армакчылу кон эчки мантап туру») онон до осколори. Немелердин агылу темдектери, кижиге керекту учуры, ол кандый иште канайда тузалу болгону табышкактардан корунет. Ийне кон темдектерлу: темир, кадалгак, уйтту, чичке ле онон до оскон. Же кижиге туза жетирип турган он ле жаан учурлу темдеги — ийне учукты илиндирип алала, кижинин колына киреле, «мантапаны» (коктонгони) болуп жат. Онын учун кизи бу темдегин агылап табышкакка кийдирет.

Же табышкакка жагыс ла сырагай озогы немелер кирип турган эмес, табышкак жагыс ла озогы ойдон чумделген эмес. Алтай улус Россияга кожуларда, албатынын журуминде кон жагы немелер табылган, анчадала маала ажы, айыл-журт ичинде тудунар немелер. Олор керегинде алтай улус база кон табышкактар чумдеген, темдектезе: «Армакчыда жажыл бозу жадып семирет» (арбуз); «Кызыл чырайлу кыс карануйда отурат, чачы дезе тышкары» (морковь); «Жара ат жалбышту отко калып кирет, бойы куйбейт» (кулку); «Ортозында от, айландыра суу», «Сары уулдын узун тумчугынан суу тамчылап агып жат» (самовар); «Печкенин устунде карыган эмеген отуры» (труба); «Темир тумчук жерге кирип, турте берди» (салда); «Торт уул бир борук кийген» (стол) ле онон до осколори. Орус тилден алтай тилге кон табышкактар кочу-

рилген, олар албатыга түрген таркай беген, темдектезе: «Жетен кат тонду, же бирүзінде де топчы жок» (капуста).

Же жаңыс ла табышкактын каруузында айдылган немелерди аяруга аларга жарабас. Табышкактын сурак та бөлүгінде алтай жердин ар-бүткени, албатынын жүрүминде бар болгон жүзүн-жүүр немелер жаркынду көргүзилген. Айла ол немелер тегин адалып турган эмес, олар поэтический картина төзөйт. Эпитет, метафора оларды жаркынду, чокум көрүмжилү эдет. Темдектезе, ар-бүткенен алынган картиналар: бөкөн кайын, айры агаш, кызыл өрт, жылым кайа ла оног до өскөлөри. Улустын жадын-жүрүминен чике алынган картиналар: кара армакчы, кара казан, армакчыда бозу, армакчылу көк эчки, айыл, казык, кара камчы, майчык өдүк, кабай, кажаган, кайыш ла оног до өскө немелер жадын-жүрүмди толо эдип көргүзөт.

Кезик табышкактарда (сурак бөлүгінде) озогы жадын-жүрүмнин социальный да учуралдары көргүзилген. Эскиде жайзан албатыны бийден келген чаазындарла жоркыдып туратан. Улус чаазынга мүргүйтен. Онызы мындый табышкакка кирген: «Ыраак жерден бичик келди, бастыра албаты мүргүди» (салкын сожконы). Бир канча озогы исторический де учуралдар табышкакта көргүзилген. Кыйгы-кышкыла жуулажып клееткен өштүнин сүр-кебери мындый табышкакта көргүзилген: «Кырда кыйгылу жуу келип жат» (турналар).

Табышкактар ажыра бис албатынын жадын-жүрүмиле, кижини айландыра бар болгон немелерле, кижинин бойыла таныжадыбыс. Табышкактар албатынын кыракайын, албаты кажы ла неменин эн ле учурлу темдегин эрмегинде чике, чечен, жаркынду айдатанын керелейт. Табышкактарда кажы ла неменин эн ле жаңылу темдектери айдылып турган учун, олар улустын билгири элбеерине жаан учурлу. Олар ажыра бис акжарыкты, албаты-жонды, ар-бүткенди көрүп, жакшы биледибис.

Табышкакты чүмдеген кижини онын табышкагы немени жаңыс ла чике анылазын деп кичееген эмес, же табышкак жылбүлү, каткымчылу болзын деп кичееген. Табышкак кижини жылбиркедип ийзин, онын санаазын олжолоп алзын, оны айтканда каткы чыксын деп кичеейтен. Көп табышкактар кокырлу, каткымчылу айдылган: «Поп» дебес баатыр уул» (кыскаш), «Алты бутту; эки колду, бир куйрукту, төрт көстү — не ол?» (атка минген кижини), «Аркада айу буунып калтыр» (топчы).

Кезикте эпитет кайкамчылу, сан башка болот: жажыл бозу, бадыр-будур агаш, жуулу топпок. Улус оларды угуп, кайкажар: Кайдан «Жуулу топпокты» кижини көргөн? «Аркада айу буунганын» кем көргөн? «Ак башту эмеген» аркага не барып отурган? Бу ончозы кижини кайкадып, жылбиркедип турат.

Темдектезе, «Аркада ак башту эмеген отуры» дегени карлу тӱнгӱш эмтир. Ондый сан башка, је чике тӱндештирӱ каткы чыгарат. Кижиде качан да укпаган тӱндештирӱ табышкакты художественный жаркынду эдет.

Кезикте таап айткан неме бойы каткы чыгарат: «Кобы тӱмӱн колболу бозу мантады» (чимирик), «Уйези јок кара тал, уйи јок кара бука» (чач ла бийт).

Табышкак кажы ла неменин темдектерин ле айдып турган эмес, је ого коштой оморды јартап та турат. Јакшы неме—ол кижиге тузалу, керектӱ неме. Ол неме керегинде кижиде јакшы, мактулу сӱтӱрлӱ айдар: «Эрден бӱкӱ, јеннен чичке» (тужак); «Тайгага чыкса — талбазак, ӱзӱккӱ тӱшсе — ӱлбӱзӱк» (чана). Қоркушту неме керегинде мынайда айдып јадылар: «Кӱндӱй тӱмӱн кӱк бӱрӱ кире берди» (мылтыктын огы); «Колы јок, је кижини дезе коркыдып ийер» (јылан).

Табышкактардын кӱп сабазы метафорический эрмектер болуп јат. Эки немени тӱндештирип, омордо тӱнгей, јӱзӱндеш темдектер бар болгондо, табышкак бӱдӱредилер. Бир неменин темдектерин айдар, оморло кандый бир экинчи неменин темдектерин тӱнгейлештирип, оны табар керек. «Јӱс кучыйак кӱл карады» деген табышкакта кӱлди эбиреде отурган кучыйактар керегинде айдылат. Је кӱп кучыйактар кӱлди карап, онын јарадында отурганына кемде бӱтпес. Бу табышкак деп улус билеле, табышкакта айдылган учуралга тӱнгей неме бедирегилейт. Сананып, бедиреп, ондый картинаны табат: кӱстин кирбиктери. Бу мындый табышкактарда тӱндештирӱ иле кӱрӱнбей де турган болзо, је ол бар. «Ташта эки јарганат јапшынып калтыр. «Таш» — кижинин бажы, «эки јарганат» — эки кулак. Омор тӱнгей. Кезик табышкактарда бу тӱндештирӱ эрмек грамматический кеберин алынат: «Турза—тӱӱчӱ, јатса — койончо» (кӱжӱгӱ).

Табышкакты айдып турган кижиде кезикте таап айдар неменин ӱгин, бӱдӱмин, темдектерин ле айдып берет. Омор ажыра айдылбаган немени таап айдар керек. Темдектезе, «Сууга салза — чӱнбӱс, отко салза — кӱйбес» (тош, кӱлӱктӱ); «Оны кезип болбос, јарып болбос» (јер); «Бирӱзи уруп јат, бирӱзи ичип јат, бирӱзи ӱзӱп јат» (јааш, јер, ӱлӱн); «Јалбак сары канатту, карыганча учалбас» (таракан); «Чыга калбан, кире калбан» (эжик).

Кезик табышкактар таап айдар немени ӱскӱртӱ адаганы ажыра тургузылат: «Ыраактазы укмакка, јуугындагызы — кӱрмӱккӱ» (кулак ла кӱс); «Агачынын ары јанында улуучы мараачыны тудуп јат» (суунын ары јанында бӱрӱ койды тудуп јат).

Кезик табышкактарда таап айдар неменин ордына кижиде

нинг кандый бир ады турат: «Мун кой сууга жирди, Мунулдай эмеген ээчий кирди» (көөшкө көчө салып, сускула булганы); «Тогус кат торко тонду Толодой таадак отурат» (согоно).

Кезикте таап айдар неменин ордына «уул», «кыс», «карындаш», «эмеген» деп сөстөр турат, темдектезе: «Аркада кызыл платту кыстар отургылайт» (кандык); «Таптан уул тал кезип јат» (койон); «Үч карындаш јер чокуды» (айрууштын тиштери); «Энирде барган эјем эртезинде эдегин јайып келди» (күн).

Табышкактарды эрмектин синтаксический кебери аайынча көп сабазында табыланып айдарга келижет. Автор кандый бир немени көрүп, ол керегинде айдат. Је кезикте табышкактын авторы бойы керегинде куучындаган аайлу айдар: «Адамнын бөрүгин антарып болбодым» (сокы). Кезикте кандый бир немени тирү, эрмектенер аргалу эдип көргүзип, эрмекти ол бойы куучындаган кеберлү эдет: «Мен јок болзом, меен ойылар эди» — деп, оймок сабарларга айдат. «Турзам, тегериге једип барарым деп турбай јадым» — деп, јол айдат.

Табышкактардын бир канчазы үлгер кеберлү. Табышкактын тексти кыска, бир ле эрмектен турат. Је бу эрмек көп сабазында синтаксический кебери аайынча эки бөлүкке бөлүнөт: «Бойы тутамча, үни талайча» (мылтык, күүк); «Бойы сууда, куйругы јарда» (суску). Бу кыска эрмектер эки синтаксический бөлүгештерден тзззлгөн. Олордын грамматический бүдүми түнгей. Онын учун олар үлгер аайлу боло берет. Мында эрмек бойы үлгерге јайылат. Је кезик табышкактарды улус онотийин үлгер кеберлү эдип чүмдегендер. Олордын көбизи албатынын үлгерлеринин размериндий размерлү.

Көрзөм, көрзөм — көрүнбейт,
Тутсам, тутсам — тудулбайт. (кей).

Јорткон, јорткон — јолы јок.
Кескен, кескен — каны јок. (кеме).

Бу үлгерлерде кажы ла строка 7 үндү табышту, коштой рифмалу.

Кезикте рифма-редиф төрт катап такып айдылып турат.

Кырга чыкса — талбас ат,
Кылга берзе — јибес ат,
Өзөккө түшсе — өлбөс ат,
Өлгн берзе — јибес ат. (чана).

Көп сабазында табышкак анафоралу болор:

Бадыр-будыр агашка
Бака кайдаг јапшынган? (сагыс).

Кезикте үлгерде баштапкы јолдын калганчы сөзинин бажын-

дагы табыштары ла экинчи јолдын баштапкы сөзинин ба-
жындагы табыштары тўнгей.

Ол дезем — өлбөди,
Өлөң берзем — јибеди. (чана).

Бу размердин ритмический стройы интонация јанынан јү-
зүн-јүүр башкаланып, үлгерге јүзүн-јүүр аңылу учур берет,
темдектезе, «Ол дезем!» — ол јакару интонациялу, «өлөң бер-
зем» — табылу интонациялу.

Барза, барза — арыбас,
Талкан берзе — јибес.

Баштапкы үлгер бойынын ритмиказыла чаначынын түр-
ген барганын экинчизи — кижинин барбай, токтой түшкенин
көргүскен аайлу.

Бир канча табышкактарда кайлап айдар чөрчөктин раз-
меринче чүмделген учуралдар бар:

Болчон, болчон кайдан келдинг?
Устү-јуулу јерден келдим.

Өскө размерлерден мындыйы учурап јат:

Адазы адырмак,
Уулы удурмак,
Энези эдирмек,
Кызы кыдырмак.

Бу размер каа-јаала туштап јат. Онын рифмовказы
байлык.

Табышкактардын үлгеринин ичинде тўнгей табыштар көп
болгонынан улам оларды айдарга эптү, сөстөри јараш угу-
лат: «Тогус кат торко тонду Толодой таадак отурат» (сого-
но). Бистин поэттер табышкактын поэтический кеберин јаан-
тайын тузаланып, олардон үренип јат.

ТАБЫШКАКТАР ААЙЫНЧА ЛИТЕРАТУРА

1. *Вербицкий В. И.* Алтайские инородцы, М., 1893.
 2. *Баскаков Н. А.* Диалекты алтайского языка, «Ученые записки Горно-
Алтайского научно-исследовательского института истории, языка и литера-
туры», № 1, 1956.
-

АЛТАЙ КЕП СӨСТӨР ЛӨ УКАА СӨСТӨР

Кеп сөстөр лө укаа сөстөр албаты тилинде жебрен чактардан бери айдылып келген албатынын ойгор, чечен сөстөри болуп јат. Олор албаты не ле немени теренжиде көрүп, кажы ла керектин учурын чике билип алып турганынын шылтузында табылган. Кеп сөстөр лө укаа сөстөр кыска да болзо, је «олордын кажызында ла айдылган санаа-шүүлте јаан бичикке де тендежер» (А. М. Горький). Онын учун олордын кажызын ла бүүдүн произведениеле де тундеерге јараар. Онын тексти бийик художественный кеберлү, ол кубулбай, үйеден үйеге айдылат. Алтай улус бойларынын кеп сөстөри керегинде мынайда айдат:

Кеп тон јыртылбас.
Кеп сөс бузулбас — деп.

Кеп сөстө качан да болзо үредү бар. Улус бойынын көргөн-укканын, шиндегенин үредү әрмекке, шүүлте сөстөргө келиштирип салган.

Кандый бир немени, керекти шиндеп, олор керегинде үредү шүүлте әдип кеп сөстө айдат. Онызы кеп сөстөрдин грамматический кеберинен де көрүнөт.

Јортсон, јол аларын,
Јолугышсан сөс угарын.

Ат киштешсе, таныжар,
Кижн әрмектешсе, билижер.

Бу мындый шүүлтелер эн ле чындык, терен учурлу болот-Алтай улус кеп сөсти бийик баалап, айдат:

Көп сөстө чын јок,
Кеп сөстө төгүн јок.

Улус кеп ле укаа сөстөрдн тuzаланып, бойларынын әрмек-куучынын јангыс ла јарандырып, чечен әдип турган эмес, је оны учуры јанынан теренжидип, ойгортып јат.

Кеп сөстөр албатынын чындык поэтический творчествозы. Албатынын жүрүми кеп сөстө жарт көргүзилген. Же ончо кеп сөстөр жакшы деп айдарга жарабас. Озогы алтай кеп сөстөрдиг кезиги бай-жайзан ортодо чүмделгени жарт. Олор албаты-жонды жобош, уккур, байды тооп, күндүлөп турар кылыкту эдип үредерге, жоктуларды жегилинче бийлеерге бойларынын кеп сөстөрин чүмдегилейтен:

Байын күндүлеген бай болор,
Бийин күндүлеген бий болор.

Жибезе де, жуу тату,
Бербезе де, бай жакшы.

Камдар, жарлыктар, миссионер-абыстар албатыны кудай-зак эдерге кичееп, мындый кеп сөстөр таркаткан: «Кумагы жок суу болбос, кудайы жок эл болбос», «Сананган сагылша болбойтон, салган кудайдыйыла болотон».

Же бу кеп сөстөр албатынын чындык творчествозына кирбей жат, оны характеризовать этпей туру. Албатынын чындык санаазы, шүүлтези эн ле артык, эн ле көп болгон кеп сөстөринде айдылган.

Албаты кеп сөстөринде бойынын шүүлтезин, бойынын санаазын, бойынын көргөнин-укканын айдат. Алтай албатынын кеп сөстөринен бис кижинин бүдүмин, кеберин, кылык-жанын, нени сакыганын, неге иженгенин жакшы билип аладыбыс.

Алтай албатынын кеп сөстөри тематиказы аайынча жүзүн-жүүр. Олор албатынын жүрүминин кажы ла келтегейлери керегинде айдат. Эн ле курч кеп сөстөрдиг албаты бойларынын өштүлөрине удурлажып чүмдеген. Онын учун бу социальный кеп сөстөр болуп жат.

Алтай албаты бойларынын кеп сөстөринде уур жадын-жүрүмин, право жок жүргенин, көп иштеп, тойо курсак жибей, жакшы кийим кийбей, амыр билбей жүргенин, «ийне көзинен күн көрүп» турпанын кеп сөстөринде кунукчылду айдат:

Жоктунын ижи качан да күч.

Ичи ачыкты ийт те тудар,
Ийини жыртыкты уй да сүзер.

Эликтин мойынын ок кезер,
Эрдиг мойынын жок кезер.

Алтай улустың правозы јок болгонын, бийлердин колында бастыра јан болгонын мындый кеп сөс көргүзет:

Соокло ченешсен, кулагың јок болор,
Бийле ченешсен, бажың јок болор.

Јоктулардың јадыны күч шыралу болгонында байлар бурулу деп билип, улус байларды көрөр күүни јок болуп, шоодотон:

Байдың карды качан да тойбос.

Байдың көзи ач, колы капкыр.

Байлар јоктулардың күчин канайда мекелеп јип турганын, мындый кеп сөс көргүзет: «Бай сыйлап берзе, сыйрып алар». Озогыда бай јоктуга «сыйлап турум» деп бир јаман ат эмезе уй береле, оноң ол «сый» учун јоктуның күчин јажына јийтен болгонын бу кеп сөс айдат.

Албаты јайзаңдарды да, бийлерди де јакшы билетен. Олорды албаты јамыга туткан эмес, је олор байлардың ортозынан болгонын мындый кеп сөс көргүзет:

Кем бай — ол бий.

Бай-јайзаңдар албатыны эр-јажына кулданар эмезине, олордың калганчы күни келерине, јокту кижии тартыжуга туруп чыгарына албаты јаантайын иженген.

Балтырган өлөг азырал болбос,
Бай кижии баатыр болбос.

Јабагадан мал болор,
Јокту кижии эр болор.

Јиген јаак кугарып калар,
Јидирген төгөзөк јажарып өзөр, — деп

албаты байларга, бийлерге кезедип айдатан.

Алтай улус анчадала камдарды, абыстарды электеп шоодотон. Камдар улусты мекелеп тоногонын мындый кеп сөс чокум айдат:

Сектү жылда ийт семис,
Тымулу жылда кам семис.

Алтай албаты бойының кеп сөстөринде сүрекей јаркынду, иштеңкей, ак-чек санаалу, јалтанбас, керсү улустың кеберин төзөйт. Ол улус албаты бойы. Кеп сөстөрдө ол макталат. Кеп сөстөр ончо улусты ондый ак-чек болзын деп үредет. Чындык улустың бүдүминен аткарынып, албаты кеп сөс-

төринде јадын-жүрүмде, улустын бойында бар ончо тутактарды, једикпестерди электеп, шоодып турат.

Алтай кеп сөстөрдиг эн ле көбизи иш керегинде. Албаты иштинг учурын сүрекей бийик баалап, улусты иштегкей болорына, ижин түрген бүдүрерине, качан да јалкуурбаска үредет:

Иштегкейдиг ижи көп,
Иштебестиг эрмеги көп.

Ишчи кижиниг оозы үстү,
Јалку кижиниг ичи куру.

Кыймыктанган кизи кыр ажар.

Кеп сөстөр јангыс ла иштегкей болорына кычырып турган эмес, је көп, јакшы практический јөп-сүме де берип јат:

Эртелеп туруп,
Бачымдап алта.

Улуска јуртын канайда өнжидерине сүме берип јат:

Күн ээчизен, кулагын жылыр,
Мал азыразан, курсагын тойор.

Калбакла јууза, кап толор,
Чаракла јууза, кош болор.

Јалку улусты туй чабат:

Јалку кизи айылзак.

Јалку кижиниг ады да јалку.

Јалкуны канча ла кире азыра,
Төжөк јаар ла көрөр.

Алтай кеп сөстөр иштинг чындыйы бийик, чоң болзын деп үредет:

Көп болуп чөп болгончо,
Ас болуп чоң болзын.

Туудый коозо болгончо,
Айакча үрен болзын.

Иш јангыс ла материальный туза берип турган эмес, је иш кижиниг бойын кубултат, оны билгир эдет: «Көп этсен, билгир болорын».

Алтай албаты улустын моральный кебери бийик, јаркын-

ду болзын деп кичееп, ол керегинде анчадала көп кеп сөстөр чүмдеген. Байлардын, жайзандардын, камдардын моральный кеберин албаты жаантайын жаратпай, жектеп жат:

Узун куйрук уйда бүткен,
Уйалбас мандай байда бүткен.

«Уйалбазан, кам болорын» — деп, камнын моральный кеберин көргүзөт. Кижини качан да болзо, ак-чек санаалу болор учурлу деп кеп сөс үредет.

Кижини жакшы болгондо — жакшы. Ол кайда да болзо — тоомжулу, күндүлү:

Ат жакшызы мактулу,
Кижини жакшызы күндүлү.

Алтай улус мактанчык, копчы, көдүринкей, кей, жаман улусты кеп сөстөрилө туй чабат:

Жакшы кижинин нажылары көп,
Копчы кижинин өштүлери көп.

Жалбак агаш отко жүт,
Жаман кижини журтка жүт.

Куру чапчактын табыжы жаан,
Куру кижинин эрмеги жаан.

Копчы, төгүнчи улусты жаратпай, кеп сөс улусты чынга үредет. Кей, тенек улуска керсү кижини удурлаштырат, билбес кижини билгир болоруна кычырат:

Билер кижиге бир сөс,
Билбес кижиге мун сөс.

Коркынчак кижини төрөлине, албатыга тузалу эмес. Кеп сөс-төр улусты жалтанбас, коркыбас болорго үредет:

Коркынчак таппай калган жерден
Коркыбас таап алар.

Кеп сөстөр албатынын жүрүмунин ончо ло келтегейлери керепинде айдат. Албаты ончо ло бытовое, общественный сурактарга кеп сөстөрлө каруун берет, кандый ээжилерле кижини башкарынарына үредет. Онын учун кеп сөстөрдик албатынын төзөгөн закондоры, сүме-жөптөри деп айдарга жараар. «Агын сууны салла кечер, ас улус жөплө женер», «Өмөлү иш качан да өчпөс» деген кеп сөстөр өмөлөжип иштеерге үредет; «Жагыны көрүп жапсыба, эскини көрүп эрикпе», «Жагыны жазап кий, эскини эптеп кий» деген кеп сөстөр практический жөп-сүме берет; «Жаш өлөнгө жаш керек, жаш балага эрке керек» деген кеп сөс бала азырап өскүрерине үредет; «Карыганнын сөзин

каптыргага сал, јаанның сөзин јанчыкка сал» деген кеп сөс јаан улусты тооп јүрерине, оларды угарына үредет; «Кижн жаражыла болбос, кылык-јангыла болор» деген кеп сөс улусты шиндеп көрүп, билип аларына үредет.

Бу кеп сөстөр улусты тазыктырып, олардын билгирин эл-бедет.

Көп кеп сөстөр кандый бир немелерди чокум көргүзип, јаантайын оларды јартап турат, је онызыла коштой оларды эмоционально-эстетический јанынан көргүзет. «Эдер кижинин колы ус, этпес кижинин тили ус» деген кеп сөстө «эдер кижини» ле «этпес кижини» чокум јартайт, је ол ок тарыйын олар экүге оценка берет: бирүзинин «колы ус» (тузалу кижн), бирүзинин «тили ус» (кей, тузазы јок кижн).

Кеп сөстө көп немелердин ле керектердин аңылу темдектери иле јарталган. Онын учун бир кеп сөсти көп учуралдарда айдарга келижет. «Кыймыктанган кижн кыр ажар» деген кеп сөстин учуры — кижн түрген басса, ыраак јүре берер дегени болуп јат, је бу кеп сөсти кандый ла иш бүдүрген кижн керегинде айдарга база келижер. «Солун тарый согоно до тату» деген кеп сөс кажы ла неме озо сүрекей јарайла, онон јарабай барган тужунда айдадылар.

Немени чике учурынча эмес, оны бултаартып айдатаны анчадала укаа сөстөрдө учурайт.

Баштапкы чике учуры ундылып, укаа сөстөр метафорический учурлу айдылып јадылар. Кандый бир кижнге јакшы этсен, ол дезе сени јамандай берзе: «Ийтке тепши саларда, ыркыранды» дежет. Керек коомой болгонын көрүп тура, керек кандый деп сураган улуска айдадылар: «Баканын базыдын көрүп, јелижин не сурайдын?» — деп. Бойын тынзынып, этпес те болзо, мен ле әдейин деп айдатан улуска мынайда айдар: «Бышкан кол мен тудайын» — деп.

Кеп сөстөр лө укаа сөстөр болуп көп сабазында улустын ойгор, чечен эрмектери таркаган. Олар ончо жанрлардан эн ле түрген чүмделип турган жанр болуп јат. Кажы ла кижинин чечен, ойгор сөстөри кеп сөс эмезе укаа сөс боло берер аргалу.

Је бир канча алтай кеп сөстөр кайлап айдар чөрчөктөрдөң алган үзүктер болуп јат. Темдектезе: «Ат өлбөскө алтын эмес, эр өлбөскө мөңкү эмес», «Аткан ок таштан јанбас, атанган элчи јолдон јанбас», «Кийик болзо, түктү болор, кижн болзо, атту болор».

Кезик кожондор до кеп сөстөр боло берет:

Түнде түшкен јымыртка
Түлүреп учар куш болор,
Түүнчекте јаш бала
Түбин билер эр болор.

Кеп сөс өскө дө көп жанрлардан алынып јат. Произведениелердин эн ле чечен сөстөри кеп сөс боло берип јат.

Бир канча кеп сөстөр орус тилден кирген. Орус албатынын ойгор сөстөрин алтай улус јарадып, бойына алынат: «Эки койонды сүрүшсен, бирүзин де тудуп албазын», «Јайгыда чанак белете, кышкыда абра белете».

Алтай тилде кеп сөстөргө лө укаа сөстөргө јуук көп чечен сөстөр бар. Олор эрмөк-куучынды јарандырат, кандый бир немелерди, керектерди чикезинче јартайт. Темдектезе, озогы јокту улустын чечен сөстөри мындый: «Ажым ас болды, бажым тас болды», «Кармай алзым — кулагым, кайра көрзөм — көлөткөм».

Бу чечен сөстөр көп сабазында јүзүн-јүүр жанрлардан — чөрчөктөрдөн, алкыш сөстөрдөн — алынган үзүктөр.

Кеп сөстөргө лө укаа сөстөргө јуук оног до өскө кубулбас сөстөр көп. Олорды јүзүн-јүүр учуралдарда айдадылар. Темдектезе, кандый бир кижии јылыяа бергенде, оны бедиреген улус айдат: «Корбого кирген койон эмес, таап албай оны». Кандый бир кижиге јакшы эдеринде, ол јаман деп айтса, айдадылар: «Килегени кинчек болды». Карый берген кижии коомой кылынза, айдар: «Кайнаганча мүн кирбес, карыганча сагыш кирбес — бу кайткан слер?» Эзен айттырза, эзенинин јаанын јартап айдадылар: «Тай ат көдүрбес, тар эжиктен батпас эзеним јетиригер» — деп.

Бир канча јаркынду чечен сөстөр кандый бир кижини јартап анылайт. Улустын кылык-јагы, кеберлери олордо көргүзилет:

Сагыстый јапшынчак,
Сарјудый кайылчак.

Тышты ак, ичи кара.

Олорды кезикте кеп сөстөрдөн лө укаа сөстөрдөн ылгаарпа күч болот, ненин учун дезе, олор кезикте кеп те сөс, укаа да сөс болуп тура берер. «Күс күрештү, јас јарышту» дегени — кеп те сөс, тегин, чечен де сөс болор.

Бойынын художественный кебери аайынча алтай кеп сөстөр лө укаа сөстөр көп сабазында бир эрмектен бүткен.

Је бу эрмектер интонациязы аайынча эки бөлүкке бөлинет. Олордын ортозында интонационный токтой түжер темдек — цезура — турат:

Агдап барзан, II акча алба.

Агдаар алдында II ийтти азыраба.

Je кеп сөстөрдинг көбизи үлгер кеберлү. Олор эки үлгерден бүдет.

Jaан сөстө јажыт јок,
Улу сөстө ујат јок.

Јакшыны ээчизенг, оозынг јуулу,
Јаманды ээчизенг, бажынг канду.

Кезик кеп сөстөр төрт үлгерден бүдет.

Јаман ат семирзе,
Јалмажына көнөк буулатпас.
Јаман кижн байыза,
Јанына айыл тургуспас.

эмезе:

Јаман атка мунг камчы,
Јакшы атка бир камчы.
Јаман кижее мунг сөс,
Јакшы кижее бир сөс.

Үлгерлерде синтаксический тундештирү бар учун, олор рифмалажып јат. Көп рифма редифный (бир сөстөнг бүткен):

Кейлензенг, чечен болбозынг,
Мактанзанг, бай болбозынг.

Рифмадан башка анафора көп:

Өчкөн от күйбес,
Өлгөн кижн тирилбес.

Мындый анафора эки башка бөлинген строкалардын јарымдарын да бириктирип турат:

Айткан сөс II аткан ок.

Укпасты II укпа,
Көрбөсти II көрбө.

Кезикте анафома ла рифма барда, цезуранынг баштапкы бөлүгинде бир сөс турар:

Тас II тапканын салбас.

Кеп сөстөрдинг ритмический стройы башка-башка:

Кийик түгинен,	5
Кижн кылыгынанг.	6
Јалакайдын сөзин укпа,	8
Јаманнынг јөбине кирбе.	8
Антарбаган јар јаман,	7
Айдышпаган јөп јаман.	7

Текенин мүүзи тегерее жеткенин кем көргөн? 16
Төөнүн куйругы жерге жеткенин кем көргөн? 14

Кеп сөстөрдин үлгерлеринде жаңыс ла синтаксический тундештирү бар эмес, же жаркынду образный да тундештирү бар. Алтай кожондо чылап ок ар-бүткеннин кандый бир картиназыла кижинин жадын-жүрүминен алынган картина тундештирилет:

Агаш тазылы жер өткүре,
Кижини тазылы эл өткүре.

Үлгүзи жок өдүк болбос,
Угы жок кижини болбос.

Кезик кеп сөстөрдө учуры аайынча параллелизм жок, жаңыс ла үн-табыштардан бүткен параллелизм артат.

Жаңыс агаш жайканчак,
Жаман кижини жарбынчак.

Бу кеп сөстө ондый үн-табыштан төзөлгөн параллелизмди көрөдүбиз, же бу параллелизм, учурыла колболгон параллелизмге көрө, уйан.

Алтай кеп сөстөр тили жаанынан сүрекей байлык, жаркынду, чечен. Сөстөри ас, же ол сөстөр терен санаа-шүүлтөлөр бүдүрөт.

Кезик кеп сөстөр толо эмес, кыскарта айдылат, же ошкош ло жарт.

Чак чагынча,
Чана буунча.

Алтай кеп сөстөрдин көп сабазы албатынын озогы жадынын, иштеген ижин, кылык-жагын, социально-политический санаазын жартайт. Же ондый да болзо, олар эмдиги де өйдө бойлорынын тазыктырар учурын жылытпаган. Бис албатынын озогыдан энчи болуп арткан ойгор сөстөрүн бийик баалап, тузаланып жадыбыс.

КЕП СӨСТӨР ААЙЫНЧА ЛИТЕРАТУРА

1. Радлов В. В. Образцы народной литературы тюркских племен, СПб, т. 1, 1866.
2. Вербицкий В. И. Алтайские инородцы, М., 1893.
3. С. Суразаков. Алтай кеп сөстөр лө укаа сөстөр, Горно-Алтайск, 1956.

МОДОР СӨСТӨР ЛӨ УЛГЕРЛЕР

Модор сөс деп бис капшай айдылар сөстөрдү айдып жадыбыс. Бу жанр анчадала балдардын ортозында таркаган. Олордын амадузы мындай: модор сөстөр балдардын тилин темиктирип жат, экинчизинде — модор сөстөрдү балдар ойында тузаланып жат. Олорды көп сабазында жажынып ойногондо айдадылар. Ойында айдатан модор сөстөр, темдектезе, мындай:

Кырда, кырда кузук бар,
Куу кижинин бажы бар,
Таарманда талкан бар,
Тас кижинин бажы бар,
Бисте, бисте билү бар,
Бичик-билик тууда бар,
Тузалуда тузы бар,
Турган малда турлу бар,
Туулу кырда тура бар,
Турачакта уулдар жажынган,
Кем озо табылар,
Онын бажы жарылар.

Бир бала модор сөсти айдып божойло, жажынгандарды бедиреп жат.

Модор сөстөрдүн тексти көп сабазында учуры жок, тегин ле жуулган сөстөр. Бир канча произведениелерде албатынын тилинде жок, анаар-мынаар ла сананып тапкан сөстөр бар, темдектезе: «таарман», «биле чокол» ло оног до өскөлөри.

Модор сөстөр ондый учуры жок сөстөрлү учун улус кейлеп, калас эрмек айдып отурган кижини «модорлобо» дежет.

Je бу модор сөстөрдө айдылган бир канча сөстөр учурлу болуп жат. Олор жердин, ар-бүткеннин, улустын жадын-жүрүминин картиналарын көргүзөт.

Кезик сөстөр кайкамчылу, каткымчылу болот: «Кузук-

тын кунан кер, кердин кере тайгыл», «Беениг беш агаш», «Балыктын балбак бажы».

Бу мындый модор сөстөр көп варианттарлу (jүзүндерлү). Бир ле модор сөсти бир жерде бир аайынча, экинчи жерде экинчи аайынча айдадылар.

Кезик модор сөстөрдө юмористический картиналар бар. Олор кандый бир учурал керегинде айдып тургандый. Бу мындый сөстөрдү үлгер чилеп балдар айдат.

Кайчы бажы кандый эди?
Кандый эди деп кем айтты?
Кааннан келген кижиге айтты.
Кижиге айтты деп кем айтты?
Төмөн көргөн төө айтты.
Төө айтты деп кем айтты?
Төгүнчи-копчы кижиге айтты.
Төгүнчи кижиле төө керешти,
Тилин билишпей эки башка жүгүрүшти,
Албаты көрүп каткырышты.

Ол эмезе мындый модор:

Жүгүрдим, жүгүрдим,
Тарак таптым,
Таракты Тарташка бердим,
Тарташтан камчы алдым,
Камчыла жер сабадым,
Жерден көк алдым,
Көкти уйыма бердим,
Уйымнан сүт алдым,
Сүтти ташка төктим,
Таштан сары билү алдым,
Сары билүни көлгө салдым,
Көлдөн каймак жидим.

Модор сөстөрдүн көп сабазы ан-куштардын поэзиясы, мактанган сөстөри кеберлү айдылат. Бу модор сөстөр сүрекей каткымчылу. Анчадала көп модор сөстөр койнонокло колбулу, койноноктын мактанганы кеберлү айдылган:

Мен, мен койнонок
Менен жаман кучыйак,
Тату талды кемирп,
Талкан эдип берейин,
Койу талды кемирп,
Көчө эдип берейин.

Кезикте мындый модор сөстөр учурлу боло берип, үлгерге көчө берет. Койнонок мактанып, кезикте жалку, журтын кичее-бес улусты тын электеп, жамандайт:

Мен, мен койонок,
 Жалку кижининг нези бар?
 Жаңыс жаргак тоны бар.
 Мен, мен койонок,
 Тосток көзим менин бар,
 Түнде жүрер жолым бар!
 Мен, мен койонок,
 Тоны жаманнын нези бар?
 Толыжарга бийди бар.
 Мен, мен койонок,
 Жалан жерде жолым бар,
 Жадар менин жерим бар.
 Мен, мен койонок,
 Жалку кижининг нези бар?
 Жадып жадар уйкузы бар.
 Мен, мен койонок,
 Эрте турбас кадытты
 Түнүгиненг билерим,
 Мен, мен койонок,
 Эрдинг жаман-жалкуун
 Чедениненг билерим...
 Мен, мен койонок.

Же жаңыс да койонок керегинде эмес, өскө дө тындулардын сөстөри эдип чүмделген модор сөстөр бар. В. В. Радлов телеуттардан «Сагысканнын сыгыды» деп модор сөс бичип алган. Сагыскан бойынан жаандардын жөбин укпай, уйазын бийик агашка эмес, жабыс агашка тарткан эмтир. Онон суу көдүрилеле, онын уйазын, балазын агызып апарган. Сагыскан калактап жат:

Чыйык, чыйык, чыйканак!
 Кичүлер сөзин мен угуп,
 Кичү агашка уя тарттым,
 Чыйык, чыйык, чыйканак!
 Көчкүн сууга алдыртып,
 Көрбөй калдым баламды,
 Чыйык, чыйык, чыйканак!
 Көзи жаан көк чортон,
 Көрдин бе сен баламды?
 Чыйык, чыйык, чыйканак!
 Жаандар жөбин мен укпай,
 Жабыс агашка уя тарттым,
 Чыйык, чыйык, чыйканак!
 Жаан сууга алдыртып,
 Жада калдым баламнан,
 Чыйык, чыйык, чыйканак!
 Жаандардан уксам-чы,
 Жаан агашка салзам-чы,
 Чыйык, чыйык, чыйканак!

Жылан бойынын балазын эркелеп, мынайда кожондоп жат:

Кас балазы каска эрке,
Кайрыгажы маа эрке,
Кижн балазы кижее эрке,
Кейригежи маа эрке,
Мал балазы малга эрке,
Майрыгажы маа эрке,
Мый балазы мыйга эрке,
Мыйрыгажы маа эрке,
Кой балазы койго эрке,
Койрыгажы маа эрке,
Түлкү балазы түлкее эрке,
Түрүлгени маа эрке.

Албатыда модор сөстөргө жуук көп үлгерлер бар. Олор юмористический, кезикте дезе кеп сөс учурлу, же олорды модор сөс чилеп түнгей ле түрген айдып жадылар.

Ыгыр, ыгыр, ыгырчак,
Ат кулакка амыр жок.
Эки жаман табышса,
Эл кулакка амыр жок.

Мындый үлгерлер кезикте социальный учурлу. Олор байларды, камдарды электеп, албаты олорды көрөр күүни жок болгонун керелейт.

Бака чылап балбайган
Байдан жаман неме жок,
Казан түбин караган
Камнан жаман неме жок.

Бир канча үлгерлер исторический өштүлөрдн, тонокчыларды, олжочыларды электеп жат.

Бу жанр анчадала тын таркаган учун феодалдар оныла тузаланын, көп модор сөгүш-сөстөр чүмдеген. Сөгүш сөстөр ажыра башка-башка укту улусты кырмакташтырарга, өштөштирерге кичеегендер.

Бу мынайда кандый бир сөөктнн улустарын жамандап, бойынын сөөктөрнннн улусын мактап, байлар улусты бойлорыла төрөөнзижерге үредетен. Ол төрөөн улустын бажында олор бойлоры туратан. Төрөөн улусты жегилинче макалу мекелеп тоногылайтан. Бис бу мындый модор сөстөрдн албатынын творчествозына кошпой жадыбыс.

Модор сөстөр үлгерлер болуп айдылат. Онын учун олордын кебери жараш, чечен, эптү. Олордын жаркынду чечен эп-аргалары сүрекей көп. Модор сөстөрдө тындулардын табыштарына өткөнгөнн көп. Онызы үлгердн анчадала жаркынду, чечен, жараш эдип жат. «Чыйык, чыйык, чыйканак» — сангысканнын чыйыктаганын көргүзөт. Жыланнын эрмегинде «Ж» деген туйук табыш катап-катап такылып айдылган кере-

гинде оны эптү, жаркынду эдет. Радлов телеуттардан бичип алган «Салкын жалкуга мактанганы» деген үлгерде, салкынның шуулаганы чике угулып тургандый, поэтически байлык айдылат:

Тазылы коомой агашка
Табарарым мен, салкын,
 Шууларым, күүлерим!
Жетире жаппаан үйлерди
Жемирерим мен, салкын,
 Шууларым, күүлерим!
Сарайга салган пиченди¹
Самтрадарым мен, салкын,
 Шууларым, күүлерим!
Оромго одырган ол отты
Ойнодорым мен, салкын,
 Шууларым, күүлерим!
Сананбаган салчыны
Санандыарым мен, салкын,
 Шууларым, күүлерим!
Уйкучы, жалку кижини
Уйгузарым мен, салкын,
 Шууларым, күүлерим!

Алтай албатынын модор сөстөри ле үлгерлери алтай поэттерге үлгердин ритмиказын ла үн-табыжын жарандырары жанынан көп үредү материал берип јат. Онон аткарынып, алтай поэттер албатыга јарт, чокум јангы произведениелер чүмдеп турулар.

¹ Пичен — өлгөн.

МОДОР СӨСТӨР ЛӨ УЛГЕРЛЕР ААЙЫНЧА ЛИТЕРАТУРА

1. Радлов В. В. Образцы народной литературы тюркских племен, т. 1, СПб, 1866.
 2. Баскаков Н. А. Диалекты алтайского языка, «Ученые записки Горно-Алтайского научно-исследовательского института истории, языка и литературы», № 1, 1956.
-

КОЖОН

Кожон — албаты чүмдеген поэзиянын лирический жанры. Кожондо качан да болзо, кижинин күүн-санаазы, сүүмјизи, омогы, кунукканы, ачуркаганы айдылат. Алтай кожондор бүдүми аайынча јаан эмес. Көп эмес сөстөрлө улус жүрегинде, санаазында не барын кыскарта, чокум, чике айдып кожондойт.

Кожонды чүмдегенде, улус көп сабазында жагы поэтический кебер бедиребей, жебрен өйлөрдөн бери жанжыган поэтический кеберди тузаланатан. Онын учун алтай улуска жагы кожон чүмдеп ийерге күч эмес болгон. Кожондорды улус жаантайын чүмдейтен. Анчадала кожончы улус жуулыжып, кечилдире (уткалап) кожондошкондо, көп жагы кожондор чүмделетен. Же алтай улустын бу мынайда түрген кожон таап турганын көрүп, кезик исследовательдер жастыра шүүлтелер айткан. Олор алтай улуста кожон жок, алтайлар көргөн лө неме керегинде кожон чүмдеп ийеле, кожондогон кийинде оны ундып саладылар деп бодогондор. Бу мындай санаа буржуазный фольклористтердин санаазы. Онойдо айдып тура, олор албатынын кожондорынын поэтический узун жабыздатан.

Кожон албатынын бийик поэтический творчествозы болуп јат. Кожондорды тушкан ла кизи анаар-мынаар ла чүмдеп турган эмес, олорды бийик поэтический талантту, чечен, билгир кожончы улус чүмдейт. Ондый кожончылар албаты ортозында күндүлү, тоомјылу болуп, ады-чуузы јайылатан. Озогы өйдөги атту-чуулу јаан кожончылар эмдиге јетире ундылбаган. Чолушман өзөктин ичинде көп кожондорды Калан ла Колонјы деп улус чүмдеген. Олордын кожондорын улус эмдиге јетире ундыбай, кожондоп јат. Урсул ичинде озогыда атту-чуулу кожончылар Тойлойко ло Каракөс деп улус болгон. Олордын удура-тедире кожондошкон кожондоры база да ундылгалак.

Ондый кожончылардын көбизи албаты ортозында жүрүп кожондойтон аңылу улустар болгон. Олор жаңыс ла кожондордын сөстөрүн чүмдейтен поэттер болгон эмес, же кожондордын музыкальный мелодияларын (күүзин) чүмдейтен улус болгон. Ондый кожончылар бойларынын произведение-леринде текши албатынын күүн-санаазын айдатан.

Же алтай кожондордын көп сабазынын авторлоры ундылып калган. Жаан талантту кожончылар чүмдеген произведение-лерди албаты өмө-жөмөлө жарандырып, бийик художественный кемине жетиретен.

Кожондорды албаты жебрен өйлөрдөн бери чүмдеген. Эң ле баштап кожон улустын ижиле колбулу болуп табылган деп научный шинжү көргүзөт. Алтай кожондорды теренжиде шиндегенибисте, олордын поэтический кеберинде ле айдылганында жебрен өйлөрдөн арткан учуралдар бары билдирет. Жебрен өйлөрдө, улус ар-бүткенле тартыжып, жүзүн-жүүр уур иштерди бүдүрүп турарда, көп улустын күчин ишке көдүрөтөн кычыру сөстөрлү кожондор чүмделген деп айдарга жараар. Ондый кычыру сөстөрлү жебрен өйдөги кожондор бистинг өйгө жетпеген, ненин учун десе кожон албатынын жадын-жүрүминен камаанду болуп, оныла кожо исторический өйлөр сайын кубулып турган. Же ондый да болзо, албатынын кожон-гынын жаңыган поэтический кебериндеги кычыру сөстөр (тудуналы, көдүрели, иштейли) жебрен өйлөрдөн бери арткан деп айдарга келишип жат. Олордын баштапкы, жебрен өйдө-ги, учуры жылыып, кийининдеги исторический өйлөрдө олор улустын жаңы иштери ле жаңы общественный задачалары аайынча жаңы учур алынып турган.

Темдектезе:

Алтын үйгөн жылтырап,
Ала тай минип желелик.
Алтан чактын туркунына
Айыл-журтыс тыгыдалык.

Же олордын кычыру учуры кубулбай арткан болуп жат. Эмдиги де өйдө кожондор улусты жаңы иштерге, тартыжуга, жаңы задачаларды бүдүрөргө кычырат.

Жебрен өйлөрдө улус ар-бүткенди жеңерге, оны бойларынын күүн-санаазынча кубултарга амадап, же бу амадузын канайда бүдүрерин билбей, ар-бүткенди кожоннын поэтический сөстөриле жеңип, кубултып аларга жараар деп сананатан. Бу жебрен өйдөги шүүлтенин артканы бир канча озогы кожондордо бар. Олордо ар-бүткен кижининг күүн-санаазыла кижиге тузалу болуп кубулзын деп айдылган сөстөр бар.

Учында жебрен чактарда чүмделген кожондордын сөстөрининг бу да учуры ундылган. Олор кожоннын поэтический жаркынду чечен элементтери болуп артып калган. Олорды кожоннын образный параллелизмин төзөөргө тузаланып жадылар.

Je алтай кожондордо жебрен өйлөрдөн арткан учуралдар бар да болзо, олордын көп сабазы бойларынын айдылганы аайынча албатынын бу жуукта өткөн исторический чактардагы жадын-жүрүмин көргүзет.

XIX чакта алтай албаты ортозында жадып, В. И. Вербицкий алтайлар керегинде мынайда бичиген: «Алтайлар кожондо музыканы сүрекей сүүп жат» — деп. Онызы чын. Алтай албаты сүрекей кожончы. Алтай улус бойларынын жадын-жүрүмининг кажы ла учуралдарында жаркынду, жараш кожондор чүмдеп кожондогылайтан. Кожонды улус сүүмжилү де өйлөрдө, кунукчыл да болгондо, ыраак жоруктап та барганда, мал күдүп жүргенде, тойдо, ойын-жыргалда турушканда, тегин чөлөдө өйдө чүмдегилейтен. Чөрчөкчи, кайчы улус бойларынын чөрчөк-произведениелерин чүмдеп, олорды лирический эдип, баатырлардын кожондорун чүмдейтен. Темдектезе, Н. У. Улагашевтин «Сынару», «Алып-Манаш» деп чөрчөктөринде көп кожондор бар.

Улус кожон ажыра бойларынын кажы ла күүнин, санаазын айдат. Улустын бу күүн-санаалары олордын жадын-жүрүмиле, историязыла, ижиле, социальный тартыжузыла, сүүшкениле, нажылашканыла, төрөөнзишкениле, бойы-бойларынан ырап барганыла, кунукканыла, кеен ар-бүткенге сүүнгениле— жадын-жүрүмнинг бастыра ла келтегейлериле колбулу. Бу ончозы албатынын кожондорында айдылат. Онын учун алтай албатынын жүрүмин кожондорынан жакшы билип аларга жараар.

Алтай кожондорды тематиказы аайынча, оног кандый өйдө, кайда кожондолуп турганы аайынча бир канча бөлүктөргө бөлиирге жараар. Темдектезе, исторический кожондор, иш өйинде кожондойтон кожондор, общественный жадын-жүрүм керегинде кожондор, бытовой кожондор, тойдын кожондоры, ойыннын кожондоры, сүүшкен иит улустын лириказы, ар-бүткенди мактаган лирика, кокыр кожондор ло оног до өскөлөри.

Исторический кожондор деп бис кандый бир исторический керектерле, исторический улусла колбулу кожондорды айдып жадыбыс. Ондый керектер көп сабазында өскө орооннын феодалдарынын черүлери Алтайга табарып, албатыны

тоногоны, кыйнаганы, улусты олжологоны керегинде айдылат. Ондый исторический кожондор алтай улуста көп болгон деп айдар керек. Же бистин өйгө жетире ондый кожондор каа-жаа арткан, ненин учун десе албатынын санаазында узак өйдө болгон исторический керектер ундыларда, олорло кожо кожондор до ундылып турган. Бистин өйлөргө жеткен исторический кожондор бу жуукта, эки-үч жүс жыл мынан озо болгон керектерле колбулу. Ондый кожондорго В. В. Радлов 1860 жылда бичип алган «Кан Алтай» деп кожон кирет. Бу кожонды алтай албаты 1755 жылда, кыдаттардын ла монголдордын феодальный черүлери Алтайга табарарда, чүмдеген. Кожондо алтай албатынын каны төгүлип, кырылганы, Алтайдын тайгалары, агаштары өштүниң колынан күйгени керегинде айдылат.

«Кан Алтайдан» башка өскө дө кожондор арткан. Бу жуукта Аркытта мындый исторический кожон бичилген:

Чархас черү чалчыктар,
Чадыр журтты тоногон.
Кайдан келген калжулар —
Казан-айак түрөткен.

Бу кожон база тонокчылар керегинде.

Анчадала көп кожондор «Ойрот-Каан тужундагы» табарачы, тонокчыл, олжочыл өштүлөрдү шоодып, олорло тартыжарына албатыны кычырган.

Же бир канча исторический кожондор реакционный учурлу болуп јат. 1755—1756 жылдарда алтай албатыны күн түштүктеги Төс Азиянын феодалдары жуулай берерде, алтайлар орустардан болуш сурап, бойлорынын күүниле Россияга кирип кожулган. Онызы прогрессивный керек болгон. Же бир канча алтай феодалдар Россияга кирбей, орустарла тартыжу өткүрген. Ондый феодалдардын бирүзи Канза-Бий. Олордын бу тартыжузы алтай албатыга туза јетирген эмес, каршу эткен. Олор Алтайды Россиядан башка өдерге амадаган. Ондый феодалдардын колтыкчылары олорды мактап бир канча кожондор чүмдеген. Же бу кожондор каршу, реакционный учурлу болуп јат. Ондый кожондорго «Канза-Бийдин түрмеде кожондогоны» келижип јат.

Алтай кожондордын көп сабазы улустын бүдүрген ижиле, производствозыла колбулу. Јокту улус уур иш бүдүрүп, иш јенил, жылгыр болзын деп жүзүн-јүүр кожондор кожондойтон. Албатынын кеп сөзинде де бар: «Кожончынын ижи жылгыр». Кожон уур, кунукчыл ишти жылгыр бүдүрерге јокту улуска јаантайын болужатан. Кийис базып, ширдек чүрмөп турган үй улус ижи күч те болзо, је оны бүдүрерге, бойы-бойлорын көкүдип, узак өйдү кыскартып, иш өйинде мынайда кожондойтондор:

Алтан койдыг түгмеш
Кийис базып алалык,
Айландыра чүрмейле,
Кебис эдип алалык.

Төртөн койдыг түгинеш
Кийис эдип алалык,
Төрт талазын чүрмейле,
Ширдек эдип алалык.

Анчадала күч иш — тере жуужаары болгон. Бу ишти бүдүрген ус колду алтай үй улус бойлоры керегинде иш ойинде мынайда кунукчылду кожондойтондор:

Койдыг кату терезин
Лымжак эткен ус колым.
Курсактан аштап жүрбеске
Иш бүдүрген ус колым.
Өлүден калыг булгайры
Кежим эткен ус колым.
Өзөгим куру жүрбеске
Курсак тапкан ус колым.

Алтай албатынын кожондорун малчы, күдүчи, анчы улус чүмдегенин жаркынду, чечен түндештирү көргүзет: олардын картиналары ар-бүткеннен, уй-малдан алынган. Кезик кожондордо кижинин бүдүрип койгон ижи макталат:

Ак јаланда не сүрлү?
Адыстап салган аш сүрлү.

Албаты иштенкей, билгир, кичеөмкей болгон. Је феодальный строй тужунда јокту кизи канча ла кире иштегенде, ырыска, аргалу јадынга јединбей жүрүми кунукчыл, кыйынду болотон. Ондый жүрүми керегинде улус кеп сөстөринде айтканын бис көргөнибис. Је ол керегинде улус анчадала бойлорынын социально-лирический кожондорунда көп айдат. Ондый кожондорды кулда жүрген, байдын айбызына жүрген, јайзанга, темичиге кыйнаткан, чыбыктаткан јоктулар чүмдейтен. Олардын мындый кожондоры кунукчылду болотон. Јокту улус бойлорынын түренилү, ырыс јок жүрүми байларга јидиргенинен улам болгонын кожонгында айдат:

Јаргак тоным эледи,
Јардыма нени кийгейнем?
Карчага-байга кыйнадып,
Канайып эмди жүргейнем?

Өдүгим мениг эледи,
Будыма нени кийгейнем?
Кускун-байга јидирип,
Ырыска качан јеткейнем?

Байга жүрген улустың жүрүми күч, сүүмжилү эмес, коронду, шыралу болгон. Онын учун кул, жалчы, күдүчи улус кожондойтон:

Комургайга базарда,
Коыражын кайдайын?
Комудап бого жүрерде,
Корондузын кайдайын?

Сыргалынга базарда,
Шылыражын кайдайын?
Шыралап бого жүрерде,
Шыралузын кайдайын?

Жокту улус жайзанга калан төлөөр аргазы жок болгондо, жайзан оморды аайы-бажы жок чыбыктап, мойнына талку кийдирип кыйнайтан. Жайзан ла темичи жоктуны кыйнаганы керегинде мындый озогы комудал кожондо айдылат:

Кайың бүри телбиреп,
Жерге неге түжет не?
Калжуур жайзан кизиреп,
Мени неге кыйнайт не?

Терек бүри телбиреп,
Жерге неге түжет не?
Темичи тагма чыбыктап,
Мени неге кыйнайт не?

Озогы күч жадын-жүрүм өскө дө көп кунукчылду, комудалду кожондор чүмдеттирген. Омордо карыгандар, жииттер, эр улус, үй улус жокту-жою болгонына, өскүс-жабыс, карыгып жүргенине комудайт.

Буулап койгон буурылдын
Буузын чечпей, кайттым деер?
Булан аттый жаш тушта
Мынайып жүрүп, кайттым деер?

Кастап койгон караның
Кастуун чечпей, кайттым деер?
Кара күрөң жаш тушта
Карыгып жүрүп, кайттым деер?

Алтай кожондор керегинде XIX чакта В. И. Вербицкий мынайда бичиген: «Кожондордын күүзи кунукчыл, эрикчил, сүрекей ачымчылу» — деп. «Ойротиянын кожондоры» деп жуунты-бичикти тургускан улус озогы Алтай керегинде мынайда бичиген: «Революциядан озо ондо кунукчыл, ачымчылу кожондор чүмделетен» — деп. Кожондордогы кунукчыл,

комудалду сөстөр жадын-жүрүмнүн кунукчылын көргүскөн. Олор тегин жерден табылбаган. Алтайдын кобыларыла, өзөктөриле ондый күч, уур жадын болгон учун, озогы жокту алтайлар жүреги сыстап, ачуурканып кожондойтондор:

Кадынды төмөн кас келди,
Канадынын төзи бош келди.
Кайран Алтайды сананзам,
Кара көзимненг жаш келди.

Же албаты бойынын жүрегинде не барын кожондордо, жаңыс ла кородоп айткан эмес, ол бойынын социальный күүнин, тартыжузын көргүзөтөн. Онызы анчадала социально-сатирический кожондордон көрүнөт. Алтай улуста эскиден бери кечилдире кожон деп маргаан бар болгон. Кечилдире кожондо бай кожончылар ла жокту кожончылар тартышканы керегинде көп куучындар бар. Темдектезе, Чолушманда Калан деп кожончы ла Семен Жулуков деп жайзан тартышкан. Семен Жулуков Каланды «тербезен» деп айткылаарда, Калан кожонгында оны «кылчыр көстү», «тенек» деп айткылаган. Жайзан ачынала, төлөбөгөн каланды төлөзин деп жакарган. Калан кожондогон:

Аркамайда тоным жок,
Жылагаш калдым, ой жайзанг.
Арыбайтан адым жок,
Жою бастым, ой жайзанг.

Жайзан оны чыбыктазын деп колтыкчыларына жакарган. Чыбыктадып тура, Калан кожондогон:

Жерден бүткен жаш агаш
Каным агысты, ой жайзанг.
Жакшылардан мен деген,
«Жакшынг» билдим, ой жайзанг.

Сатирический кожондорунда албаты жүзүн-жүүр жаман кылыкту, кара санаалу улусты, албатыга жарабай турган, жадын-жүрүмде чаптык болгондорды электеп, шоодып, илезине чыгаратан.

Же озогы улустын жүрүми күч те болгон болзо, албаты пессимистический күүндү болгон деп айдарга чек жарабас. «Фольклордо пессимизм жок» — деп, А. М. Горький бичиген. Онызы алтай кожондордон до көрүнөт. Көп кожондордын мотиви омок, сүүмжилү. Олордо албаты ар-бүткенге сүүнгени, бойы-бойлары ортодо нажылашканы, сүүшкени керегинде айдылат, олордо албатынын ойын-жыргалы, кокыры көрүнөт.

Алтай албаты бойынын төрөл тууларын сүрекей тыг сүүп,

Алтайды мактаган көп жаркынду, жараш омок кожондор чүмдеген.

Алтын үйген баш серпип,
Ак боро жүрген жер сүрлү.
Алтын кындак бел согуп,
Акалар жүрген жер сүрлү.

Күмүш үйген баш серпип,
Күрен тай жүрген жер сүрлү.
Күмүш кындак бел согуп,
Акалар жүрген жер сүрлү.

Алтын-Көл керегинде, Кадын керегинде, бийик туулар (Адаган, Чаптыган, Уч Сүүри, Өнгөрлү) керегинде көп кожондор чүмделген.

Бу мындай кожондордо жаңыс ла ар-бүткеннинг жаражы көргүзилген эмес, же онын албатыга тузазы көргүзилет. «Алтын-Көл» деп кожондо айдылат:

Ак туманы жайылган
Алтын-Көлдин жаражын!
Албатызын азыраган
Онын балыгы татузын.

Туйук кара жыш бүткен,
Тууларынын жаражын!
Турган улузын азыраган
Турлу агынын семизин!

Анчадала омок, сүүмжилү кожондор албатынын ойын-жыргалында чүмделетен. Ондай кожондорго тойдын кожондоры кирип жат. Олордо уул ла кыс алыжып, жаңы биле төзөгөндө, улус кожондоп, айыл-журтту болуп турган уул ла кыстын жүрүми бузулбас, эптү, жакшы болзын деп күүн-санаазын айдадылар. Тойдын кожондорун бис мынанг озо көргөнибис.

Же тойдон башка албатыда өскө дө жүзүн-жүүр ойындар болотон. Анчадала жииттер жалаңда жуулыжып, жүзүн-жүүр ойындар ойнойтон. Ондай ойындардын кожондоры алтайларда анчадала көп. Бу кожондор улусты ойынга, жыргалга кычырат.

Жииттер анчадала сырга жажырып ойнойтонын сүүйтен. Сырга жажырганда, кожондойтон кожон мындай:

Ай жарыгы жанынды
Алтынбыла курчазын.
Алтын башту сыргамды
Ай эбирте беригер.

Күн жарыгы жанынды
Күмүшпиле курчазын.
Күмүш башту сыргамды
Күн удур беригер.

Ойын тужунда сүүш керегинде көп лирический кожондор чүмдегилейтен. Кыс балдар үүрелеп жүрер. Кандый бир уулга кыстардын кем-кемизи жараган болзо, ол озо баштап ончо үүре кыстарды мактап кожондоор:

Чиби, чиби, чибилер,
Чибилердин жаражын!
Чийик кара кабакту
Уүрелердин жаражын!

Кайын, кайын, кайындар,
Кайындардын жаражын!
Кара чийик кабакту
Уүрелердин жаражын!

Онын кийининде ого жараган, онын сагыжы жеткен кысты мактаар:

Меес жердин өлөңи
Бештен салган торкодый.
Бери жанындагы ол көөркий
Мөңүн кошкон жүстүктый.

Арка жердин өлөңи
Алтыдан салган торкодый.
Ары жанындагы ол көөркий
Алтын кошкон жүстүктый.

Сүүшкен жииттердин лирикасы сүрекей көп. Уул ла кыс бойлорынын кандый ла күүнин, санаазын кожондо айдат. Уул кожонун сүүген кыска чүмдейт, кыс десе уулга чүмдейт.

Je кезикте жарабас кылыкту уул кысты бойына сөстөгөндө, кыс оны сүүбесе, удур кезем кожондойтон:

Жарык кемеле кечкенче,
Жар жакалай базайын.
Жаман сеге барганча,
Жангыскан базып жүрейин.

Кыска жарабаган, кысты сөстөп болбогон, шорлонгон уул кунукчылду кожондойтон:

Жойонду жалбактан
Койым айдап болбодым.
Корбо чачту баланы
Коно сөстөп болбодым.

Жыланду жалбактан
Жылкым айдап болбодым.
Жылмай чачту баланы
Жылына сөстөп болбодым.

Сүүштинг көп кожондоры кокурлу болуп јат, темдектезе:

Тоным, тоным торсыкта,
Тойым качан болгой не?
Отык-бычак шыгырап,
Ойыным качан болгой не?

Эмезе:

Көөркийим келген дежерде,
Көрөргө уткып мен чыктым.
Көрөргө уткып чыгала,
Көк торбокты мен көрдим.

Је кожондордо албаты јангыс ла иштеген ижи, социальный тартыжузы, ойын-јыргалы, сүүшкени керегинде эмес, јадын-јүрүмининг бастыра ла келтегейлери керегинде айдат. Кожондорды јүзүн ле јүүр учуралдарда чүмдеп јадылар: најызын мактап, улусты күндүлөп, ада-энезин, үй кижини мактап, өлгөн кижиге корюдоп, өскө јерде жүрген кижини төрөл јерин санап, өскүс артып, бала чыкканына сүүнип ле оной до өскө учуралдарда.

Алтай кожондордо улустын јангыс ла күүни эмес, је санаа-шүүлтелери де айдылат. Бу санаа-шүүлтелер кижини керегинде, јадын-јүрүм керегинде, общество ло тар-бүткен керегинде болуп јат. Бу мындай кожондор учуры аайынча үредүлү кеп сөстөргө јуук. Темдектезе:

Кара суу деп түкүрбе —
Кабырган малдын сугады.
Кары кижини деп санаба —
Качан түпте нөкөринг.

Туйук суу деп түкүрбе —
Турган малдын сугады.
Туш кижини деп јектебе —
Түп-түбинде төрөөнинг.

Эн јараш кожондор бастыра Алтайга јайылатан. Је онызыла коштой јербойынын кожондоры бар. Кожондорды улус ончо јерлерде чүмдегилейтен. Көп кожондордо олардын чүмделген јери адалып јат:

Эрјине аттар колонгын
Эптей тарткан јогыс па?
Эне Јоло алтайга
Эптү жүрген јогыс па?

Кара тайдын колонгын
Каттай тарткан јогыс па?
Кайырылыктын ичине
Кару жүрген јогыс па?

Алтай кожондор художественный јанынан јанжыган эп-аргалу болуп јат. Олордын эн ле таркаган поэтический эби — образный параллелизм. Бу эп јебрен өйлөрдөң келген. Јебрен чактарда улус ар-бүткеннин ле кижинин јүрүми, јадыны, бүдүрген керектери түңгей деп бодойтон. Онын учун поэзияда образный параллелизм өткүретен. Је кийининде ол тегин поэтический эп болуп артып калган.

Бу түңдештирүде качан да болзо эки картина — ар-бүткеннен алынган картина ла кижинин јадын-јүрүминен алынган картина — түңгейи аайынча коштой көргүзилет. Темдек-тезе:

Айландыра мантаган
Агнын изин кем билер?
Айландыра сананган
Бистин санаабыс кем билер?

Эбиреде мантаган
Эликтин изин кем билер?
Эбиреде сананган
Менин санаамды кем билер?

Образный параллелизмнин баштапкы бөлүгинде картиналар көп-сабазында ар-бүткеннен алынган картиналар: агаш, суу, аг-куш, чечек, ай-күн ле ошон до өскөлөри. Је онызыла коштой кижинин азыраган мал-кужы да поэтический картинага кирип јат. Уй-мал алтай албатынын хозяйствозында јаан учурлу болгон. Кизи оны сүрекей баалап туратан. Онын учун бу түңдештирү јолду болуп јат.

Образный параллелизмнин экинчи бөлүгиндеги картиналар улустын јадын-јүрүминен алынган. Олор кожондо — эн учурлузы болуп јат. Бу јаан эмес, кичинек картиналар, је олор ажыра бис јадын-јүрүмнин јаан картиналарын көрөдизис. Кичинек картиналар (штрихтер) ажыра јаан картиналарды көргүзип турганы албатынын бийик художественный талантын керелеп јат. Олор јадын-јүрүмнин, кижинин санаанынын эн учурлу келтегейлерин көрүп ийеле, чүмдү айдып билерин керелеп јат.

Алтай кожондор строфический кебери јанынан эки төрт јолду үлгерден (четверостишиеден) туруп јат. Бу база јебрен өйлөрдөң бери артып јанжыган кебер. Је эки четверостишиенин учуры башка-башка эмес, јангыс болуп јат. Темдек-тезе:

Арканы төмөн түжерде,
Арказы түңгей сыгындар.
Амыргылап келерде,
Уни түңгей үүрелер.

Кобыны төмөн түжерде,
Колы түнгей конгырлар.
Кожондожып келерде,
Уни түнгей үүрелер.

Je кожоннын бу мындый строфический кебери кийининдеги (анчадала калганчы) өйлөрдө кубулып, бир жанынан, узун кожондор, экинчи жанынан, кыска кожондор чүмделе берген.

Узун кожондор кандый бир тема аайынча көп четверостишиелер биригип, тизилип турганынан улам табылган.

Кыска кожондор орус частушкаларга темежип чүмделген. Олордын мелодиязы да чөйө, коо эмес, түргөн болуп жат. Темдектезе:

Көзнөктөг көрөрдө,
Көзи жараш көөркийим,
Бозогодон чыгарда,
Бойы жараш көөркийим.

эмезе:

Ай алдында бир чолмон
Көрүнбей кайдаар жажындын?
Айлык жерде көөркийим,
Келбей неге удадын?

Je частушкага бүдүштөш кезик кожондор эскидеги кожондордон бүткөн. Эки четверостишиелердин бирүзи таштала берерде, кыска кожон бүде берген:

Элик бычкак өдүгим,
Не элдин болбогой?
Эрке, кару көөркийим,
Не ырадын болбогой?

Эмдиги өйдө эки де тилле чүмделген частушкалар бар:

Сенин кара чамчанды
Полоскаю каждый день.
Сенин кара көзинди
Вспоминаю каждый день.

Ритмический строй жанынан алтай кожондор база кубулбай турган жанжыраган кеберлү. Кожондор силлабический стихосложениелү. Алтай кожондор бастыразы жети үндү табышту болуп жат. Наукада алтай кожоннын размери семисложник деп адалат. Темдектезе:

Кени журтта не жараш?
Кетеп адар ан жараш.
Кер айгырда не жараш?
Кежим салар ат жараш.

Кожоннын кажы ла јолы (строказы) эки бөлүккө бөлинип јат. Баштапкы бөлүктө 4 үндү табыш, экинчи бөлүктө 3 үндү табыш, ортозында јаантайын кичинек токтой түжер цезура бар.

Кожоннын бу ритмический кебери кубулбай јат. Онын музыкальный ритмиказы јаантайын семисложник аайынча төзөлөт. Семисложник бузулганда, оны эски мелодияла кожондоор арпа јок боло берет.

Је көп сабазында кожондор бичилген текст аайынча семисложник болбой јат. Олордо 6, 7, 8, 9 үндү табыштар болот. Темдектезе:

Койонду јалбактан — 6
Койым айдап болбодым. — 7

эмезе:

Ак боронын јалы алтын, — 8
Айдышканнын сөзи алтын. — 8

Је кожондогондо, олар 7-сложник боло берет. Музыкальный ритмика үлгер — сөстин ритмиказын бойына келиштирип, кезик үндү табыштарды узада айттырат, кезигин түрген айттырат, кезигин дезе чек айттырбайт.

Үлгердин экинчи бөлүгинде үч үндү табыштын ордына эки үндү табыш турганда, «ол», «бу», «ой» деп сөстөр кожула берет. Темдектезе:

Кара-боро тай тушта
Јелип, јелип ол албай.

Алтай кожондор үн-табыжы, јаркынду чечени јанынаг бийик кеминде туруп јат. Олордын көп сабазында кечилдире рифма бар. Темдектезе:

Эмил агаштын бажынды,
Ээлгир болзом кайдадым.
Эткен куштын үниндий,
Эдиски болзом кайдадым.

Кезиктеринде редифный рифма бар болуп јат:

Ак боронын јалы алтын,
Айдышканнын сөзи алтын.
Көк боронын јалы алтын,
Көрүшкеннин көзи алтын.

Је анчадала үн-табыштаг таркаган эп анафора болуп јат. Онызы база јебрен өйлөрдөг арткан эп-арга. Је бу поэтический эп эмди јоголып, онын ордына рифма јаан учур алынып јат, ненин учун дезе, анафора эмди образный параллелизми јок кожондорды чүмдеерине буудак эдип јат.

Алтай албатынын озогы кожондоры јангыс ла озогызын

билип аларга биске јаан тузалу эмес, је олордын поэтический эп-аргаларынан тем алынып, эмдиги өйдөги кожончылар көп жагы јилбүлү кожондор чүмдегилейт.

КОЖОНДОР КЕРЕГИНДЕ ЛИТЕРАТУРА

1. *Радлов В. В.* Образцы народной литературы тюркских племен, СПб, т. 1, 1866.
 2. *Вербицкий В. И.* Алтайские инородцы, М., 1893.
 3. *Очы Г.* Тапкактар, М., 1926.
 4. Песни Ойротии, Новосибирск, 1936.
 5. Алтай кожондор, газета «Алтайдын Чолмоны», 1957, 17 ноябрь, 29 ноябрь, 14 декабрь, 21 декабрь.
 6. Кожондор, јуунты, Горно-Алтайск, 1955.
 7. *Тюхтенов Т. С.* ле *Ильин А. М.* Алтай албатынын кожондоры, јуунты, Туулу Алтайдын история, тил ле литература јанынан научный шинжү өткүретен институту чыгарган, 1960.
 8. *Тюхтенов Т. С.* К вопросу об алтайских народных песнях советского периода (20—30-е гг.). Ученые записки Горно-Алтайского научно-исследовательского института истории, языка и литературы, выпуск 3, 1959.
-

ЧӨРЧӨК

Чөрчөк деп бис албатынын жүзүн-жүүр фантастический куучындарын адап жадыбыс. Чөрчөктин ангылу темдепи фантастика болуп јат. Чөрчөктөрдө улус керегинде айдылат, је олордын бүдүрген керектери, тартыжузы, олордын өштүлери, олордын алдына тура берген буудактар кайкамчылу, фантастический кеберлү болот. Је фантастический чөрчөктө чын јок деп айдарга чек јарабас. Албаты чөрчөктөринде бойлорынын чындык жадын-жүрүми, социальный тартыжузы, историязы керегинде куучындайт. Кажы ла чөрчөк жадын-жүрүмле чике колбулу. Кажы ла чөрчөктө албатынын күүн-таабы, санаазы, шүүлтези айдылган.

Фантастика — чөрчөктин художественный эп-аргазы болуп јат. Фантастика, вымысел јогынан кандый да поэтический творчество јок. Чөрчөктө дезе бу эп-арганы анчадала көп тузаланадылар. Чөрчөктин фантастиказы кей неме эмес. Фантастический образтарды, керектерди, немелерди улус јок ло јерден сананып тапкан эмес, олор, бир јанынан, албатынын јебрен өйдөги көрүм-шүүлтезиле колбулу болуп турганынан (мифологический тындулар: јеек јылан, Алмыс, Монус, эрјине, ар-бүткен кижинин тилин билери), экинчи јанынан, фантастика албатынын чындык күүнин, санаазын художественный кеберлү эткенинен улам табылган. А. М. Горький чындык төзөгөзи јок фантастика болбойтон деп темдектеп айткан. Алтай чөрчөктөрдин фантастиказынын төзөгөзи — база албатынын чындык күүни, санаазы, ижи болот, темдектезе, улустын тегериле учарга, сууларды кургак чөлдөргө агызарга, бийик тууларды өткүрө јол јазаарга, јалкыннын одын кижиге тузалу эдерге сананганы, байларды јоголтып, амыр-энчү, аргалу јадарга күүнзегени. Албатынын фантастиказы, онын чындык күүнин көргүскени анчадала «Сартакпай» деп чөрчөктөн јакшы билдирет (сууларды агысканы, јол јазаганы, күр эткени, јалкынды тутканы).

Чөрчөктөрдин көп лө сабазын ишчи улус — малчылар,

анчылар — чүмдеген, олардо ишчи улустың фантастиказы айдылган.

Je кажы ла фантастика тўнгей эмес. Кезик чөрчөкчилер фантастиканы тузаланып, чөрчөктөринде албатыга каршулу шүүлтелерди таркаткан. Темдектезе, ондый фантастикага камдардыҥ үредүзи аайынча тözөлгөн фантастика кирип јат. Бу мындый фантастикадан албатының фантастиказын ылгаар керек.

Кезик исследовательдер, темдектезе А. Шифнер, алтай чөрчөктөрдү шиндеп, бу чөрчөктөр алтай албатының ос бойының эмес, олар ончозы өскө албатылардан алынган произведениелер деп айдат. Онызы јастыра. Алтай чөрчөктөрдиг көп сабазы алтай албатының ос бойының поэтический творчествозы болуп јат. Онызы алтай чөрчөктөрдү өскө албатылардыҥ чөрчөктөриле тўндештиргенде, јарт билдирет. Алтай албатының чөрчөктөриниг көп лө сабазы өскө албатыларда јок, олардон башка болуп јат. Онызыла коштой алтай чөрчөктөрдө өскө албатының эмес, je алтай албатының јүрүми көргүзилгени јарт билдирет. Олардо Алтайдыҥ ар-бүткени — туулары, суулары, ан-куштары, агаштары, чечектери. Алтайдыҥ улузы, олардыҥ јүрүми, јадыны, айыл-јурты, бүдүрген иштери, социальный стройы, тартыжузы чике көрүнет. Алтай чөрчөктөр алтай албатының поэтический творчествозы болгоны — олардыҥ национальный поэтический кеберинен (тилинен, поэтический эп-аргаларынан) јакшы билдирет.

Je ондый да болзо, алтай албаты өскө албатыларла колбулу болуп, олардыҥ чөрчөктөрин бойына алынбаган, оларго бойларының чөрчөктөрин бербеген деп айдарга јарабас. Бир канча алтай чөрчөктөр монголдордыҥ, тывалардыҥ, хакастардыҥ, буряттардыҥ, якуттардыҥ чөрчөктөриле тўнгей. Орус албатыда таркаган «Царевна-лягушка» ла оноҥ до өскө чөрчөктөр алтай улуска кирип, озодон бери айдылат. Бир канча орус чөрчөктөрдиг учуралдары алтай чөрчөккө кирип, алтай чөрчөктөрдиг мотивтериле биригижип, јаңы произведениелер тözөп јат.

Куманды, чалканду, шор, телеут улуста XIX чакта көп авантюрно-приключенческий чөрчөктөр чүмделген. Бу чөрчөктөр орус чөрчөктөрдиг салтары јеткенинен улам табылган деп айдарга јараар. Олардыҥ геройлары којойым, солдат, крестьян деп адалат, олардо лакпа, керептер, товар тартып, саду өткүргени керегинде айдылат. Орус чөрчөктөрдиг мотивтери, эпизодторы алтай чөрчөктөрдиг мотивтериле, эпизодторыла алыжып-колыжып турганынан улам, јаңы чөрчөктөр тözөлгөн. Бу мынызы алтай албаты ла орус албаты бойларының культураларыла тузаланышканын керелейт.

Je мындый керек кандый да албатынын ос бойынын поэтический творчествозын жоголтпой јат.

Алтай албатынын јебрен ойлөрдөң бери чүмдеген чөрчөктөри бойларынын учуры ла жанровый кебери аайынча ончозы тунгей эмес, јүзүн-јүүр болуп јат. Je оларды бойы-бойынан чокум ылгап аларга күч, ненин учун дезе чөрчөктөрдин жанрлары бойы-бойларынан башкаланып та турган болзо, je ол ок тарыйын олар бир канча учуралдары аайынча (анчадала волшебный учуралдары ла социальный учуры аайынча) бойы-бойларына јуук болот. Je ондый да болзо, чөрчөктөрдн шиндеерге јенгил болзын деп, бис оларды бир канча бөлүктерге бөлип јадыбыс: ан-куштар керегинде чөрчөктөргө, мифологический ле волшебный чөрчөктөргө, социально-бытовой чөрчөктөргө, балдардын чөрчөктөрине.

Алтай албатыда эн ле көп таркаган чөрчөктөр ан-куштар керегинде болуп јат. Бу чөрчөктөр јебрен ойлөрдөң бери чүмделип келген. Ан-куштар керегинде чөрчөктөрдн анчы улус чүмдегени биске јарт болуп јат. Олардо јүзүн-јүүр ан-куштар канайда бүткени керегинде, олардын бүдүми, кылык-јаны керегинде айдылат. Ан-куштар кижинин јүрүминдий јүрүмдү деп јебрен улус бодогон. Олар бойы-бойларыла эрмектежип, алыжып, кизи чилеп јуртап, бала-барка азырап, курсак таап јүрет деп бодогылайтан. Бир канча чөрчөктөрдө айу, тарбаган, бөрү, күүк ле онон до өскө тындулар озо баштап кизи болуп јүрген деп айдылат. Анчадала кизи бүдүмдү ан — айу. Ол озо баштап кизи болгон, онон ан боло берген деп айдып јадылар. Онын учун айу кижиле төрөөнзижип, кезикте алыжып та туру деп чөрчөктөрдө айдылат.

Тарбаган качан да атту-чуулу анчы болгон деп чөрчөктө айдылат. Ол көргөн лө анды өлтүре адып ијетен. Бир катап тарбаган мактанала, јылдысты саадактаң аткан, je јылдыс түшпеген. Тарбаган ујалган бойынча, сабарларын кезе чабала, кырдан түшпей, ондо эр јажына артып калган. Эмди түнде ол чыгып, јылдысты узак көрүп, ыйлап отурат дежет.

Күүк дезе озо баштап өй энелү кыс болгон. Ой энези оны согордо, ол куш бололо, айылдын түнүгинен учуп чыккан. Ой энези будынан тудайын деерде, колында сагар өдүти артып калган. Онын учун күүктин бир буды кара (өдүктү), бир буды кызыл (јылангаш) деп айдадылар.

Көрүк алдында шокчыл уул болгон, кудайдын ујларынын куйруктарын кезип койгон. Онын учун кудай оны чыбыктайла, көрүк эткен дежедилер.

Теелген деп куш озо баштап кам болгон деп айда-

дылар. Ол эмди де тегериде учуп жүрүп, камдайт дежедилер.

Бу мындый чөрчөктөр кижиле ан-куштардын жүрүмү жуук деген жөбөн өйлөрдөги улустын санаазын керелейт. Кижиле ан-куштарла колбулу, ололо жагыс аай жадып туру деп сананып, улус кижиле ан-куштар ортодо болгон керектер керегинде көп чөрчөктөр чүмдеген. Темдектезе, колборко деп куш улуска от таап берген деп айдылат. Бу жуукта бичилген бир чөрчөктө үрөнчиде алтай улуска орустардан арбанын чарактарын экилип берген учун, алтайлар кыра сүрүп, аш чача берген деп айдылат. Ан-куштар кижинин болушчызы болуп көп волшебный да чөрчөктөрдө туружат («Боро кушкаш», «Кудачы Түлкү»).

Ан-куштар керегинде алтай чөрчөктөрдүн көп лө сабазы олоордын бүткөн бүдүмиде, кылык-жагы керегинде. Бу мындый чөрчөктөрдиде анчы улус ан-куштарды шиндеп, олоордын бүдүминин ангылу темдектерин, кылык-жагын билип аларга амадаганынан улам табылган.

Ненин учун койоннын кулактарынын учы кара, агастын дезде куйругынын учы кара? Ол керегинде «Агас ла койон» деп чөрчөк куучындайт. Олоор кышкыда бойлоорун көрүп, танып жүрзиде деп, айу койоннын кулактарынын учун ла агастын куйругынын учун өнөтийин карарта көөлөп койгон.

Ненин учун чымалынын бели чичкечек? Ол керегинде «Керик бака» деп чөрчөк мынайда куучындайт: чымалылар бакага айылдап барала, аштан торолоп, арай ла өлбөгөндөр, олоор бакадан жанарда, курларын кезе тартынып жангандар, олоон бери тойо ажангалак.

Ондый чөрчөктөр алтай улуста сүрекей көп. Олоор ан-куштардын жүзүн ле жүөр темдектерин жартайт. Ненин учун чайдын көзиде кызыл? Ненин учун турнанын жалаазы кичинек? Ненин учун талтар «та-арт, та-арт» деп кыйгырат? Ненин учун жарганат «жар канат» деп адалган? Ненин учун саныскан нек-сакты чокыганда, бир чокып, бир кайра көрүп турат? Бу сурактар тегин ле калас сурактар эмес, олоор ар-бүткөндиде шиндеген улустын ажарынкайын, кыраказын керелейт. Сурактардын каруун улус бойлооры ла чөрчөктөрлө жандыратан.

Бу мындый чөрчөктөрдө улус ан-куштардын темдектерин тегин ле жартап айдып турган эмес, же ол темдектер кандый учуралда, канайып табылганы керегинде айдадылар. Онын учун кажы ла чөрчөк чокум сюжеттө болуп жат. Олоордын кажызында ла кандый бир чын болгон керек айдылып тургандый.

Бу мындый чөрчөктөрдө ан-куштардын кебери сүрекей

чике, жаркынду көргүзилген. Олордын кеберинде ан-куштардын бойларынын темдектери, кылык-жандары чокум көргүзилген. Темдектезе, ан-куштардын үндери, табыжы чөрчөктөрдө художественно чике айдылат.

Борсук андап жүреле, ичегенине јанып келзе, онын ичегенинен «бррк-бррк» деген коркушту табыш угулган. Борсук коркыйла, ончо андарды јууган: «ичегениме јеткер кирди» деп. Андар ончолоры јуулыжып, бу табышты угала, база коркыган. Је учында көрзө — бу борсуктын ичегенине киреле, уйуктаган койоннын козурыгы эмтир.

Чөрчөктөрдө ан-куштар бойларынын үн-табыжы ажыра чике көргүзилет: жыл-кел кушкаштын үни «јыл-кел! јыл-кел!», талтардын үни «таарт, таарт», кускуннын үни «крр, крр», көрүктин үни «брык, брык, сык, сык», сыгырганнын үни «сыйт, сыйт».

Ан-куштардын үн-табыштарынан башка өскө дө темдектери чике көргүзилген.

Је ан-куштардын кеберинин өң ле учурлузы олордо улустын жүрүми, кылык-јангы көргүзилгени болуп јат. Ан-куштардын образтары аллегорический болуп јат. Олор учуры аайынча басняга јуук. Темдектезе, «Коркушту айылчы» деген чөрчөк койоннон коркыган борсук керегинде куучындайт. Је борсук ажыра чөрчөк коркынчак улусты электеп јат. «Керик бака» деп чөрчөк уйалбас баканы (улусты) электейт. «Чычкан ла төө» — деп чөрчөктө төөнин сөөги јаан, мойыны узун, бажы канкайган да болзо, је тенек болгоны керегинде, чычкан кичинек те болзо, је сагышту, керсү болгоны керегинде айдылат. Төө лө чычкан ажыра тенек ле керсү улус көргүзилгени јарт билдирет.

Кезик чөрчөктөрдө алтай албатынын социальный да јадынынын бир канча келтегейлери көргүзилген.

Бабырганга түлкү туштайла, айткан:

— Је, бабырган, арслан каанга калан төлө. Ончо андардан јууп алдым, јангыс сен төлөбөдин — деп.

— Мен ан эмес, мен куш эмей — дейле, бабырган уча берген.

Онон мүркүт ого туштайла, база онойдо ок айткан:

— Ончо куштардан кан-кереде каанга калан јууп алдым, јангыс сен арттын — деп.

— Мен куш эмес, мен ан эмей — дейле, бабырган мантай берген. Бу чөрчөктө озогыда темичилердин калан јууганы көргүзилет.

Ан-куштар керегинде чөрчөктөрдин персонажтарынын аллегорический учуры там ла тынып, учында јангыс ла аллегорический учурлу чөрчөктөр боло берген. Бу мындый алле-

горический (басенный) чөрчөктөрдө улустын жадын-жүрүми керегинде айдылат. Ан-куштар жагыс ла аллегорический образтар боло берген. Темдектезе, мындый чөрчөктөр: «Жүс сагыш» (түлкү — мактанчак, же тенек, турна — кемзинчек, же сагышту), «Сангыскан, түлкү ле сыгырган» (сангыскан — балазак, же тенек, түлкү — сүмелү, куурмакчы, же мактанчак, сыгырган — буурзак, керсү, же макты база сүйт).

Бу мындый аллегорический чөрчөктөрдө улустын кылык-жагынын коомой келтегейлери — ачаптанганы, мактанчагы, көөрөнкөйи, көдүринкейи, сайыркаганы, копчы, төгүнчи болгоны шоодылат. Чөрчөктөрдө чындык кижикандый болоры керегинде албатынын санаазы иле көрүнөт.

Кезик аллегорический чөрчөктөрдө жаман кылык-жагду улус социальный жагынан кемдер болгоны чике айдылат. Темдектеп, «Кан-кереде ле жарганат» деп чөрчөкти алалдар. Кан-кереденин абакайы уул бала тапкан. Тенексү абакай баланын тойына ончо ло ан-куштарды жуузын деп каанга жару берди. Андар, куштар ончолоры шакпыражып жуулды. Жагыс ла жарганат келбеген. Ого үч катап элчи ийген согында, жарганат келди.

— Ненин учун келбедин? — деп, Кан-кереде сурады.

— Меге бош жок болгон — деп, жарганат айтты.

— Нени өткен?

— Жер үстүндө эр улус көп пө, айла, үй улус көн пө деп тоологом — деди.

— Же кемизи көп эмтир?

— Бойлорынын тенек кадыттарын уккан эр улусты үй улуска кожуп ийзе, үй улус көп — деп, жарганат каруун айтты.

Бу чөрчөктө тенек каанды жарганат электейт.

Аллегорический чөрчөктөрдүн образтары сүрекей каткымчылу, байлык юморлу, сюжеттери жүзүн-жүүр.

Чөрчөктин тили жаркынду картиналар чүмдеп жат. Ондый амадуга жединерге чөрчөкчилер албатынын тилинин чечениде, метафораларыла, түндештирүүлерила, эпитеттерида билгир тузаланып жадылар.

Мифологический чөрчөктөр деп бис жүзүн-жүүр жеткер-тындуларла тартышкан геройлор керегинде куучындаган чөрчөктөрдү айдып жадыбыс. Бу чөрчөктөр сүрекей жебрен өйлөрдө чүмделген.

Улус эң баштапкы өйлөрдө ар-бүткеннин ийде-күчтерин билип болбой, ар-бүткенди башкарган сан башка тындулар бар болор деп бодойтон. Ондый тындуларды улус бойлорынын санаазында жүзүн-жүүр көберлү деп бодойтон: жаан жеек жыландый, булуттый канаттарлу куштый, тайгадый жаан жерлик букадый, жутпа балыктый ла оноң до өскө. Бу мындый

тындуларды жебрен чактагы улустың жастыра көрүм-шүүлтези тапкан. Олор керегинде Ф. Энгельстин сөстөриле айдарга жараар: «Олор улустың санаазына фантастический бүдүмдү болуп кирген, улустың жүрүмин жаантайын бийлеген тыш ийде-күчтерден башка неме эмес».¹

Эң озо олор ар-бүткөнниң ийде-күчтерин ле жүзүн-жүүр түбек-жеткерлерди олицетворять эткен болуп жат.

Олор улустың санаазына фантастический, мифологический образтар болуп кирген. Олордын кеберин изобразительный искусство ажыра журап көргүзөтөндөр (Пазырык деп курганда жүзүн-жүүр фантастический тындуларды жураганы).

Же көп лө сабазында жебрен өйлөрдөги чөрчөк-куучындарда олордын образтарын журагылайтан.

Чөрчөктөрдө ондый мифологический тындулар Жеек-жылан Кер-жупта, Андалма, Алмыс, Монус, Желбеген деп адалат. Олор ончозы кижиге каршу, жектер тындулар. Жеек-жылан оозын ачала, ончо ло туштаган немени жудуп ийет. Андалма-Монус көлдин ичинде жадып жат. Онын тили узун: көндүрө өткөн кижини, ан-кушты ол тилиле тудуп алып, жудуп ийет. Желбеген база кижини жудатан жети башту тынду. Алмыс кижиниң канын соорып жат.

Чөрчөктөрдө олордын кеберин жүзүн-жүүр эдип журап көргүзөдилер. Жебрен өйлөрдө ондый тындулар барына улус чын бүткен.

Же мифологический чөрчөктөрдө жаңыс ла ондый тындулар керегинде айдылып турган эмес, олордын төс геройы — кижини болуп жат. Жебрен де өйлөрдө чүмделген произведениелер кижини керегинде, онын тартыжузы, ар-бүткенди жеңип болгодый күчи, сүмези керегинде куучындап жат. Чөрчөктөрдө сагышту, керсү, сүмелү улус ондый жеткер — тындуларды жеңип турганын көрөдиз.

Ондый чөрчөктөргө «Өксөлөк», «Башпарак», «Өлөңчи» ле оноң до өскө произведениелер кирип жат. «Өксөлөк» деп чөрчөктө жокту, же керсү, сүмелү анчы кижини Жеек-жыланды меке-леп жеңгени керегинде айдылат. «Башпарак» деп чөрчөктө жокту Башпаракты жириге келген Желбегенди ол бойынын сагыжыла, сүмезиле жеңип чыкканы керегинде айдылат.

Кезикте чөрчөктин геройлары жеткер-тындуларды ийде-күчиле де жеңип турат. В. И. Вербицкий бичип алган «Турун-Музыкай» деп чөрчөктин геройы көлдин ичинде жаткан Андалма-Монусты тилинен тудуп, чыгарала, кайа-ташка арта согордо, онын жүзүн-жүүр өңдү каны чачылып, ончо таштарды будыган деп айдылат.

Же чөрчөктөрдүн мифологический персонажтары жаңыс

¹ Ф. Энгельс. Анти-Дюринг, изд. 1933, стр. 229.

ла ар-бүткеннин каршу ийде-күчтерин көргүскен эмес, кийинде олардо каршу социальный да ийде-күчтер көргүзилген. Кезик чөрчөктөрдө Желбеген бай феодал болуп көрүнөт. «Өлөңчи» деп чөрчөктө мынайда айдылат: «Јети башту Желбеген јер-телекейде ончо улуска амыр бербей, јиирин јип, јибезин кулданып турды».

Байлардын, јайзандардын кылык-јанын чөрчөктө Желбегеннин кылык-јаны эдип көргүзип, албаты мифологический де чөрчөктөрдү социальный учурлу эдип, бу учурды там тындып турган.

Јебрен өйлөрдө табылган мифологический образтар албатыга каршу ончо ийде-күчтерди олицетворять эдип, өскө дө жанрларга (керек дезе кайлап та айдар чөрчөктөргө) кирген.

Мифологический чөрчөктөрдүн геройлары — тегин улус — омок, кунукпас, сүмелү болот. Олор кажы ла түбектен чыгар эп-арганы таап алат.

Мифологический чөрчөктөрдүн геройларынан анчадала јилбүлүзи Башпарак. Бу алтай национальный герой. Кезик јерлерде айдыжадылар: «Башпарактан бастыра улус таркаган» — деп.

Ол сүрекей иштеңкей, ус, керсү кижн. Башпарак абылла кыра саларга јер чаап јат. Је Желбеген оны көрөлө, тудуп ала-ла, кабына сугуп, јиирге апарат. Јолой Желбеген арып, амырап отурганча, уйуктай берерде, Башпарак каптан чыгала, капка толо таштар салып берген. Бойы дезе барып, катап ок кыразын чапкан. Тенек Желбеген нени де сеспей, уур таштарды айылына јетирип апарган.

Желбеген экинчи, үчинчи катап Башпарақты апарган. Је учы-учында Башпарак Желбегенди изү суу үстүне уруп өлтүрген.

Бу чөрчөктө тегин кижинин кебери сүрекей јаркынду көргүзилген. Башпарак — иштеңкей, сагышту, көп сүмелү кижн. Ондый кижн нени де болзо јенип чыгар.

Мифологический чөрчөктөр албатынын байлык юморын керелейт. Олор каткымчылу, јилбүлү. Анчадала јеткер-тындулардын сатирический кеберлери улусты көп каткыртат. Желбеген ачап-сыйап, тенек, калјуур, балыр. Ол «кара баштарын тырманып, кайнаган бийдин түжүрип јүрет». Анчадала онын јети бажына улус көп каткыратан. «Өлөңчи» деп чөрчөктө Желбегеннин кеберин мынайда көргүзедилер: «Бир күн јети башту Желбеген Айатканнын боочызына чыгара базып келеле, ару кейди белбек тумчуктарыла јытап көрөлө, өзөктө агаш аразында Өлөңчи өбөгөннин айылын сезип ијди. Желбеген бир оозыла каткырып, бир оозыла кыйгырып, бир оозыла кожондоп, бир оозыла шоорлоп, бир оозыла комус-

тап, бир оозыла камдап, бир оозыла жарлыктап, Өлөңчинин айылын көстөп, боочыны төмөн түшти.

Саат-маат болбоды, сагыскан учарга жетпеди, жети башту желбеген Өлөңчи өбөгөннин айылына једип келеле, эжикти ача тартты. Айыл ичине кирип, ийт чилеп эстейле, төр јаар базала, ач көзиле айландыра көрүп, мындый кожонды кожондой берди:

Көк ийттин күнкүлдеде
үрүп турганын канайдайын,
Көк уйдын көңрөдө
мөөрөп турганын канайдайын,
Јети эчкинин кыртылдада
кепшенип јатканын канайдайын,
Эмеген, өбөгөн от јанында
учаланып јатканын канайдайын!

Онон эмеген-өбөгөн экүни будынан тартып тургузала, јети оозыла алгырып айтты:

— Көк ийдинди ле көк уйынды бер, бербезен, менен буруу сураба...

Јелбегеннин бу кеберинде јангыс ла јебрен өйдөги јеткер-тындунын эмес, је албатынын социальный өштүлеринин темдектерин бис көрүп јадыбыс. Байларды, јайзандарды, камдарды, жарлыктарды Јелбегеннин кебери ажыра албаты көргүзип, оларго социально-эмоциональный оценка берип, оларды шоодып, электеп туратан.

Јебрен өйлөрдөги улустын көрүм-шүүлтезиле колбулу болуп, јангыс ла мифологический эмес, је волшебный да чөрчөктөр чүмделген. Волшебный чөрчөктөрдө улустын јүрүми, бүдүрген керектери, тартыжузы, күүн-санаазы көргүзилет. Је јебрен өйлөрдө чөрчөкчилер кижинин јүрүминин чындык картиналарын јурап тура, оларды бойларынын јастыра көрүм-шүүлтези аайынча ондоп, оныла колбоп көргүскен. Онын учун волшебный чөрчөктөрдө чындык јадын-јүрүмде јок болгон, је јебрен улус бойларынын көрүм-шүүлтези аайынча сананып тапкан учуралдар көп. Ондый учуралдар јүзүн-јүүр болуп јат. Је чөрчөктөрдө эн ле көп таркаган учурал ан-куш кижиге болушканы. Јебрен өйдөги улус сананатан: кижини ан-куштардан таркаган деп. Ондый көрүм-шүүлтени наукада тотемизм деп адап јат. Ондый көрүм-шүүлтези аайынча улус кандый бир ан-кушты (тотемди): «бис онон таркаганыбыс»—деп, күндүлү тооп туратан. Ондый тотем кижиге болужып јат деп бодоп, бу шүүлтезин улус чөрчөктөргө дө кийдирген. Темдектезе, «Кудачы Түлкү» деп чөрчөктө кызыл түлкү Јылагаш деп уулга Караты-Каннын кызын кудалап аларга болужып јат. Түлкүнүн шылтуунда Јылагаш јараш кысты да алган, байый да берген.

Онызыла коштой жебрен ок өйлөрдө табылган учурал кижиге ан-куш болуп кубулып эмезе ан-куштын тилин билип турганы болуп жат. Бу мындый учурал кижиге ан-кушла колбулу деп санаадан улам табылган.

Ан-куштын кебин кийген улус чөрчөктин геройларына болжуп жат. Темдектезе, «Өскүзек» деп волшебный чөрчөктө чөрчөктин геройына — Өскүзекке — жети бөрү жаан болуш жетирет. Жети бөрү ого сый эдип бир күчүк берген. Учунда күчүк алтын чачту сүрекей жараш кыс боло берген. Өскүзек ол кысты алып, ырысту журтай берген. Жети бөрү дезе онын жети аказы эмтир. Олор Караты-Кааннан качып, онойдо кубулып алган эмтир.

Кезикте кандый бир жокту улустын балазын түлкү келип кудалап алганы керегинде чөрчөк куучындайт. Учунда күйү түлкү куулгазынду ийде-күчтү уул боло берет.

«Алтын-Кажык» деп чөрчөктө жокту уулчак Алтын-Кажык чечектерле, агаштарла, туу-сууларла, ташла, жерле, ан-куштарла эрмектежип билер. Онын бу куулгазынду арга-сүмези ого өштүлөрдү жеңерге болжуп жат. Аранай ла Шаранай —эки каан онын сок жагыс көк уйын айдап жадарда, ого ар-бүткөн болушкан: каандарды саска түжүргөн. Каандардын абакайлары уулчакты өлтүрөргө сананып, чөөчөйгө корон уруп берерде, Алтын-Кажык чөөчөйдү алала:

— Сенин ичинде не бар, чөөчөй? — деп сураган.

— Менин ичимде сары корон бар — деп, чөөчөй айтты. Алтын-Кажык коронды отко уруп ийерде, абакайлардын өргөзи ле абакайлар бойлоры күйө берген.

Жебрен өйлөрдө улус кандый бир тындуларды, немелерди куулгазынду ийде-күчтү деп бодойтон учуралдар болгон. Ондый шүүлте база чөрчөктөрдө көргүзүлөт. Темдектезе, кезик чөрчөктөрдө күнүн сайын эмезе ыңай ла бир үүр бозу төрөөр уйлар, эмезе бир үүр кураандар төрөөр койлор керегинде, бойлоры алдынан иш бүдүрер эмезе геройдын күүн-санаазын бүдүрер аңылу немелер (согужатан тайак, эрјине) керегинде айдылат.

Бир канча чөрчөктөрдө чөрчөктин геройы кандый бир магический сөстөр билеринен улам ончо буудактарды, өштүлөрдү жеңет. «Ырысту» деп чөрчөктө Ырысту аңылу магический сөстөр билер: «Пып» ла «Тап-тажлан». Бу сөстөр ончо өштүлөрдү жеңдерге ого болушат. Мынызында жебрен өйлөрдөгү улус ар-бүткөндү магический сөстөрлө жеңип алар арга бар деп бодогоны билдирет.

Же волшебный чөрчөктөрдүн волшебный учуралдары бойынын көрүм-шүүлтезинин учурын жылытып, учунда чөрчөктин художественный фантастикасы болуп арткан. Олор көп

исторический өйлөрдиг туркунына чүмделген жүзүн ле жүүр чөрчөктөргө (жерек десе кайлап та айдар чөрчөктөргө) кирип турган.

Онызыла коштой волшебный чөрчөккө жадын-жүрүмниг чындык картиналары там ла көптөдө кирип, онын социальный учурын тыгыдып турган. Онон улам волшебный чөрчөктөрдү социально-бытовой чөрчөктөрдөн ылгаарга сүрекей күч болуп жат.

Бистин өйгө жеткен волшебный чөрчөктөрдиг волшебный учуралдары жебрен, класстар жок өйлөрдөн арткан да болзо, же олардын картиналары, идейный учуры феодальный өйлөрдү де көргүзөт. Бу чөрчөктөр классовый исторический өйлөрдө чүмделген деп айдарга келижип жат. Олардын көп сабазында жокту улус байларла тартышканы керегинде айдылат.

«Ачап байла тартышканы» деп чөрчөктө карыган жокту эмеген-өбөгөн керегинде айдылат. Олардо «саап ичер уй жок, андап минер ат жок, үрүп чыгар ийт жок». Олар сок жагыс кысту болгон. Кызын келип түлкү кудалаган. «Түлкү де болзон, сөөк экелип берерин» — деп, эмеген-өбөгөн айдала, ого кызын бергилеген. Түлкү учында кызыл-торко тонду, кызыл-жеерен атту кызыл-марал уул боло берген. Ол уул өбөгөнгө бир уй, бир бее берген, же Ачап бай өбөгөнниг малын блаап алган. Айдарда күйүзи өбөгөнгө бир тайак берген. Ого «тапыл-тупул, тайак» десе, тайак улустын бажына согор, «тастан-тустан, тайак» десе, токтой берер. Өбөгөн бу тайакты алып, жанып браадала, Ачап байга кирген. Тайагын тышкары артызып тура, байдын жалчыларына: «тапыл-тупул, тайак» деп айтпагар деди. «Эмди мынан не чыгар эмеш?» — дейле, жалчылар: «Тапыл-тупул, тайак» — дешкиледи. Тайак тура калып чыгала, жалчылардын баштарына сого берген. Улустын кыйгызын угала, байдын үйи чыга жүгүрди. Тайак бир кижининг бажынан чарчайла, байдын үйининг бажына сокты. Үйининг кыйгызын угала, бай чыга жүгүрерде, тайак онын бажын жара сокты. Өбөгөн байга блааткан малын ойто алды.

Волшебный чөрчөктөрдиг эн ле жилбүлүзи «Ырысту» болуп жат. Онын геройы — Ырысту — омок, кожончы, шоорчы, качан да ыйлабаган уулчак. Же бир катап Ак-Каан Ырыстуны мекелеп туруп, бойына кул эдип алган. Ак-Каан уулчакка уйлар кабыртат, аркытта чегенди быштырат. Бу мындый жүрүмнен айрыларга Ырыстуга буурыл башту ойгор карыган өрөкөн болушат. Ол ого «Бып» ла «Тап-тажлан» деген «тармалу» сөстөр айдып берген. Бу сөстөрлө тузаланып, уулчак ончо өштүлерин жетет.

«Боро кушкаш» деп волшебный чөрчөктө Кодурлу деп кул керегинде айдылат. Ол Байбарак байга жажына койлор ка-

бырган. Кодурлу карый берерде, Байбарак ого нени де бер-
бей, сүрүп ийген. Кодурлу эмегениле экү торолоп жүрген. Же
олорго боро кушкаш болужат. Боро кушкаш карыган Кодур-
лунын учун очин алып, учуп барала, Байбарактын кара ады-
нын көзин чокуды. Байбарак боро кушкашты саадакла адар-
да, огы жазып, кара адына тийди. Онон боро кушкаш Байба-
рактын эмегенинин бажын чокуды. Байбарак саадактан адар-
да, огы жазып, эмегенин өлтүрө атты. Онон боро кушкаш Бай-
барактын бойынын арказына отуруп, чокуды. Байбарак курч
бычагын он колына алып, талайып туруп, боро кушкашты со-
гордо, бычагы жастыгып, бойына тийип, каны жалбырап ага
берген.

Боро кушкаш сүүмжилү чыркылдап, байдын одордо тур-
ган койлорун Кодурлу өбөгөнгө айдап экелди.

Бу мындый волшебный чөрчөктөр алтай албатыда көп.

Олордын геройларынын кебери жылу жаркынду көргүзил-
ген. Олор — иштенкей, чындык, керсү, жайым сүүтен, өштү-
лерди көрөр күүни жок. Олор керсү сагыжыла байларды же-
нип жадылар. Олорго өштүлерин жеңерге куулгазынду вол-
шебный ийде-күчтер болужат (тайак, магический сөс, боро
кушкаш). Бу мындый волшебный ийде-күчтер албаты өштү-
лерин жеңерге эп-арга бедирегенин керелейт. Ондый эп-арга,
ийде-күч албатынын бойында болгонын билбей, чөрчөкчилер
куулгазынду ийде-күчтер бар болзо кайдат деп сананып, бу
санаазын чөрчөктөрдө айдат. Же кийининде албаты бойында
ондый ийде-күчтер барын билип, албатыдан чыккан баатыр-
лар керегинде чөрчөктөр чүмдеген. Ондый жаан ийде-күчтү
баатырлар жагыс ла албатынын социальный өштүлерин жең-
ген эмес, же ар-бүткенди де жеңип, жонго тузалу эдип кубулт-
кан («Сартакпай»).

Волшебный ла баатырлар керегинде чөрчөктөрдө өштү-
лердин сүр-жеберлери чике көргүзилген. Бойларынын ады да
олордын социальный кеберин жартайт: Ачап бай, Байбарак,
Караты-Каан. Олор тоозы жок малду, көп кулдарлу, казыр,
калжу, ачап-сыйап, мекечи. Өштүлердин кеберин журайтан
жанжыган формулалар чөрчөктөрдө бар: «канду көстөрүн
кайра көргүледи, как мандайын түре көргүледи», олор эрмек
айтса, «кыйгырып» айдар; айдатан сөстөри: «бажын кезип
будына саларым, будын кезип бажына саларым» ла онон до
өскө.

Алтай волшебный чөрчөктөрдө волшебный учуралдар көп
эмес. Олордо көргүзилген картиналардын көп сабазы жадын-
жүрүмнен чике алынган чындык картиналар болуп жат.

Бу картиналар байлардын ла жоктулардын социальный
ангылузын, байлар жоктуларды калан төлөттиргенин, кулданга-

нын, јоктулардын ижин, жүрүмин чын көргүзип јат. Онын учун алтай волшебный чөрчөктөр социально-бытовой чөрчөктөргө јуук.

Социально-бытовой чөрчөктөрдө, волшебный чөрчөктөргө көрө, волшебный тындулар, немелер јок. Олордо јадын-јүрүмнен чике алынган социально-бытовой тартыжулар көргүзилген. Чөрчөктөрдин көп сабазы јокту улусты байлар кулданып, күчин јип, јаба базып турганы керегинде айдып, јоктулардын сүрекей күч јадынынын чындык картиналарын көргүзип, ол ок тарыйын јокту улус байларла тартышканы керегинде айдат. Бу тартыжу — классовой тартыжу болуп јат. Ол керегинде чөрчөктөрдө тегин айдылган эмес, олордо јадын-јүрүмде чын болгон тартыжу көргүзилген.

Бу тартыжунун төзөгөзи — јадын-јүрүмнин классовой јөпсинишпестери. Јоктуларды байлар кулданбазын, күчин јибезин, тонобозын, улус јайым, амыр-энчү јатсын деп күүнзеп, албаты бу күünün чөрчөктөр ажыра айдадылар. Онын учун чөрчөктин геройлары бойларынын классовой өштүлерин јаантайын јенгип, јайым, энчү јадын төзөйдилер. Классовой тартыжу чөрчөктөрдин сюжеттери болуп, волшебный кожулталар јогына айдылат. Ондый сюжеттер јадын-јүрүмнин кандый бир келтегейлерин иле, чокум эдип көргүзерге јаан јөмөлтө эдет.

Социально-бытовой сатирический чөрчөктөрдин төс амадузы — байлардын, јайзандардын, камдардын албатыга јетирип турган каршузын иле көргүзери. Онызыла коштой ол чөрчөктөр јокту улустын кеберинин, кылык-јагынын јакшызын, нравственный бийигин, јокту улус кыйында да өскөн болзо, је кулданаачылардан сагышту, керсү, айгор болгонын көргүзет. Ондый социально-сатирический чөрчөктөр алтай улуста көп. Темдектезе, «Сары-Каан», «Торко-Чачак», «Челмеш», оног до өскөлөри.

Бу социально-сатирический чөрчөктөрдө албаты бойына каршулу социальный өштүлердин кеберин художественно чике көргүзет. Сары-Каан бай да болзо, тенек. Је онын тегин канайда көргүзер? Албаты оны сүрекей эптеп көргүзет. Сары-Каан кулына айдат: «Токпокло бажымда отурган бөдүнени сок» — деп. Челмештин бай карындаштары ла Боодой-Каан — ачап. Бу качестваы чөрчөкчилер мындый эп-аргала көргүзет: ачап улус ачабынан улам төгүн сөстөрдин төгүнин де билип болбой, ого бүде бередилен. Оног улам Челмештин бай карындаштары төөлөрин, јараш әмегендерин өлтүргилейт, оног улам Боодой-Каанла кожо олор бойларынын табыла өлөдилер. «Торко-Чачакта» камнын куурмагын чөрчөкчилер онын төгүн үредүзиле колбоп көргүзедилен. Је

кам мекечи де болзо, јокту улус оног сүмелү болуп, онын бойын мекелейт.

Бу мындый сатирический кеберлерге удур чөрчөкчилер јокту улустыг ак-чек санаазын, тапкырын, чындык сүүжин көргүзет. Челмеш бойын «сагыжы тутак» деп адап јат. Је бу сөстөр электеген, тескеери учурлу сөстөр. Челмеш бай карындаштарынын, каанныг керсү эмезин јакшы билип, олорды электеген айас төгүндеп салат. Торко-Чачак ла Балыкчынын ак-чек сүүжи, эптү-јөптү жүргени олордыг кеберин јаркынду, сүүмјилү эдет.

Социально-бытовой чөрчөктөрдиг сүр-кеберлери башка-башка, бойы-бойларына бүдүштеш, түнгей эмес. Онызы алтай чөрчөктөрдиг сүрекеј јакшы келтегейи болуп јат.

Је бис социально-бытовой чөрчөктөрдиг социальный темалар аайынча чүмделгенин көргөнибис. Онызыла коштой жүзүн-јүүр бытовой до темалар аайынча чүмделген чөрчөктөр көп. Ондый чөрчөктөрдө кара санаалу улусты ак санаалу улус јенип чыкканы керегинде айдылат («Сынару»), тенек деп адаткан кижиги учында сагышту боло бергени керегинде айдылат («Байтенек»), бойы-бойларыг сүүген јииттер ончо буудактарды өдүп, алышканы керегинде («Кара-Чолтор») ле оног до өскөлөри. Бу чөрчөктөрдө алтай албатынын јадын-јүрүминин көп келтегейлери чокум көргүзилет.

Алтай чөрчөктөрдиг јебрен өйлөрдөг бери чөрчөкчилер јажы јаан улуска чүмдеп айдатан. Је онызыла коштой көп чөрчөктөрдиг балдарга чүмдегендер. Балдарга чүмдеген чөрчөктөр јилбүлү, каткымчылу сюжеттерлү. Олордыг сүр-кеберлери юмористический болуп јат.

Балдардыг чөрчөктөри «Боро кушкаш», «Өтпөк», «Кыл-Өөч, Мее-баш, Кыл-Јодо», оног до өскөлөри. «Боро кушкаш» деп чөрчөктө мынайда айдылат:

Бир катап боро кушкаш көбөлөктөрдиг сүрүжип турала, тегенектү агаштыг будагына отурган, је агаштыг тегенеги оны кадап ијген. Боро кушкаш койго учуп барала, айткан:

— Кой, кой, сен јигедий агажак көрдим, баралы.

Кой барбаган. Боро кушкаш ачынала, бөрүге учуп барган.

— Бөрү, бөрү, сен јигедий кой көрдим, кожо баралы.

Је бөрү тойу болды. Барбады. Боро кушкаш анчыга барды.

— Анчы, анчы, сен аткадый бөрү көрдим, кожо баралы

— деди. Оны уккан анчы бөрүни адарга ок-саадакту барды. Бөрү коркыйла, койды јиирге мантады, кой коркыйла, барып јыдыгакты јиди. Боро кушкаш сүүнип:

— Ол керек сего, јыдыгак, мени не керек кадаган эдинг?

— деди.

«Кыл-Өөч, Мее-Баш, Кыл-Јодо» деп чөрчөк үч карындаш керегинде. Ондый аттарлу үч карындаш јаткан. Бир катап Кыл-Јодо сууга барган. Суулу көнөкти экелип јадала, кыл јодозы сынала, өлгөн. Кыл-Јодо узак келбесте, Кыл-Өөч оны көрөргө барган. Өлүп калган Кыл-Јодоны көрөлө, өксөп, өксөп ыйлап ийерде, кыл өөчи үзүле берген. Мее-Баш оларды сакып болбой, барып көрзө, эки карындажы өлүп калтыр. Мее-Баш ыйлап, сыктап, бажын тырмап ийерде, меези бажынан чыга берген.

Бу мындый оок балдарга чүмдеген чөрчөктөр алтай улуста көп. Олор көп сабазында катап-катап такылып айдылган диалогторлу, эпизодторлу, је ондый да болзо, кыска кеберлү болуп јат. Олор албаты балдар керегинде кичееп, оларго до чөрчөктөр чүмдегенин керелейт.

Алтай чөрчөктөр јаан эмес. Кажы ла чөрчөктө үч-төрт персонаж, сюжеттери тын колбулу эмес. Је кезик учуралдарда чөрчөкчилер бир канча оок сюжеттерди колбоштырып, узун чөрчөктөр чүмдегилейт. Темдектезе, Чинатов Калбан деп чөрчөкчи (Каспа деп јурт јерден) алтай улустын түлкү керегинде чөрчөктөрүн бириктирип, бир узун чөрчөк чүмдеген.

Сюжеттерди бириктире айдып турган учуралдар база бар.

Чөрчөктөрдүн тили картиналарды чокум көргүзөт. Олор художественный эпитеттерле, түндештирүлерле, метафораларла байлык.

Бир канча чөрчөктөр үлгерлеген прозадый кеберлү айдылат: «тарбаганча јүреги таштала берди, бөдүнече јүреги бөлине берди», «саат-маат болбоды, сагыскан учарга јетпеди».

Чөрчөктөрдүн чечен, ойгор сөстөри кеп сөстөр болуп албатыга таркаган. Бу ончозы чөрчөкти албатынын поэзиязынын, культуразынын бийик једими эдет. Онын учун озогы чөрчөктөрдү бис эмдиги де өйдө јилбиркеп кычырып, олардон үренедибис.

АЛТАЙ ЧӨРЧӨКТӨРДҮН ТЕКСТТЕРИ ЛЕ ЧӨРЧӨКТӨР КЕРЕГИНДЕ ЛИТЕРАТУРА

1. Радлов В. В. Образцы народной литературы тюркских племен, СПб, 1866.
2. Вербицкий В. И. Алтайские инородцы, М., 1893.
3. Потанин Г. Н. Очерки северо-западной Монголии, СПб, 1883.
4. Вяткин Г. и Чорос Гуркин. Алтайские сказки, Новониколаевск, 1926.
5. Кучияк П. и Гарф А. Сказки Алтая, Москва, 1939.
6. Кучияк П. и Гарф А. Сартакпай, Горно-Алтайск, 1948.
7. Алтай чөрчөктөр. Тургускан улус В. Адаров, Л. Кокышев, Э. Палкин. Горно-Алтайск, 1954.

ГЕРОИЧЕСКИЙ ЭПОС

Алтай албатынын эпозы алтай тилле чөрчөктөр деп адал-за да, је бу чөрчөктөр тегин чөрчөктөрдөн ыраак башкаланат. Тегин чөрчөктөр прозаический жанр болордо, эпоско үлгер кеберлү произведениелер кирип јат. Олорды көп сабазында тегин куучынла айтпай, топшуурлу кайлап айдатан учун бис бу чөрчөктөрдү тегин чөрчөктөрдөн анылап, **кайлап айдар чөрчөктөр** эмезе кыскарта **кай чөрчөктөр** деп адап јадыбыс. Кайлап айдар чөрчөктөр тегин чөрчөктөрдөн ыраак та узун. Олордын кезигин кайчылар 3—4 тун кайлап јадылар. Кезик улус бу чөрчөктөрдү кайлабай айдадылар, је олор ошкош ло бойларынын жанровый кеберин јылытпай, ол ок бойы артадылар.

Героический эпостын ла тегин чөрчөктөрдүн эн јаан башказы олордо айдылган керектердин ле олордын геройларынын анылуларында. Героический эпос, тегин чөрчөктөр чилеп ок, фантастический учуралдарлу, мифологический персонажтарлу болзо до, је ол албатынын историзыла, онын кандый бир өйлөрилө тегин чөрчөктөрдөн көп колбулу. Героический эпосто албатынын исторический јадын-јүрүминде чын болгон јаан керектер, кубулталар көргүзилген. Онызы фантастика, мифология өткүре де болзо, јакшы билдирет. Эпос албатынын текши тартыжузын, исторический текши санаа-шүүлтезин көргүзет. Онын геройлары бастыра албатынын керектерин, амадузын бүдүредилер. Бу керектер, тартыжулар сүрекей күч, онын учун эпостын геройлары јаан ийде-күчтү анылу баатырлар болот. Эпосто ат-нерелү керектерди ат-нерелү улус бүдүрип јадылар.

В. В. Радлов алтай эпосты шиндеп тура, чөрчөктөрдө јаныс ла баатырлар керегинде айдылат, је албаты бойы көргүзилбейт деп бичиген. Онон улам бу чөрчөктөрдө албаты керегинде айдылган эмес деп ол бодогон. Онызы јастыра шүүл-

те. Баатырлардын кеберлерин албаты сананып тапкан. Олордо албатынын ат-нерези, эн артык кылык-жангы, ойгор санаа-зы жуулган. Албаты бу мыны ончозын тирүү улус — баатырлар — ажыра эпосто көргүзип, кажы ла кижини баатырларга темешсин деп үредет. Албаты кажы ла кижини чөрчөктин баатырларынды төрөлин сүүрине, өштүлерле күүн-кайрал жок тартыжарына, јоннын керегин бүдүрип, күчине кысканбазына кычырган.

Алтай албатынын эпозын феодальный аристократия чүмдеген деп буржуазный фольклористика үреткен. Је алтай албатынын героический эпозында не керегинде айдылганын тереңжиде шиндегенибисте, бу шүүлтенин јастыразы биске јарт билдире берет. Н. А. Баскаков ло Л. П. Потапов алтай эпосты марксистски чындык ондоп, ондо јебрен исторический өйлөрдөн арткан-калган учуралдар барын, эпос көп јүсјылдыктардын туркунына өзүп, көндүгип келгенин темдектегендер.¹ Профессор С. В. Киселев «Түштүк Сибирдин јебрен өйдөги историязы» деген бичигинде алтай эпостын озогы элементтерин шиндеп, ол VI—VIII чактарда, Алтай монголдордын каандарына баккалакта, чүмделип башталган деп айдат. Профессор В. М. Жирмунский «Алып-Манаш» деп чөрчөктин чүмделген өйи база VI—VIII чактарда деп көргүзет.² Олордын бу шүүлтелериле јөпсинер керек, ненин учун дезе алтай эпосто айдылган керектер чын ла јебрен чактарга келижип јат.

Озогы чактардан бистин өйлөргө јетире айдылып келген кайлап айдар чөрчөктөрдин көп лө сабазы баатырлар, бир јанынан, јүзүн-јүүр мифологический тындуларла, экинчи јанынан, биле төзөөри учун, үчинчи јанынан, тонокчылдарла тартышканы керегинде болуп јат.

Чөрчөктөрдин бу мындыј тематиказы јангыс ла алтайлардын эмес, је якуттардын, буряттардын, хакастардын, тывалардын эпосторында бар. Бу албатылар ончолоры бир канча шылтактардан улам бойларынын общественный өзүмдеринде сондогон, онын учун олордын јадын-јүрүминде общество сөөктөргө бөлинген стройдон (родовой стройдон) көп арткан-калганы бар.

Бу темаларды кажызын ла алдынан башка эмес, је бойы-бойларыла колбоштырып көрзөбис (олор чөрчөктөрдин бой-

¹ Н. А. Баскаков. Алтайский фольклор и литература, 1947, стр. 3. Л. П. Потапов. Героический эпос алтайцев. ж. «Советская этнография» № 1, 1949, стр. 122.

² В. М. Жирмунский. Эпическое сказание об «Алпамыше» и «Одиссея» Гомера, Известия АН СССР, отд. литературы и языка, т. XVI, вып. 2, 1957.

лорында да колбулу болуп јат), алтай чөрчөктөр общество сөөктөргө бөлинген строй јайрадылып турган тужунда чүмделип башталган деп шүүлте алынадыбыс.

Производительный ийде-күчтер јангыдан өзүп, сөөктөр ортодо јүзүн-јүүр иштерди улус алдынан бүдүрери ле иш бүдүрерге керектү јепселди, јөөжөни мензинери башталарда, јангыс сөөклө јаткан улус алдынан башка-башка јаан билелерге бөлине берген. Энгельс бичиген: «Алдынан јадар биле сөөккө удурлажатаран јаан ийде-күч боло берген»¹ — деп. Алдынан башка хозяйстволу биле тзөлип башталганы обществонун өзүмин сүрекей тын кубултып, сөөктөрлө јуртаарынын ла сөөктөрдун идеологиязынын тзөлгөзин тазылынан ала кубулта берген. Јаан биле первобытно-общинный стройго удурлажып, оны јайрада берген. Бу өйдө чүмделген эпосто обществонун озочыл күүн-амадузы көргүзилген. Онын учун эпосто әлдег озо биле тзөп алары учун тартышкылаган баатырлар макталат.

Первобытно-общинный строй јайрадылып, ордына јангы бүдүмдү общество тзөлөрдө, бу јангы обществодо јөөжөгө улус тын кичееп, улуска јөөжө тен эмес, бир бөлүк улустарда көптөп, экинчи бөлүк улустарда астап турганынан улам јүзүн-јүүр јуу-чактар, тоноштор башталатан. Эпосто албатынын бу өйдө јуу-чактарга, тоношко удурланганы көргүзилет.

Алтай јеринде первобытно-общинный стройдын јайрадылары тыгып келгени анчадала VI—VIII чактарга келижет деп историктер айдат. VII—X чактарда Алтай јеринде јаткан албатынын историязын шиндеп, проф. С. В. Киселев мында бичийт: «Јөөжөни иштеп табатаран ячейка бу өйдө сөөк болгон деп айдарга сырагай келишпейт... Байла, кажы ла биле алдынан хозяйстволу боло берген».² Бу шүүлтезин автор ол өйдө чүмделген героический эпосло до керелейт. Эпосто улустын јөөжөзи тен эмези чындык көргүзилген.

Первобытно-общинный строй јайрадылып турарда, кайлап айдар алтай чөрчөктөр чүмделген. Је онын кийининдеги өйлөрдө чөрчөктөр чүмделбей, токтой берген деп айдарга јарабас. Алтайда феодальный колбулар там ла өзүп турар тужунда (бу процесс анчадала XIII чактан ала, монголдор Алтайды бактырып алган согында, түрген өткөн) социальный јөпсинишпестер тыгый берген. Бу мынызы көп јангы эпический произведениелер чүмделгенинин тзөлгөзи болгон. Је

¹ К. Маркс ла Ф. Энгельс. Избранные произведения, т. II, М., 1948, стр. 295.

² С. В. Киселев. Древняя история Южной Сибири, стр. 515.

ондый да болзо, эн ле озо чүмделген алтай эпос сүрекей жаан учурлу, ненинг учун дегежин, баштапкы өйлөрдөги эпос кийининде барган эпический творчествого жаан салтарын жетирген.

Эн озо чүмделген алтай эпический произведениелердин бир кебери мифический жеткер тындуларла тартышканы керегинде болуп жат. Жебрен өйлөрдө Алтайда жаткан албаты ар-бүткенде ан-куш бүдүмдү мифический тындулар толо деп бодогылайтан. Кижининг жүрүминдеги ончо шор керектер олордон таркайт, олордон камаанду болот деп санангылайтан. Ондый мифический тындулар керегинде жүзүн-жүүр мифкуучындар чүмделетен. Бу куучындардын бир канчазы алтайларда бары билдирет. Темдектезе, алтайлар бу жууктагы өйлөргө жетире, ай карыкканда, оны Желбеген жудуп туру дежип, Желбегенди сүрерге, үркүдерге сүрекей жаан табыш чыгаргылайтан (мылтык адар, казан-айак калырадар, шан согор).

Же эпос миф эмес. Эпос оноң өзүп барган эмес. Бу алдынан башка поэтический жанр. Эпос кудай жайына удурлажып тюзөлгөн. Эпостын төс геройы кижин болуп жат. Ол кижин ончо каршу ийде-күчтерле, ол тоодо ар-бүткеннин «ээлериле» — мифический тындуларла тартыжат. Эпос кижин бойынын ийде-күчин сезип, ол ар-бүткеннин түбектерин, жеткерлерди, ооруларды, керек десе өлүмнин бойын да женип алар аргалу деп сананганы башталганын керелейт. Онын шылтуунда ар-бүткеннин «ээлерин» мекелеп салардан болгой, оларды жо-голтып та турган жалтанбас, коркыбас, күчтү геройлор керегинде эпический произведениелер чүмделип башталган.

Кезик чөрчөктөрдө мифический тындулар геройлордын болушчылары болуп турадылар. Темдектезе, бир канча чөрчөктөрдө (А. Б. Чунжековтон бичилген «Ак-Бий», Н. У. Улагашевтен бичилген «Ак-Тайчы» деп чөрчөктөрдө лө оноң до өскөлөринде) «тайга ээзи» Ак-Бөрү геройлордын болушчызы болуп көрүнөт, «Көгүтей» ле «Өскүс-Уул» (Н. Улагашев) деген чөрчөктөрдө баатырларды түбектерден Кан-Кереде деп мифический куш айрыт («Көгүтейде» баатыр Кан-Кередеге бойы болуш жетирген учун ол болужат). Бир канча чөрчөктөрдө баатырлар ондый коркушту тындуларды женип ийген соңында, олар нөкөрлөр, нажылар болуп артадылар.

Бу мынызында первобытно-общинный строй тужундагы улустын санаазынан арткан-калганын көрөдиз. Ол өйдө улус бодогылайтан: мифический коркушту тындулар кижиге жангыс ла каршу жетиргилейтен эмес, же кезикте тузалу да, болушту да болотон деп.

Же чөрчөктөрдүн көп лө сабазында ондый тындулар кижин-

ге өштү болуп көрүнүп, оны түбектерге түжүрөт, онын бойын, азыраган малын, ан-куштарды јудуп ийет эмезе олордын канын соорот. Олор сүрекей коркушту бүдүмдү.

«Тектебей-Мерген» (Радлов бичиген) деп чөрчөктө ондый тынду Кер-Јутпа болуп јат. Јиит баатыр андап браадала, бу јеткерге учурайт. Онын:

Устүги эрди
Тенерини кармап келип јат,
Алтыгы эрди
Јерди кармап келип јат.

Баатыр тенериге учуп чыгала, «үстүги эрдин тенериге јапшыра кадады», ойто түжеле, «алтыгы эрдин јерге јапшыра кадады». Онын согында баатыр Кер-Јутпанын ичине киреле, ичин јара тееп, ол јуткан ончо калыкты ла ан-кушты јайымдайт.

Алтай чөрчөктөрдө онон өскө јүзүн-јүүр мифический коркушту тындулар туштагылайт: јети башту Јелбеген, Јеек-Јылан, «алтай ээзи» Кара-Бука, «талай ээзи» Көк-Бука ла онон до өскөлөри.

Ондый тындуларла тартышканы керегинде айдылган чөрчөктөр алтай эпосто көп. Темдектезе, А. Калкиннен бичилген «Боодой-Коо» деп чөрчөктө јиит баатыр Јелбегенле тартышканы ла оны јенип чыкканы керегинде айдылат. Је јебрен чактарда коркушту тындуларла тартышканы керегинде чөрчөктөр көп болгон деп айдарга келижип јат. Олордын сюжеттери бир канча өйлөр өткөн согында өскө, «реалистический», сюжеттерле, мотивтерле алыжып-колыжып калган.

Мифический тындуларла тартышканы керегинде сюжеттер тын да јүзүн-јүүр эмес. Олордын эн ле јебрендегизи бу тындулар улусты јудатан эмезе улустын канын сооротон, малын јийтен болуп көрүнөт. Олор баатырлардын јуртына табарып, онын ада-энезин эмезе албатызын јудуп койот. Баатырлар олорды сүрүжип табала, өлтүрөт, олар јиген улусты ичинен аргадап чыгарат.

Бир кезек чөрчөктөрдө коркушту тындуларда кижиге керектү кандый бир неме (эрјине, эм) бар деп көрүнөт. Темдектезе, «Алтай-Буучай» деп чөрчөктө Јелбегеннин меги кижини тиргизер эм болот. Баатырдын ады өлгөн ээзин тиргизерге амадап, бу эмди аларга оныла тартыжат. Бу мынызында база јебрен өйдөги көрүм-шүүлте артканын көрөдүбис.

Је көп лө сабазында бу мындый тындулар ыраак јоруктаган баатырлардын јолында буудак болуп туштайдылар. Темдектезе, «Кан-Бүдей» (Радлов бичиген) деп чөрчөктө баатыр, ыраак јоруктап браадала, јолой уур буудактар өдүп чыгат: Јылан-Бийле согужат, Өлө-Көгөөн, Кара-Бука деп јеткерлер-

ди өдөт. Бу тындулар ончолоры кара санаалу, калжу, тонокчыл, олжочыл каандардын болушчылары болуп көрүнөт. Албаты жэбрен чактардан ала олордын кеберлерин тонокчылдардын кеберлериле, кылык-жандарыла тегиннен ле тегин колбоштырган эмес, олар ажыра тонокчылардын албатыга каршузын, кара санаалуун көргүскен.

Көп чөрчөктөрдө бу мындый тындулар баатырларга биле төзөөргө буудак эдедилер. Темдектезе, «Кан-Бүдей» деп чөрчөктө баатыр Тенери-Кааннын кызын кудалаарда, Тенери-Каан айдат: «мен кызымды Жылан-Бийге беречи болгом, оны жоголтпогончо, кызымды алып болбозын» деп. Кан-Бүдей Жылан-Бийге атанып, сүрекей жаан соок түжүрүп, оны тогырат. Онойдо ок ол өскө дө коркушту тындуларла — Узун-Калапла, Кыска-Калапла — тартыжат. Олорды жоголтып койгон согында баатыр амадаган амадузына јединер аргалу болот.

Кысты баатыр кудалаар тужунда, оны блаап аларга анчадала Јелбеген тын туружат. Ол керегинде көп чөрчөктөрдө айдылат.

Кезик учуралдарда кыстын адазы кызын баатырга бербеске, оны айбылап, јеткер тындуларга ијет. Баатыр барала, ондый тындуларды јенген согында каан кызын ого берерге јөпсинет.

Бу мындый чөрчөктөрдө јадын-јүрүмде чын болгон керектерле улус бойларынын санаазыла (воображениезиле) тапкан керектер биригжип калган: өлгөн баатырлар тирилип те турар, кижии јүзүн-јүүр ан-куш, курт-конус, айу, карчага, чымыл, јылан, балык болуп кубула да берер, ар-бүткенди магический эп-аргаларла башкарар (јадалап соок түжүрер, кар јаадырар ла оног до өскө). Бу куулгазынду немелер баатырлардын кеберинде эпостын өзүминин баштапкы өйлөринен бери артып келген.

Кайлап айдар алтай чөрчөктөрдө баатырлар ан-куш кеберлү коркушту јеткерлерле коштой јүзүн-јүүр өскө дө мифический тындуларла тартышканын көрөдибис: Эрликле, Курбустанла, шулмустарла, аза-јеткерлерле. Алтайлар революцияга јетире бастыра космический телекейди үч бөлүкке бөлип турган: тенери, јер үсти, јер алды. Тенериде Тенери-Каан (ол эмезе: Уч-Курбустан, Улген, XIX—XX чактарда: Быркан-Каан), јер алдында Эрлик-Бий, јер үстүнде дезе албаты-јон јуртап јат деп бодогон. Улустын јүрүмин, өлүмин, ырызын, түбектерин өрөги кудайла, јер алдындагы Эрликле колбоп туратандар. Бу кудай жаннын системазын бийлеп баштаган класстар тузаланып, албатыны колго тударга амадаган. Бу кудай жанды јон ортодо камдар таркадып, бийлеген класстарга болушчы болуп, албатынын јүрегин колго тударга, јобош,

уккур эдип аларга кичеегендер. Је албаты бойларынын чөрчөктөринде өрөги кудайга да, төмөниги Эрликке де бакпай, олорло удурлажып туратан. Чөрчөктин жаан ийде-күчтү, жалтанбас баатырлары олорло тартыжып, олорды јенип турадылар. А. Л. Коптелов ол керегинде мынайда бичийт: «Албаты камдарла удурлажып, бойынын эпозында жаан ийде-күчтү, жалтанбас, ойгор неме кудайлар эмес, ондый неме кижип деп көргүзет».

Чөрчөктөги бу мындай мотивтер албаты бийлеген класстардын идеологиязыла тартышканын керелейт.

Кайлап айдар чөрчөктөрдө көп лө сабазында баатырлар Эрлик-Бийле тартышканы керегинде айдылат. Эрлик јебрен чактарда чүмделген чөрчөктөрдө улусты түбекке, јеткерге түжүрет, олорды өлтүреле, тынын апарат, кижиге каршу ийдекүч болуп көрүнөт. Баатырлар оныла улустын ак-јарыкта, «айлу-күндү алтайда» эзени, су-кадык јүрери, ырысту, коот-јыргалду болоры учун тартыжадылар. Ондый произведение-лердин эн артыктарынын бирүзи «Ак-Тайчы» (Улагашев) деп чөрчөк болуп јат. Бу чөрчөктө јер алдындагы Эрлик-Бий айлу-күндү алтайдын Ак-Бөкө деп баатырынын эки балазын апарганы керегинде айдылат. Учунчи уул чыгарда, ак бөрү (учында ол бөрү кижип боло берет) келип, уулчакты блаап апарала, терен куйда јажырып, азырап алган. Уул ак боро-татту Ак-Тайчы баатыр болуп өзүп келген. Ак-Тайчы озо баштап Эрликтин ийген «јүс сары кыс» шулмустарын јоголтот, онын кийининде Эрликтин јерине једеле, оны јер үстүне чыгарала, тогус тудам тегенекле чыбыктап, јер алдына ойто кептей чачып ийеле, кирлү будыла јару алтайга чыкпазын деп чертендирип, сөзин алган.

«Кан-Сулутай» ла «Маадай-Кара» деп кайлап айдар чөрчөктөрдө Эрлик-Бий ак-јарыкта јуртаган улусты јер алдына апарып, ондо кыйнап турганы керегинде айдылат. Бу кыйын сүрекей күч, ачу-корон болот. Баатырлар јер алдына түжеле, Эрликти ле онын болушчыларын јенип, ончо улусты кыйыннан аргадайт.

«Алтын-Коо» деп чөрчөктө јер үстүнин јит баатыры Эрликтин бойын өлтүреле, балкашла алыштырып ийет.

Эрликтин кебери ончо чөрчөктөрдө түнгей. Ол бойы көөдий тас кара, чачы ла сагалы јелбер, кижип эди курсакту, кижип бажы аякту, кижип сөөгип тайакту. Ол темир өргөдө, таш ширееде отурат, јоруктаза тогус мүүстү бука минет. Эрлик көп јескимчилү кыспарлу ла уулдарлу, көп болушчыларлу, шулмустарлу, айы-күни јок јерде, карануйда јуртайт.

Тенеридеги Уч-Курбустан чөрчөктөрдө кижиге ак санаалу эмес, база кара санаалу, баатырларга каршулу болуп көрү-

нет. «Токумаш», «Катан-Коо» ло оног до өскө чөрчөктөрдө баатырлар оны да жеңип, талдыра чыбыктап койот.

Бу ончо чөрчөктөрдө неден де ийделү, керсү, сүмелү болуп кижиге көрүнөт. Баатырлардын кеберинде көп гиперболизм, көдүринги бар да болзо, же олар ошкош ло кижиге болуп жат, олардо кижиге кандай болоры керегинде жебрен өйлөрдөгү улустун күүн-санаалары жуулган.

Мифический тындуларла тартышканы керегинде чөрчөктөр жаан исторический учурлу. Олардо, бир жаанынан, бийлеген класстардын идеологиязыла прогрессивный ийде-күчтер тартышканы көргүзүлөт. Онызыла коштой бу чөрчөктөрдө жебрен өйдөгү улустун ар-бүткөндү, оларды бийлеген тыш ийде-күчтерди жеңип аларга күүнзегени, амадаганы билдирет.

Же бу произведениелердин учуры жаңыс ла онызында эмес, поэтический жаңыганы жаанынан көргөндө, оног ыраак барып жат. Жебрен өйлөрдө чүмделген чөрчөктөрдө мифический тындулардын, кудайлардын, жүзүн-жүүр шулмустардын кеберлери тизилген. Же бу кеберлер албатынын эпический творчествозынан түргөн жылыбаган, көп чактардын туркунына онын поэтический «арсеналы» болуп арткан. Онын учун бис XVI—XIX, керек десе XX де чактарда чүмделген чөрчөктөрдү көрөр болзобус, олардо мифический тындулардын кеберлери туштайт: Желбеген, Алмыс, Жеек, Тутпа ла оног до өскөлөри. Бу ончозы жебрен өйлөрдөгү эпический творчестводон артканы болуп жат. Бу мындай тындулар ажыра кийининдеги өйлөрдө жаңыс ла ар-бүткөнүн эмес, же социально-политический де ийде-күчтер көргүзүлө берген. «Алып-Манаш» деп чөрчөктө Желбеген Ак-Кааннын болушчысы болуп, онын жеринде журтайт. Көп чөрчөктөрдө Эрлик жаан черүлү тонокчы, олжочы болуп көрүнөт. Онын ады да Эрлик-Бий деп тегиндү адалган эмес.

Албатынын чындык өштүлөрүн ондой тенексү, калжу, жескимчилү тындулар ажыра көргүзүп, ийде-күчтү, керсү баатырлар оларды жеңип турганы керегинде куучындап, кайчылар чөрчөктөрдүн социально-политический учурын чактардан чактарга там тыгыдып туратандар.

Мифический тындуларла тартышканы керегинде чөрчөктөрлө коштой жебрен өйлөрдөн бери таркаган чөрчөктөр баатырлардын биле тизөөри учун тартышканы керегинде болуп жат. Биле тизөөри учун тартышканы керегинде чөрчөктөр перво-бытно-общинный строй жайрадылып турар тушта жаан общественный ла исторический учурлу болгон. Биле тизөөри учун тартышканы геройлордын жаңыс ла алдынан бойлорынын кереги эмес, же бастыра общественнын өзүминин, прогрессивный амадузынын, ичкеери умзанганынын кереги болгон.

Эпос биле төзөөри учун тартыжып, ончо буудактарды, күч айалгаларды өдүп, жегип, бойларына эш таап алып турган баатырларды мактайт. Бу баатырлар ыраак жоруктарга атангылап, жолдо жеткер тындуларла, тапкан эштерин блаарга турган өштүлөрлө тартыжып, кыстын адазынын айбыларын бүдүрүп, көп ат-нерелү керектер бүдүредилер. Бу ончозын омор кандый бир сүрекей жараш кыстын жүрегин олжолоп аларга эмес, же бойынын билезин ле алдынанг хозяйствозын төзөп аларга амадап бүдүредилер. Уй кижин биледе сүрекей керектү. Ол айыл ичинде ончо иштерди бүдүрөтөн, аш-курсак белетейтөн, биленин улузына кийим көктөйтөн, бала-барка азырайтан. Эпос уй кижини өбөгөннин болушчызы, бүдүмжилү нөкөри, эп-сүмө табыжар ээжи эдип көргүзөт.

Эпос геройдын өс бойынын качестволорын, ийде-күчин, ол мерген адучы, анчы, билгир малчы болгонун көргүзөт. Бу мындый баатыр албатынын жакшынак геройы, онын күүн-санаазынын бүдүрөчизин, коручылы болот.

Баатырлар эш таап, биле төзөгөнни керегинде айдылган чөрчөктөрдүн сюжеттери жүзүн-жүүр болуп жат.

Бу сюжеттердин эн ле жебрени, байла, баатырлар кандый бир мифический персонажтардын кыстарын уурдап эмезе сүмеленип бойына алып апарып турганы керегинде болор деп бодоорго келижет. Бир канча чөрчөктөрдө баатырлар Күн-Кааннын, Ай-Кааннын, Тенери-Кааннын кыстарын алгылайт, жаман баатырлар ла каандар керек десе Эрлик-Бийдин де кыстарын алып журтагылайт («Маадай-Карада» Кара-Кула каан).

Чөрчөктөрдө бу мифический персонажтар көп сабазында кижин бүдүмдү болот, каан деп адалып, алтын, мөнгүн өргөлөрдө журтагылайт. Омор көп малду, эл-жонду. Омор кижидий ле кижин, каандый ла каан болуп көрүнөт. Ай-Каан ла Күн-Каан жуулажып та турат. Же жебрен өйлөрдө омор көп сабазында кижинин жүрүмине салтарын жетирип турар жаан ийде-күчтү персонажтарга бодолгон деп айдарга келижет. Оморды онойдо ондогонианг арткан-калганы, темдектезе, чөрчөктөрдүн мындый жерлеринен көрүнөт. Омордын кыстарын көп сабазында кандый бир баатыр өлө бергенде, ол баатырды тиргизип аларга уурдап эмезе сүмеленип экеледилер. «Алтай-Буучайда» баатырдын минген ады сүмеленип, Тенери-Кааннын кызын өлгөн ээзинин сөөгине экелет. «Алтайын Сайын Салам» деген чөрчөктө өлгөн баатырдын сыйыны онойдо ок агазынын сөөгине Ай-Кааннын кызын экелет. Бу кыс өлгөн баатырды ажыра алтап эмезе камчылап эмезе бажына тееп, тиргизип ийеле, онын сонгында баатырдын өмегени болуп артат.

Je эпос чүмдеери көндүгип турарда, азыйгы фантастиче-ский сюжеттердин ордына жадын-жүрүмнен чике алынган чын-дык сюжеттер эпоско кире берген. Бу сюжеттердин төзөгөзи болуп жебрен өйлөрдө жиит улус айылду-журтту болгондо, чын болотон ээжилер, чүм-жангар тура берген.

Жебрен өйлөрдөн жеткен чөрчөктөрдө эн ле таркаган сю-жет — кысты кудалаган баатырлардын ийде-күчин ченегени болуп жат. Бу ченежү көп лө сабазында эки ай өткүрилип жат. Баштапкызында, кысты аларга жуулган баатырлар мар-гаанда туружадылар. Маргаанда баатырлардын күчин, мер-генин, чыйрагын көрөдилер. Олордын эн артыгы кысты алат. Темдектезе, «Боодой-Коо» деп чөрчөктө баатыр Караты-Кааннын журтына келзе, мында онын кызын кудалап, көп баатырлар, ол тоодо Желбеген де, жуулган эмтир. Караты-Каан атла жарыжар маргаан баштайт. Бу жарышта Боодой-Коо ончолорун акалайт. Ончолорунан артык Боодой-Коо. Мар-гаанды алган учун кысты да ол алат.

Бу сюжет сүрекей көп чөрчөктөрдө учурап жат. Олордо маргаан кандый болгоны ла маргааннын тоозы жүзүн-башка болот (жаадан адары, жарыжары, кайадан атту калыыры, жүгү-рүжери, таш көдүрери ле оног до өскө), же бу маргаандардын учуры жагыс: күчтү баатырлар бойлорына эштерди күчиле табадылар.

Кезикте маргаанда баатырлар бойлоры эмес, олордын нө-көрлөри, төрөөндөри, минген аттары туружадылар.

Кыс учун бу мындый маргаан-тартыжу жебрен өйлөрдө чын болгон деп айдарга керек. Олордон арткан-калганы эм-диги де тойлордо бар: жарыш, күреш ле оног до өскөзи. Же эм-диги өйлөрдө бу ончозы чүм-жанду ойын болуп жат, озогы чак-тарда десе кыс учун чынынча өткүрилетен тартыжу болгон. Чын неме чөрчөккө кирип, чөрчөктө бистин өйлөргө жетире онын художественный мотивтери болуп арткан.

Маргаан-тартыжула коштой баатырлардын күчин ченей-тен экинчи эп-арга болуп, баатырлар кыстын ада-энезинин жүзүн-жүүр айбыларын бүдүргени чөрчөктөрдө учурайт. Бу сюжет база көп таркаган. Темдектезе, «Кан-Бүдей» деп чөр-чөктө кыстын адазы баатырды айбылап, озо баштап «суу ээзин» Кара-Буканы экел деп ийет, оног үч сары айуга, онын кийининде Кер-Балыкка, учында алтын түктү андалмага ийет. Баатыр бу айбыларды ончозын бүдүрген согында кысты алат. Ондый ок учуралдар өскө дө чөрчөктөрдө көрүнөт.

Кыстын адазынын айбылары сүрекей күч, жеткерлү де болзо, же баатырлар олорды бүдүреринен мойнобой жадылар. Айбы бүдүрер тужунда олордын керсүзи, ийде-күчи, жалтан-базы көрүнөт. Же кыстын адазы баатырды онойдо айбылага-

нын эпос жаратпайт, ненин учун дезе кыстын адазы баатырды эл-жонго тузалу керек бүдүрерине эмес, жаңыс бойы байырга, ар-бүткеннин ээлерин бийлеерге оны ийет. Көп чөрчөктөрдө кыстын адазы баатырды ненин учун мифический тындуларга ийип турганы жарт билдирет. «Кан-Бүдейде» ач-көстү каан баатырды көк буканы экел деп жакып тура, бу буканы субай уйларыма саларга турум деп айдат. «Алтай-Буучайда» (Н. Я. Никифоров) каан баатырды каракулага ийет, оны өлтүреле, азу тижин экел деп жакыйт, ненин учун дезе бу тишти ол эржине эдинерге жат. Кыстын адазы бу мындый чөрчөктөрдө кара санаалу болуп көрүнөт. Баатырлар онын айбыларын бүдүрерин бүдүредилер, же бу айбыларды бүдүргени учунда кыстын адазына жаан түбек болуп келет. Кан-Бүдей кыстын адазына көк буканы экелерде, көк бука коркушту бустай берерде, кааннын журтында ончо ло тынду неме жажынып, качкан. Каан абакайыла экү орыннын алдына киреле, эрмек айдып болбой, чокол боло берген. Баатыр буканы божодып ийерде, бука кааннын малынын кабортозын жудуп ийеле, жүре берген. Ондый учурал өскө дө мифический тындуларды экелгенде, болот. Туза алардын ордына каан түбекке түжет.

Бу мындый чөрчөктөрдөн бис первобытнообщинный строй жайрадылып, алдынан жөөжөни мензинери башталарда, общественонун кезик бөлүгү (башкарган бөлүк) бойынын алдынан жөөжөзүн канча ла кире көптөдөргө, жөөжө ажыра бийлеерге кичеегенин көрөдүбис. Эпос ондый башкарган, бийлеген сословиелердин бу амадузына удурлаганы өрө айдылган учуралдардан жарт көрүнөт.

Жебрен өйдөги биле төзөөри учун тартыжу керегинде чөрчөктөрдө албаты бойынын идеальный геройы кандый болоры керегинде санаа-шүүлтезин айдат. Ол герой сүрекей жакшы анчы, билгир малчы, эл-жонго ак санаалу болушчы, онын керектери учун керсү туружаачы болот. Ол албатыга каршу болгон ончо буудактарла тартыжат. Уй улустун кеберин шиндегенибисте, ол эпосто өбөгөненин бүдүмжилү эжи, эпсүме айдыжар нөкөри, болушчызы болуп көрүнөт.

Первобытнообщинный строй жайрадылып башталарда, бу өйлөрдө эл-жондор ортодо жуу-чактар, табарулар сырагай көптөй берген. Бу жуу-чактарды ла табаруларды эл-жондорды бийлеген, башкарган сословиелер баштап туратан, ненин учун дезе, жуу-табару өткүрилгенде, тоноп алган жөөжөнүн көп лө сабазы башкаргандардын колына киретен, экинчи жанынан, жууга-чакка эл-жонды көдүрүп, олар эл-жон ло бойлоры ортодо жөпсинишпестер тыгыбазын, эл-жон оларло удурлабазын деп амадайтан. Проф. С. В. Киселев VI—VII чактардагы

тюрк государство керегинде мынайда бичийт: «Обществодо јөөжө лө башкарту јанг ончо улустынг колынан бир кезектердин колына кирип турганын эл-јон канайда көрүп јатканын башкараачыларга сананар керек болгон. Олор бойлорынын јилбүлерине болуп, азийгы первобытнообщинный строй ту-жунда чылап общество бирлик болор учурлу деп јонды үре-дерге амадагылаган. Башкараачылар бойлоры ла јон ортодо «общественный колбулар» тургузарга амадап, тоношту, олјо-лу јуу-чактар баштагылайтан, бу јуу-чак ажыра ончо улус көп јөөжө табар, байыыр деп ижендиретен».¹

Бу мындый јуу-чактар Алтай јеринде јаантайын болуп ту-ратан деп исторический документтер керелейт. Эпосто бу ке-ректер көргүзилбей калбаганы јарт болот. Башкараачы сосло-вие эл-јон ортодо јуулажар күүн таркадатан. Јууда өлгөни мактулу, оорудан өлгөни уятту деп јебрен өйдө Алтайда ай-дыжатан.² Бу күүнди эпос то ажыра таркаткандар. Эмдиги де өйгө јеткен бир канча чөрчөктөрдө јуу-чактарды, тоношты, ол-јочыларды мактаган чөрчөктөр бар. Темдектезе, XIX чакта Радлов бичип алган «Кан-Бүдей эки Мооспыла јуулашкан» деп чөрчөктө лө Вербицкий бичиген бир канча өскө дө чөр-чөктөрдө күүчине салдырып, өскөлөрин базынган, там ла ба-йыырга амадаган тоночыл, олјочыл каандар макталат.

Је эл-јон бу јуу-чактар, табарулар керегинде башка санаа-шүүлтелерлү болгон. Јебрен өйдөги јуулар, ончо өйлөрдин јуу-чактары чылап ок, албатыга туза эмес, каршу јетиретен. Башкараачылар бир эл-јонды өскө эл-јонго табаруга көдүр-генде, табару эткен эл-јонго ашкош ло туза болбойтон, ненин учун дезе табарган улустаг түнгей ле көп јылыйту, чыгым болотон, экинчи јанынан, олор өскө эл-јонды јендейле, малын айдап, јөөжөзин тоноп апарганда да, бу ончозы башкараачы-лардын колына киретен. Ол керегинде чөрчөктөр чын кере-лейт. Каандар албатызынын каныла јуулап, тоноп алганын албатыга эмес, бойлорына аладылар. Онызыла коштой та-барткан да эл-јондорго јуу-чак сүрекей күүч, ачу-корон неме болотон. Олор толоттыратан, олјолодотон.

Онын учун албаты күүн-санаазында јуу-чактарды јарат-пайтан, удурлажатан. Онызы анчадала чөрчөктөрдөг јакшы көрүнөт. Јебрен өйлөрдө чүмдеген эпический произведениле-ринде албаты баатырларын тонокчылар эдип көргүскен эмес, је олор тонокчыларга, олјочыларга удурлашкан болуп јат. Албаты анчы, малчы улуска амыр-энчү јадын күүнзеген. Бу мындый јадын учун баатырлар тартышкылайт.

¹ С. В. Киселев, Древняя история южной Сибири, стр. 487.

² Л. П. Потапов, Очерки по истории алтайцев, 1948, стр. 105.

Алтай героический эпос озогы чактарда болгон жуу-чактарды чындык көргүзөт. Бу жуу-чактар эки кеберлү. Баштапкызында, жуулажып келген каан жуулаттыргандарды малыла, ар-жөөжөзиле бойынын тергезине көчүрүп апарат, акту бойынын малы, жөөжөзи, эл-жоны эдип алат. Бу мындый кеберлү жуу-чактардын амадузы өскө эл-жонды кулданарына, жөөжөзин жөөжөлөнөрине ууландырылган. Ондый амадулу жуулар Алтайдагы эл-жондордун исторический жадын-жүрүминде чын болгон. Первобытнообщинный строй жайрадылып, онын ордына жаңы строй келип турган. Бу стройдо улус общинадан айрылып, алдынан малчылар, анчылар, балыкчылар, устар болуп жада берген. Бу өйдө феодальный колбулар жаңы ла башталып турган, же тыгырына ыраак жеткелек болгон. Же малы көп улус (эл-жонды башкарган сословие) малын кабыртарга кулдар керексип, оларды өскө эл-жондордон жуулап алып турды. Жууда олжолоткон улусты ондый кул эдип алып туратандар.

Экинчизинде, эпосто бактырулу амадулу жуу-чактар көргүзүлгөн деп айдарга келижет. Бир канча чөрчөктөрдө «алтай үсти алтан каанды», «жердин үсти жетен каанды» жуулап бактырган, колго туткан, бажын билген каандар керегинде айдылат. Бу мындый кеберлү жуу-чактар эл-жондордон жүзүн-жүүр военно-административный биригүлөр тзөлип башталарда, кандый бир эл-жондун башкараачылары көдүрилип, бойларынын калыгын бийлегениле коштой өскө эл-жондорды жуулап алып, бийлеп турарда, болгон (VI чактан ала).

Героический эпосто жуу баштаачылар, кулданаачылар болуп эл-жон бойы эмес, онын башкараачылары — каандары көрүнөт. Олор керегинде чөрчөктөрдө айдылат:

Ат өлтүрүп амтажыган,
Эр өлтүрүп эремжиген.

Жуу-чак баштаары, өскө эл-жондорды тонооры, жердин үстин бийлеерге амадап турары, канча албатыларды шакпырадары — бу ончозы олардын күүни, бүдүргөн керектери. Онын учун эпостун баатырлары, амыр-энчү сүүгөн улус, оларго удурлажадылар, ондый калжу, каршу өштүлөрдү жердин үстүнөн жоголтодылар.

Жебрен өйлөрдө чүмделген чөрчөктөрдүн албаты жараткан геройлары бир канча учуралдарда база каан деп адалат, ол жон башкарат, мал баштайт деп айдылат. Бу мынызын канайда ондоор? Кезик фольклористтер бу мындый чөрчөктөрдү феодальный эпос дешип, ондо феодальный каандар макталат деп айдышкандар. Онызы жастыра. Каан деген сөс феодальный колбулар башталгалактан ыраак та озо болгон. Феодальный

государстволордын башкараачыларыгн каан (хан) деп жийининде адагандар. Же озо баштап бу терминле сөөктөрдин, элдердин башкараачыларын адагылайтан. Ол керегинде А. Н. Бернштам бойынын «Орхоно-енисейский тюрктардын VI чактан ала VIII чакка јетире социально-экономический стройы» деген ижинде чын бичийт: «Каган, каан деген термин јүзүн ле јүүр контексттерде туштайт, је бу термин кажы ла учуралда кандый бир сөөклө, элле колбулу»¹. Онойдо ок Б. Я. Владимирцов XIII чактагы монголдор керегинде айдат: «Јуу башталганда эмезе бастыра эл-јон андап барганда, баштайтан бир башчы тудатан. Ол кижиге тегин де өйлөрдө башчы болуп артатан. Оны хаан деп адагылайтан».²

Эпосто јакшынак көргүзилген каандардын кеберинде эл-јондордогы ойгор, ийде-күчтү, калыкка килемкей башчылардын болоры керегинде санаазы јуулган. Же ол өйдө јадын-јүрүмде чын болгон каандар албатынын чындык башкараачылары болорынан ыраак турган. Јадын-јүрүмде чын болгон каандар калыктан социально айрылып, бийлеген сословие болуп брааткан. Сөөктөрдин, элдердин ле башкараачылардын ортозы ырап, олардын бирлик санаалу, бирлик јилбүлү болоры јоголып, јылыыйп турган. Же эл-јондор ол өйдө башкараачы каандарлу болорынан башка политический стройды билгилебей турган. Эл-јондорды каандар ла башкараар јанду деп боdogылайтан.

Эпосто көргүзилген јарамыкту каандар, чындык башкараачылар, баатырлар болот. Оларды јон көстөп туткан болуп јат. Бу мотив көп чөрчөктөрдө бар. Олар эл-јондорды ойгор, билгир баштагылайт, калыкка килемкей, онын јилбүлеринин ийде-күчтү коручылары болодылар. Бу башкараачылар:

Одындуга јонын салат,
Одорлуга малын салат.

Олар бойлоры сүрекей јакшы малчылар, анчылар болуп јадылар. Олар бу иштерде эл-јонды баштап јадылар. Бу башкараачылардын ижи — јонды башкарып, бир јерден өскө јерге көчүрип турганы, малды баштап, одорлу јерлер талдап турганы, анчыларды баштап јүргени — көп чөрчөктөрдө көргүзилген. Же јонды башкарган баатырлардын эн ле баштапкы кереги јуу-чак келзе, албатыны коруланарына көдүрери ле баштаары, олјого киргендерди јайымдаары болгон.

Баатырлар олјочыларла, тонокчыларла тартышканы кере-

¹ А. Н. Бернштам. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрков с VI по VIII в., М.—Л., 1946, стр. 99.

² Б. Я. Владимирцов. Общественный строй монголов, М.—П., 1926.

гинде чөрчөктөрдүн сюжеттери жүзүн-жүүр болот, же олардын көп сабазы бир түнгөй, бир аай бүдүмдү. Олардын эң ле таркаган бүдүми мындый:

1. Баатыр кичинек бала тужунда эмезе ол үйде жок болгондо (андап эмезе кыс кудалап барганда), өштү табару эдип, онын ада-энезин, эл-жонын, ак-малын айдап, ар-жөөжөзин тоноп апарат.

2. Табару тужунда жажырып салган кичинек бала жаанал келет эмезе баатыр ыраак жоруктан жанып келет; ол көрөр болзо: мал баскан жерде баргаа өзүп калган, журт турган жерде чалканчак өзүп калган.

3. Баатыр табару эткен кааннын ады кем болгону адазынын артыргыскан бичигинен эмезе ол жодон жажынып арткан кандый бир кижиден эмезе минген адынан угат.

4. Герой өштүни истеп, жолой жүзүн-жүүр буудактар өдөт; кезикте өштүгө жедижип, оныла жуулажат; бир канча чөрчөктөрдө өштү онын келип жатканын билип алала, удура чыгат; көп сабазында баатыр өштүнинг жерине жедет.

5. Өштүнинг жерине ол Тастаракай болуп кубулып алып кирет; ада-энезин, эл-жонын өштү кул эдип алганын, кыйнап турганын, мал кабыртып салганын көрөт.

6. Баатыр өштүлө тудужат, согужат; өштүни жоголтоло, ада-энезин, кыйындагы албатыны ол жодон аргадайт.

Жайымдалган албаты баатырды бойынын башкараачызы эдип тудат.

Бу мындый сюжет анчадала Радлов толо бичип алган «Кан-Бүдей» деп чөрчөктө лө А. Калкиннинг «Маадай-Кара» деп чөрчөгинде көрүнөт. Бир канча эпизодтору жогынан өскө сюжеттерле алыш-колыжып, бу сюжет «Ак-Каан», «Кан-Сулутай», «Кара-Маас», «Темир-Санаа» деп чөрчөктөрдө лө оног до өскөлөринде бар. Бу чөрчөктөрдүн сюжеттери жуук, кезикте түп-түнгөй де болзо, же олар башка-башка произведениелер болуп жат. Олардын поэтический эп-аргалары, тили, сүр-кеберлери башка болот.

Табаручы өштүлерле тартышканы керегинде чөрчөктөрдүн бу сюжедин кайчылар сананып тапкан эмес, же жадын-жүрүмде чын болгон керектер, жуу-чактар онын төзөгөзи болуп турган. Бу сюжетке кезикте фантастический куучындар козулатан: баатырлар жеткер-тындуларла, Эрликле тартыжадылар (кезикте ол тындулар ла Эрлик бойлоры тонокчыл жуу баштайдылар), баатыр өштүлө күрешкенде, онын ады өштүнинг тынын бедирейт; баатыр кезикте өлтүртеле, оног ойто тынданат, оног до өскөзи. Же сюжеттин эң ле учурлу жерлери жадын-жүрүмнен чике алынган: өштү табару эткени, жонды, малды айдап апарганы, жөөжөни коштоп апарганы, ол жого кирген-

дерди кулданганы, баатырлар оларды жайымдаары учун тартышканы ла онон до өскөзи.

Бу мындый чөрчөктөрдүн төс жери—баатырлар өштүлөрлө ат-нерелү тартышканы болуп јат. Баатырлардын тартыжузын эпос көдүрингилү, гиперболически көргүзөт, је гиперболизм олардын бүдүрүп турган керектери сүрекей күч болганын, јаан ийде керектегенин керелейт.

Баатырлар өштүгө учурап, озо баштап оны тонокчыл, калжу, казыр болгоны учун бурулайт, онын кийининде кабыжып, тудужадылар. Эпосто көп сабазында олар өкүдөн ле өкү согужадылар: күрежедилер, үлдүлө чабыжадылар, жыдала кадажадылар, саадакла адыжадылар.

Бу мынайда тартыжары јебрен өйлөрдө чын болгон јаннан улам табылган деп айдарга келижет. Ол өйлөрдө Азияда јаткан көп албатыларда мындый јан бар болгон: өки черү табарыжардан озо кажы ла черү бойынан бир өн күчтү кижиден чыгарып, ол өки баатыр күчтү улус тартыжатан. Кемизи ле јензе, онын черүзи де јенгип алар деп ажындыра бодолотон. Онойдо, темдектезе, 988 јылда печенегтердин ле орус-тардын баатырлары күрешкени керегинде «Повесть временных лет» деп орус летописьте айдылат. Эпос өки баатырдын бу тартыжузынан аткарынып, олардын күрешкенинин, адышканынын, чабышканынын поэтический картиналарын төзөгөн. Бир канча чөрчөктөр өн ле озо јүрүмде чын болгон бу мындый ийде-күчтү баатырлардын тартыжузы керегинде чүмделип башталган деп айдарга келижет. Чөрчөктөр чүмделип башталган өйлөрдө кижинин јангыс ла керсү, ойгор болоры эмес, је физический ийде-күчтү, чыйрак болоры бийик тургузылатан. Је кижинин бу квалитетлери чөрчөктөрдө тегиннең ле тегин макталып турган эмес, баатыр бу квалитетлери албатынын керектерин, јилбүлерин бүдүрерине ууландырат.

Чөрчөктөрдө баатырлардын тартыжузы сүрекей күч болуп көргүзилет. Кезикте баатыр ла онын өштүзи керегинде айдылат:

Кызарып агар каны јок,
Кыйылып өлөр тыны јок.

Бу мындый учуралда баатырдын минген ады өштүнүн тынын бедиреп барат. Өштүнүн ле онын адынын тыны кандый бир тындунын (айунын, сыгыннын) ичинде эмезе Эрлик-Бийдин колында болот. Кижинин тыны кижинин бойында эмес, је кайда да өскө јерде болгонынан бис јебрен өйдөги улустын кижинин тыны керегинде бодол санаазын биледи-бис. Ондый санаа улуста чын болгон: кижинин тыны кижиде

эмес, кандый бир өскө тындуда болор деп улус бодогылайтан. Чөрчөктөрдө өштүниң ле онын адынын тыны эмезе эки камду, эмезе эки жылан, эмезе эки кужычак бүдүмдү болот. Олорды өштүниң жайачызы кайырчакка салала, кандый бир аннын ичине сугуп койот. Баатырдын ады ол тындарды таап алала, ээзине экелет. Ээзи олорды үзе согуп ийген согында ла өштү антарылат.

Je бир канча чөрчөктөрдө баатыр өштүниң черүзиле тартыжып, оны кырганы көргүзилет. Өштүниң черүзи кара агаштың көп болот. Баатыр кезик чөрчөктөрдө бастыра черүниң тынын таап алат. Черүниң тыны жуу болуп турган жерде мүркүт кеберлү кайып учат. Баатыр ол мүркүтти адып түжүрген согында ла черү бастыра кырылат. Кезикте өштүниң черүзиле кожо кам эмеген болот, ол камдап, өлгөндөрдү ойто тиргизип турат. Баатыр кам эмегенди өлтүрө аткан согында, черүни женип чыгат. Баатыр өштүниң черүзин кырат:

Өрө өдүп төртөн муннан,
Төмөн өдүп бежен муннан.

Өлгөн улустың каны талайдый агат, сөөктөри тайга болуп артат. Мындый чөрчөктөрдүн баатырларынын кеберлеринде эн ле учурлу болуп темдектелгени — олар албатынын жалтанбас, тартыжудан кайралабас, тынына да болзо кыскабас жуучыл коручылары болот. Баатырлар тонокчыл, олжочыл өштүлерди жоголтпогончо, олжого киргендерди айрыбаганча, амыр отурбай жадылар. Өштүни баскан согында олар онын жөөжөзин тоноп албайдылар, малын айдап апарбай жадылар, кулда болгон эл-жонго жайым бередилер. Олар өштүлерди көрөр күүни жок тартыжаачылар, албатыдан кандый ла каршуны, буудакты, чаптыкты туура апараачылар болодылар.

Чөрчөктө көргүзилген баатырдын кеберин онын минген адынан айрырга жарабас. Баатырдын ады жаңыс ла ээзин алып жүрер тынду эмес, je онын жуучыл нөкөри, керсү болушчызы болуп көрүнөт. Ол баатырдын ончо тартыжуларында кожо туружат. Баатыр бойынын адыла жаантайын жөптөжип, эрмектежет, онын сөзинен чыкпай жүрет. Ол адыла эрмектешкенде, жаантайын мындый сөстөрлө оны айдат:

Өзүп жүрзем — канадым,
Өлө берзем — койлоом.

Койлоо деп жебрен чактарда кижини өлгөндө, оныла кожо жерге көмөтөн атты адагылайтан. Ондый жаң Алтайда болгон деп эмдиги өйдө жебрен улустың сөөктөрүн казып көргөни керелеп жат.

Чөрчөктө баатырдын ла онын минген адынын ады жаантайын кожо айдылат:

Темир боро атту Темир-Бөкө.
Ак боро атту Ак-Тайчы.

Кайлап айдар чөрчөктөрдө баатырлардын минген аттары онойдо бийик поэтизироваться эдилеп көдүрилгени жарт. Андап, мал азырап, ары-бери көчүп журтаган улуска ат эн керектү мал болгон. Анчадала табару эткен өштүлөрле жуулашканда, жүгүрүк, чыйрак, чыдамкай аттар жаан болуш эдетен.

Жуу-чактар керегинде чөрчөктөрдүн идеялары жагыс ла төрөлин, албатызын, ак-малын корыыры керегинде эмес, же оног до башка болот. Баатырлар эл-жондор амыр-энчү, жайым, аргалу, нак жатсын деп тартышкылайт, жөөжө таап, мал азырап турзын деп кичеегилейт, олар бойлоры бу мындый жадыннын жозогын көргүскилейт.

Бис бого жетире первобытнообщинный строй жайрадылган өйлөрдө чүмделген эпосты көрдибис. Же эпос онын кийининдеги өйлөрдө оног ары көндүкпеген, жагы общественный строй төзөлөрдө, жагы чөрчөктөр чүмделбеген деп айдарга тек жарабас.

Первобытнообщинный стройдын ордына алдынан хозяйстволу билелер төзөлгөн до болзо, же эл-жондордын башкараачылары тонош ажыра, жууда олжолоп алала, кулданган улустын күчин жигени ажыра там байып, там көп жөөжө мензинип, тегин улустаг социально там ырап турган. Олор жагыс ла өскө эл-жондордон олжолоп алган улусты кулданган эмес, же бойлорынын кандый бир түбектерден улам жоксыраган эмезе олорды байлар өнөтийин сүме-мекеле жоксыраткан улузын табынча бойлорынан экономически камаанду эдип, учында чек кулданып алып турган. Жөөжө обществодо эн жаан ийдекүчке бодолып башталган. Азыйда чылап эл-жонды эн артык билгир улус эмес, же көп жөөжөлү бай улус башкарып, политический жагды колына алып тура берген. Башкараачы каан эн ле бай кижиден тудулатан, онын болушчылары база бай улустаг болотон. Олор эл-жонды экономически базынчыктап, күчин жип, политически бийлей берген. Онойдо феодальный колбулар төзөлип башталган. Алтайда жаткан эл-жондор ортодо первобытнообщинный стройдон арткан-калганы (сөөктөргө бөлинери, кажы ла сөөк алдынан башкарынары, бир сөөктинг улузы алышпазы ла оног до өскөзи) узак өйлөрдин туркунына арткан да болзо, же феодальный колбулар мында эрте төзөлип башталган. VI—XIII чактарда Алтай Төс Азиянын жүзүн-жүүр военно-административный биригүлерине бактыртып турган. Онойдо Алтайды канча чактардын туркунына уй-

гурлардын, Енисейдин кыргыстарынын, кара кытайлардын, наймандардын феодальный каандары бактырып бийлеген. XIII чактан ала XVIII чакка јетире Чингис-ханнын империязына ла Джунгариянын госу­дарствозына Алтай бактырткан. Алтайдагы эл-јондор, тегин улустар Төс Азиянын ла јербойындагы феодалдарынан политически камаанду болуп, о­лорго калан (албан) төлөп тура берген. Калан јуур бийлер көп черүлү јүрүп, амыр-энчү јуртагандарга табару эдип, ак­малын, јөөжөзин тоноп, аргазы јокторды айдап апарып, кул­га садып эмезе бойлоры кулданып тургулайтан. Јербойын­дагы башкараачылар монголдордын, джунгарлардын каанда­ры тургускан улус болуп турган. Олор каандарга јакшы кө­рүнөрге, бастыра Алтайды бийлеерге амадап, бойы-бойлоры­ла тартыжып, согужып, азыйдагы эл-јондордын башкараачы каандары чылап ок, амыр-энчү албатыны тоножып тургулай­тан. Джунгариянын каандары (Ойрот-каандар) тужундагы алтай јайзандар керегинде Л. П. Потапов мынайда бичиген: «Јайзандар сүрекей бай улус болгон. Олор джунгарский кааннын тургускан улузы, болушчылары болгон. Јайзан­дар јуу-јепселдү көп черү улус тудатан. Бу черүзиле табарулар эдип, там байыырга эл-јондордын малын айдагымай­тан, јөөжөзин тоногылайтан, айыл-јурттарын бузуп, улусты олјолоп, кул эдерге апаргылайтан».¹

Төс Азиянын феодалдары ла јербойындагы феодалдар ал­тай албатыны канча чактардын туркунына базынчыктап, то­ноп, кулданып турганы героический эпосто көргүзилбей кал­баган.

Феодализм көндүгип турарда, феодальный аристократия јонды базынчыктай берерде, героический эпосто социальный мотивтер тынгий берген. Бу мотивтер — бай ла јоктулар удурлажып тартышканы керегинде болуп јат. Эл-јондордын азыйдагы башкараачылары — каандар — албатынын күчин јип, тоноп, базынчыктап турар феодалдар боло бергени јар­таларда, бу өйлөрдө каан деп адалган улус эпостын төс ге­ройлары болбой, онын ордына өскө геройлор тура берген. Олорды эпос баатыр, алып, мерген, бөккө, кезер деп јүзүн­јүүр айдат. Бу ончозы албатынын геройлорын темдектеген бытовой терминдер болуп јат. Олордын кеберлерин эпос де­мократический эдип көргүзөт. Олор эл-јон башкарып турган эмес, алдынан јаткан, андап-куштап, мал азырап турган улус. Је бу баатырлар јоннын керегин бүдүреринде качан да болзо өрчимдү туружадылар.

Эпосто тегин баатырлар ла каандар чике ылгаштырылып,

¹ Л. П. Потапов, Очерки по истории алтайцев, М.—Л., 1953 г., стр. 131.

удурлаштырыла берилген. Темдектезе, «Көкин-Эркей» деп кайлап айдар чөрчөктө Көкин-Эркей кааннын өргөзинин эжигине түжерде, «ат аларга алтан кезер, јен тударга јетен кезер» жүгүргилеп келерде, баатыр оморды камчызынын сабыла туш-башка тоскурып, айдат: «Каан кижн эмес мен» — деп. Бу мотив өскө дө чөрчөктөрдө көп туштап јат.

Феодалный өйлөрдө эпосто көргүзилген албатынын чындык геройы — бойынын акту күчнле јаткан малчы, анчы улус болот. Омор кемге де — байларга да, јайзандарга да, каандарга да — багар күүни јок, јайым јуртаарын сүүгнлейт. Социальный ла политический јайым учун тартыжу феодализм тужундагы эпостын төс учуры. Бу идеяларды көп алтай чөрчөктөрдөн көрөднбнс. Темдектеп, «Алтай-Буучай» деп чөрчөкти алалдар. Бу чөрчөктө эки башка улус көргүзилген. Алтай-Буучай — малчы, анчы кнжн. Ол каан эмес, улустын күчнн јнген бай феодал эмес, бойынын акту күчнле јуртайт. Онын алдынан иштеп, јөөжө таап јатканын эпос поэтизировать эдет. Алтай-Буучай

Алтын тайгазына андап јүрер,
Ак талайына балык шүүр,
Јууга--чакка барбас,
Јуу амадап аа кнрбес.¹

Эпосто анчадала онын андаганы керегннде учурал художественный јанынан бнйнк көргүзилген. Алтай-Буучай «аннын семнзнн өлтүрет, аннын арыгын агыдып ијет, кнштын каразын өлтүрет, кнштын сарызын агыдып ијет». Ол јангыс күн эмес, узак өнннн туркунына андайт. Андап божойло, јанганын чөрчөк мынайда көргүзет:

Бай-чоокыр адынын
Јалы-куйругы көрүнбес:
Јөөжөнн артынган келет.
Экн түнгей кара тайгылы
Јетен аннын эднн
Азуга тнштенип ијген,
Тнлдернн суурып салган келет.
Экн түнгей боро мүркүттн
Экн ийнннне тептнрген
Алтай-Буучай келнп јатты.

Јанып келеле, ол андап тапкан јөөжөзнн өмегннне, кызына үлейт:

«Аймактан көрүп талдап алган
Көзнн јараш эжнм — дедн,
Мыны тон эднн» — деп,
Камду терезнн таштап бердн.

¹ Е. Таштамышевадан бнчнлген вариант.

«Јара-Чечен јараш балам,
Мыны тон эдип кий» — деп,
Киш терезин таштап берди.

Ого көрө Аранай ла Шаранай чөрчөктө сырагай башка улус болуп көрүнөт. Олор типичный феодалдар. Олор бойлорынын күчиле эмес, је тонош ажыра, кулдардын күчин јигени ажыра байыгандар. Алтай-Буучай өлгөн деп уккан ла согында, олор белен мал, белен јөөжө табылды деп сүүниже бердилер, онын јуртын тоноп көчүрерге мендейдилер. Чөрчөк олордын кеберлерин көргүзип, ач-көс болгондорын, эл-јондорды бийлеерге амадап тургандарын, јенгил јыргап, сайрап јадарга күүнзегенин темдектейт. Олордын кылык-јангы ишчи улустын эмес, албатынын күчин јигендердин кылык-јангы болот. Алтай-Буучай олорды јер үстүнө јоголтор алдында айдат:

Алты үйенин туркунына
Алтай үстин чакпыратканыгар,
Амыр јаткан албатыны
Јуртынан слер айдаганыгар,
Кулунду беенин кулунын айрып,
Кунукчылду киштеткен слер,
Јаш баланы эмчегинен айрып,
Көп ыйлаткан слер эдигер,
Онын каруузына эмди туругар!

Бу сөстөр тонокчыл феодалдарды бурулаган бастыра албатынын адынан айдылган сөстөр болуп јат. Бу сөстөрдөн албаты олорды көрөр күүни јок болгоны, олорго удурлашканы, олордон јайымдаларга амадаганы билдирет. Алтай-Буучай Аранай ла Шаранайды јоголтоло, кыйнаткан албатыга јайым берет, бойынын күүниле јадын-јүрүмин төзөөрине арга берет.

Онойдо ок өскө дө баатырлар эдет. Алып-Манаш көп улус кулданган Ак-Каанды јенген согында, ончо кулдарды бойлорынын төрөл јерине јандырат, олорго кааннын малын үлеп берет.

Феодализм көндүгип турган тужунда тоношко, олјого удурлашкан албатынын тартыжузы јангыс ла албатыга табару эдип турган өскө дө, јербойындагы да тонокчыларла, олјочыларла тартышкан тартыжу эмес, је бу мынызы Алтайда ол өйлөрдө өзүп башталган классовый да тартыжу деп айдарга јараар. Классовый тартыжунын идеялары эпоско көндөлөн лө кирген эмес, је јадын-јүрүмде ондый тартыжулар чын болгон учун кирген.

Классовый тартыжунын идеялары феодалный колбулар тыгып келген өйлөрдө биле де төзөөри учун тартышту чөрчөктөргө кирип, олорды јаан социальный учурлу эдип турган.

Азыйда кысты кудалап келгендердин ийде-күчин, сүмезин, мергенин, чыйрагын ченейтен баатырлардын эн артыгы кысты алып туратан болгон болзо, эмди баатырлардын алдына жаңы буудак тура берген. Бу буудак жөөжө болуп жат. Кыстын ада-энези эмди эн артык ийде-күчтү баатырларга эмес, же эн бай болгондорго кызын берерге амадай берген. Онын учун баатырларга кыстын жөөжөгө тартынган ада-энезиле, кысты блашкан байларла тартыжарга керек болгон. Бу тартыжу база жоктулар ла байлар ортодо өткөн тартыжу болуп жат. Онызы анчадала «Козын-Эркеш», «Көзүйке» деп чөрчөктөрдөн жакшы билдирет.

«Козын-Эркеште» жиит баатыр бойынын алатан кызын сурдур бичиктен көрөт. Бу кыс Караты-Кааннын кызы Байым-Сур эмтир. Баатыр ого атанарга турарда, энези айдат:

Кара жокту өскөнибис,
Кааннын кызын канайда алар?..
Караты-Каан кату каан.
Электеди деп коркуштанар,
Жаш бойынды өлтүрер.
Онын ордына, жаңыс уулым,
Өскө жерден бедире.
Жокту албаты балдарынан
Канайып эш табылбас?

Же баатыр энезинин сөзин укпай, «оды жаңыска күйген, орыны бирге төжөлгөн» кысты аларга атанат. Баатыр Караты-Кааннын жерине келер болзо, онын алатан кызын сүрекей бай кижин Алтын-Сабар кудалап турган эмтир. Караты-Каан кызын ого берерге жөпсинип турган. Козын-Эркеш ле Байым-Сур, бойы-бойлорун сүүшкен жиит улус, Караты-Каанла, Алтын-Сабарла тартыжадылар. Бу тартыжудан бис феодальный колбулар тыгыл, үй улусты базынчыктаары башталарда, жииттер жөөжөгө тартынган ада-энелердин күүнинче эмес, же бойлорынын санаазыла, күүниле алыжып, биле төзөөргө амадаганын көрөдибис. «Көзүйке» деп чөрчөктө бойы-бойлорун сүүшкен жиит улус — Көзүйке ле Байан — бойлорынын жолында база ондый ок буудактарга туштайдылар: Байаннын адазы — Караты-Каан — кызын жокту Көзүйкеге эмес, сүрекей бай Сагысканга берерге сананат. Көзүйке ле Байан олорто тартыжып, бу тартыжу учунда трагически божойт: олорто экүлезин өлгөн, же ондый да болзо, жегүни олорто алган. Караты-Каан ла Сагыскан олортодун от-жалбышту сүүжин канайып та токтодып болбой салдылар. Көзүйке ле Байан тирүде де, өлгөн дө согунда бойы-бойлорунан айрылышпай, өлө бергилеерде, эки кайа таш болуп коштой тургулай бергилеген.

«Көзүйкеде» жебрен чактардагы эпостон арткан учуралдар бар да болгожын, же бу чөрчөк феодализм ойинде чүмделгени јарт билдирет. Бу феодальный орто чактарда чүмделген героико-романтический произведение. Ондо лирический де јерлер көп.

Феодализм жөндүгип турарда, «Көзүйкедий» героико-романтический произведениелер чүмделгениле коштой, фантастический де учуралдарлу көп чөрчөктөр чүмделген. Ондый произведениелер «Малчы-Мерген», «Оскүс-Уул», «Боролдой-Мерген» ле онон до өскөлөри. Олордын сюжеттери ле баатырларынын кебери тыгый берген классовый јөпсинишпестерди ле тартыжуларды јартайт.

Бу чөрчөктөрдү шиндеп көрөр болзобус, олордо јокту јииттер көп сабазында бай каандардын кыстарын кудалап аладылар. Јадын-јүрүмде чын ондый болгон бо? Бу мотив чөрчөктөрдө олордын идейный учурынан камаанду болуп табылганы јарт. Јокту јииттерди каандарла тартыштырып, кайчылар јадын-јүрүмде чын болгон классовый тартыжуны көргүскилеп турган.

«Малчы-Мергенде» Айбычы байдын кулы Малчы Арслан-Каанын кызы учун тартыжат. Малчы Арслан-Кааннан, онын бай бајаларынан, Айбычы байдан ийде-күчи, моральный кебери, ак-чек санаа-шүүлтелери јанынан чик јок бийик болот. Онын учун ончо өштүлерди јенет.

«Көгүтей» деп чөрчөктө обществонын улусы јөөжөзи јанынан сырагај түнгей эмес болгоны, общество байларга ла јоктуларга бөлүнгени јарт көрүнөт. Јокту Көгүтейдин уулы Кумдус Караты-Кааннын јерине барып келеле, ол керегинде адазына ајдат:

Ак-малы алтай бүркеген,
Албаты-јоны јер бүркеген,
Түк танышпас малду эмтир,
Тил билишпес јонду эмтир,
Эрјинелү бай болтыр,
Эркетендү бий болтыр.

Караты-Кааннын кызын кудалап бар деп Кумдус адазын сурайт. Је адазы алан кайкап, уулын токтодот: бай кижии кызын јокту кижиге бергенин кем көргөн?

Азып алатан ажыбыс јок,
Азырап алган малыбыс јок —

деп, апшыйак комудайт. Је Кумдуста кайкамчыкту ийде-күч бар: ол өлгөн улусты тиргизет, ан-куш болуп бойы кубулат, ар-бүткенди бойынын күүниле кубултат. Бу ийде-күчиле өштүлерле тартыжат. Онын адазы озо баштап Караты-Кааннан

коркып, жалынып жүрген болзо, учында Көгүтей онын айылына киреле, бөрүгин чечпей барган, эжикке эмес, төргө барып, каанла коштой отурган, кааннын кызын жайнап эмес, же некеп, кезедип, кудалай берген. Онын уулы Кумдус Кускун-Кара баатыр бололо, кара санаалу Караты-Каанды ла онын алты бай күйүзин жетет.

Ондый ок тартыжуны бай Санысканла сүрекей жокту уул «Өскүс-Уул» деп чөрчөктө өткүрет. Өскүс-Уулга ырыс болуп, ол жап-жараш эштү боло берген. Саныскан оны көрөлө, жүзүн-жүүр куурмактанып, эжин блаап аларга сананат. Же Өскүс-Уул сүрекей керсү эжиле тенек байды электеп, түбекке түжүрет, онон жердин үстүненг чек жоголтып салат.

Бу произведениелерде баатырлардын кижиси алганы төс тема болбой барган. Ол жадын-жүрүмнин эн жаан учурлу тартыжузын — байлар ла жоктулар ортодо классовой тартыжуны — көргүзөргө жөмөгөн художественный эп-арга боло берген. Байлар олардо калжуур, тенексү, ач-көс, кортук улус болуп көргүзилген, жоктулар десе — иштенкей, ийде-күчтү, керсү, неден де жалтанбас улус болот. Чөрчөктөрдө жоктулардын аргалу жадарга, күчин жидирбеске, базынчыктатпаска күүнзеген күүни жаркынду айдылган. Бу чөрчөктөрдө жоктулар бойларынын ээ болгон байларыла тартыжып, олардон айрыларга, камаанду болбоско, жайым журтаарга амадайдылар. Темдектеп, Малчы-Мергенди алалдар. Ол Айбычы байдын кулы. Айбычы көп тоолу кулдарын мал күдүткен:

Алтан күдүчи жылкызын күдүди,
Бежен күдүчи койын күдүди,
Одус күдүчи уйларын күдүди,
Одорлу жерди талдап,
Ол күдүчилер кабырып жүрдилер,
Онон мал жоголтпоско
Түнге-түшке уйуктабай жүрдилер.

Же кулдардын бирүзи, Малчы, ээзине удурга көдүрилет, оныла тартыжып, оны жоголтоло, жайымга жединет. Онойдо ок жокту Өскүс-Уул база бойынын ээзине тартыжып, крепостной камааннан айрылат.

Бу мынан, качан патриархально-феодалный колбулар өзүп турарда, албаты байларга удурлажып, жайым жадарга тартышканын, байлардын экономический де, политический де бийлегенин жоголторго күүнзегенин көрөдүбис.

«Келер-Куш» деп чөрчөктө каан алдынан жаткан баатырларды албанла бойынын каруул черүзине алып турганы керегинде, «Алтын-Туу» деп чөрчөктө каан өскө феодалга табару эдерге амадап, жоктуларды албанла жууга апарып турганы керегинде айдылат. Алтай баатырлар кааннын бу да

албанынан айрыларга, оныла тартыжадылар. «Келер-Кушта» Алтын-Эргек деп кезер кааннын каруулчыгы болбоско турарда, оны кааннын өргөзинин эжигине кынжылап койгондор. Алтын-Эргектин карындажы каанды жоголтоло, агазын аргадайт. «Алтын-Тууыда» кааннын кезем жакарузыла эчкилер кабырган карыган Өлөнчи жууга барып болбосто, онын ордына очы кызы барып, жууда турушкан согында, кааннын бойын жеңип чыгат.

Кайлап айдар алтай чөрчөктөрдө баатырлар андап жүрөргө тайгаларды ла мал одорлодор жерлерди бай феодалдардын мензингенине блаап алып, олардо жайым андаары («Сай-Солон», «Темир-Санаа», «Очы-Бала») ла көчүп журтаары («Үч кулакту ай кара ат») учун, жоктуларды жайзандар, бийлер уур калан төлөттүрбөзи учун, камдар тарту некебөзи учун («Токумаш», «Катан-Коо») эрчимдү тартыжыдалар. Бу ончозынан бис озогы жоктулардын социальный күүн-санааларын көрөдүбис. Же албатынын амадулары озогы өйлөрдө бүтпей, чөрчөктөрдө лө артып турган. Жаңыс ла Улу Октябрьский социалистический революциянын өйинде бу амадулар бүткөн. Ол керегинде жаңы, советский, эпос айдат.

Кайлап айдар озогы алтай чөрчөктөр бойларынын бүдүми аайынча сүрекей жаан эпопеялар эмес, оок — бир-эки мун строкадан ала жети-сегис жүс строкага жетире — чөрчөктөр болуп жат. Олордын кажызында ла баатыр кандый бир өштүлө тартышканы керегинде ол эмезе баатыр өштүни жеңдейле, кижин алганы керегинде ол эмезе баатыр бу ончо керектерди бүдүрөле, кандый бир мифический тындула (көп сабазында Эрликле) тартышканы керегинде айдылат. Бир чөрчөктө бир сюжеттен ала эки-үч сюжетке жетире болот. Же бу сюжеттер качан да болзо бойы-бойлары ортодо колбулу болот. Кажы ла сюжетте баатыр кандый бир ат-нерелү керек эткени керегинде айдылат. Бу керекти бүдүрүп, баатыр бойынын ийде-күчин, жалтанбазын, сүмелүзин, ойгорун көргүзөт.

Баатырдын бүдүргөн керектери керегинде кайчы куучындап айдат. Керек канайда башталган, канайып өткөн, канайда божогон — ончозы керегинде ол табылап куучындайт. Онын учун чөрчөктөр эпический произведениелерге кирип жат. Лирический жерлер олардо ас. «Алтын-Тууыда» кайчы төс геройды бойы жаратканы «айланайын Алтын-Тууы» эмезе «көөркий бойы Алтын-Тууы» деген сөстөрдөн көрүнөт. «Көкин-Эркей» деп чөрчөктө Анчы-Мерген ле Эркин-Коо—бойы-бойларынын сүүгөн улус — узак өйгө айрылыжала, тушташканын куучындап тура, кайчы бойынын адынан айдат:

Бу тужундагы ырысты
Эптеп айдып мен болбозым.
Кажы ла оны уккан кижиги
Бойы оны шүүп көрзин,
Бойы оны сөслө журазын,
База улуска кееркедип айтсын.

Je баатырдын жолун куучындап тура, бу куучыннан кайчылар мынайда туура барганы чөрчөктөрдө каа-жаада ла туштап јат. Кайчынын куучынынын көп лө сабазы баатырдын кебери, жүрүми, јолы, бүдүрген керектери керегинде болот. Бу куучында кайчы баатырдын кеберин, кийген кийимин, јуу-јепселин, адын ээртегенин, јоруктап барганын, андаганын, мал кабырганын, өштүлөрле согушканын ла оног до өскө картиналарды табынча, төкпөй-чачпай ончозын тоолоп, узада айдат. Бу мындый картиналарды көргүзөтөн јебрен өйлөрдөн бери айдылып келген текши јанжыгып калган, бузулбас поэтический сөстөр бар. Темдектезе, баатырдын чырайын јаантайын мындый сөстөрлө көргүзөдилер:

Килин кара ол кабакту,
Кирби кара ол сагалду,
Коо кырлан ол тумчукту,
Кош аркадый ол кирбиктү.

Уй кижинин чырайы керегинде јаантайын айдылар сөстөр:

Ары көрзө, ай кеберлү,
Бери көрзө, күн јаркынду.

Кайчыларда баатырдын жүрүминин кажы ла учуралын көргүзөтөн (чырайын, кийимин, ок-саадак салынганын, өштүле адышканын, атту мантатканын, ар-бүткеннин картиналарын ла оног до өскөзин) јаантайын айдылар эптү, чечен сөстөр бар. Кайчылар чөрчөк айтканда, оларды тузаланалар.

Кажы ла чөрчөкти баштаар алдында улусты кайчы чөрчөк угарына белетеп аларга јаадап, озо кайлап, топшуурын алкаар ол эмезе улусты чөрчөк угарына кычырар. Темдектезе, Бутуев Чопой деп кайчы чөрчөкти баштаар алдында јаантайын топшуурын мынайда алкайт:

Мөштөн ойгон топшуурым
Эки кылдын теми эди,
Эрјиненин эки кыл
Эр бойымнын теми эди.
Олой соккон он колым,
Солый баскан үч сабар.
Эр бойымнын айткан сөс
Эдил күүктин эткендий,
Эл-албатаа угулды,
Эки кылду топшуурым
Эл-албатаа торгулды.

Н. У. Улагашев «Козын-Эркеш» деп чөрчөкти баштаар алдында отурган улуска мынайда озо кайлайтан:

Отурган улус тындагар,
Онон бери суу акты,
Он үйе өдүп калды.
Лиит баатырдын жүрүмин айдайын,
Жакшы-жаманын шүүжигер —
Чүмдеп бого кайлайын.

Онын кийининде кайчы чөрчөгүн баштайт. Кезик чөрчөктөрдө кайчылар баатырдын жүрүмин онын энеден чыкканынан ала куучындагылайт («Көзүйке»), кезиктеринде дезе куучын жаанап келген баатырдын жүрүминде кандый бир учурал болгоны — жуулашканы, кижиге алганы, Эрликке тартышканы — керегинде болот («Өскүс-Уул»). Чөрчөкти айдып божогон соңында кайчы чөрчөктинг учында база ла бойынын адынан айдып, улустыг санаазын озогы чөрчөкти укканынан эмдигизине бурултып жандырат. Темдектезе, Н. У. Улагашев «Алтай-Буучайды» куучындап божодоло, учында айдатан:

Улу ийделү Алтай-Буучай
Улустыг санаазынан чыккан жок,
Он үйеге чөрчөк болды,
Одус үйеге кожонго кирди.

В. В. Радлов бичип алган «Ай-Каан» деп чөрчөк мындый сөстөрлө божойт:

Таш болуп омор чөнгүп барды,
Такпай болуп мен кайкалап жандым.

Бош!

«Омор» дегени — баатырлар керегинде, «мен» дегени — кайчы бойы керегинде айтканы.

Баатырлардын кеберлерин журап, омордын бүдүргөн керектерин куучындап, кайчылар жүзүн-жүүр художественный эп-арпаларла тузаланалар. Энг ле таркаган эп-арга гипербола (көдүрингилү эдип көргүзери) болуп жат. Баатырлардын кеберлерин жураганда, кайчылар айдалар: эки көстинг ортозында төртөн ирик тебеелегедий, эки жарын ортозында алтан айгыр мал тургадый; жалаң болгон алаканын жайа тудуп эзендешти; жердин тоозыны тенгериге чыгат, тенгери тоозыны жерге түжет; жети жылга күрештилер, жерге неме түшпеди, тогус жылга күрештилер, тобракка неме түшпеди; суулар жарадынан ажат, туулар көчкөлөп турат. Бу мындый гиперболический картиналар ажыра баатырлардын сүрекей жаан ийде-күчи көргүзилет.

Гиперболала коштой жаантайын гротеск деген эп-аргала (өнөтийин жаман кеберлү эдип көргүзери) кайчылар тузала-надылар. Темдектезе, ондый эп-аргала жети башту Желбегеннин, өштүлөрдүн бойларынын ла олордун болушчыларынын, жүзүн-жүүр жеткер тындулардын, Эрликтин, онын кыстарынын кеберлерин журап көргүзөдилер. Олор жескимчилү, коркушту бүдүштү, тенек болуп жат. «Ак-Тайчы» деп чөрчөктө Эрлик-бийдин болушчызынын — Элче-Көдүкейдин — бүдүжин мынайда көргүзөдилөр:

Тогус жерден үйелү,
Кижиге бажы аякту,
Жерле тудуш киндиктү,
Желим кара кабакту.

Бу ок чөрчөктө Сокор-Кара кезердин кеберин мындый сөстөрлө айдадылар:

Сегис мүүстү көк буканы
Сегизен тегеликтү абрага жеккен,
Кара тайга кеберлү
Сокор-Кара келип жатты.

Жети башту Желбегеннин курсагы «бака-жыланнын эди», көчөзи «бийт-сиркелү» болот. Гротеск ажыра кайчылар өштүлөрдүн коркуштузун, жескимчилүүн, жаманын электеп, шоодып көргүзөдилер. Баатырлар олорды мекелеп, жендеп саладылар. Бу керепинде куучындар каткымчылу, байлык юморлу болот. Сокор-Кара кезер кара тайгадый жаан да болзо, же күчи Ак-Тайчы баатырга ыраак та жетпес. Ак-Тайчы онын абразына отуруп ийерде, сегизен тегеликтү абра «кос болуп оодыла берди». Сокор-Кара кайкап, калактайт:

Алтын тонду алыптар тарткам,
Күмүш тонду күлүктөр тарткам,
Бир де тегелиги сынбаган —
Бек бүткөн абра эди.
Сенин сөөгүң чой болгон бо?
Сенин ичинде корголжын бар ба?

Баатырлар тал ээрлү, таар шалмарлу, тас башту Тастаракай болуп кубулып алала, өштүлөрдүн жеринде жүзүн-жүүр кылынып, өштүлөрлө ченежип жүрөт. Тастаракайдын кылыгы кажыла чөрчөктө сыраңай каткымчылу болот.

Кайлап айдар чөрчөктөрдүн поэтический тилин шиндеп көргөнүбизге, бу тил көдүринилү, жаркынду, бийик, тегин эрмек-куучыннан башка болот. Чөрчөктөрдө озогы сөстөр көп (өргө, абакай, айлу-күндү алтай), инверсированный эрмектер (сөстөрдүн эрмекте ээчий-деечий туратан аайы бузулга-

ны) јаантайын туштайт (күн чыгыжы күренг тайга), колбоштырылган сөстөр (ачу-корон, ама-томо), синтаксический параллелизмдер көп:

Алтай үсти алтаң каан —
Адын адап, коркыбагам, *
Жер үстүндө жетен каан —
Ончозын адап, коркыбагам.

Эпостун тилинде жүзүн-жүүр троптор көп бар болот: эпитеттер (жылдыс чолмон көстү, алтын тон, күмүш топчы); олордун көбизи жаантайын айдылатан эпитеттер болот (күмүш үйген, ар албаты, таш өргө), түндөштирүүлөр (ак тумандый, жылдыс кептү, ай кеберлү, тийген күннен кеп-кеендү), метафоралар (тогузон кырлу таш өргө күннин көзин бөктөп чыкты) ла оноң до өскөлөри. Бу мындай троптор ажыра чөрчөктөрдө баатырлардын жакшы кеберлери, оларды улус жаратканы ла өштүүлөрдүн коомой кеберлери, улус оларды жектеп турганы көргүзүлөт.

Кайлап айдар чөрчөктөрдүн эрмек-куучыны үлгөр кеберлү. Кайлап билбес кезик улус оларды тегин сөслө дө айдып тургажын, же олардын бойларынын жебрен чактардан бери кебери үлгөр болот. Чөрчөктөрдү жебрен өйлөрдөң бери кайлап айдатандар. Кайдын музыкальный ритмиказы чөрчөктин үлгөрлеген эрмек-куучынынын ритмиказыла сырангай колбулу болот. Кайдын кажы ла тактына үлгөр текстин бир түнгей бөлүктөри келижет. Кай чөрчөктин жолы (строказы) сегис үндү табыштан турат.

Көзин болзо, отту эмтир,
Көксин болзо, ойлу эмтир.

Бу жолдор цезурала төрт үндү табыштарлу эки бөлүккө бөлинет. Онын төрт үндү табышту бир бөлүгү кайдын бир такты болот.

Кезик учуралдарда бир жолдо сегис үндү табыш болбой, тогус, он ол эмезе жети үндү табыш боло бергежин, ол тушта кезик үндү табыштар чек айдылбай барар эмезе түрген айдылар ол эмезе узада айдылар. Онойып үлгөрдүн жолы кайлаганда ошкош ло сегис үндү табышту боло берет. Темдектезе:

Бир үндү табыш айдылбай турган учуралдар:

Көг (ү) дей-Көкшин айдып турды.

эмезе:

Кар(а) агаштый кар(а) албаты.

Түрген айдылып турган үндү табыштарлу учурал:

Тенери түбин өдө берген.

Узада айдар үндү табыштузы:

Көбүк ка-ар түшпес жанду.

Кезикте үлгерди сегис үндү табышту эдер арга табылбай турганда, «ол», «бу», «кайтты», «тар», «ла» деп сөстөр лө учуры жок бөлүгөштер кождодылар.

Солонгыдый бу качары
Солонгы кептү жалтыраган.

Үлгер эптү, жараш угулзын деп, кайчылар бир түнгей үндү ле туйук табыштарды поэтический эп-арга эдип билгир тузаланадылар (анафора, ассонанс, аллитерация ла оног до өскөлөри):

Ай жалтагы ол чырайы
Айга бербес алтын кептү,
Күн жалтагы ол чырайы
Күнге бербес күмүш кептү.

Рифма чөрчөктө жаантайын болор эмес, кезик жерлерде ле туштайт, темдектезе:

Жылаң бажы бадып болбос
Жыш аралы жатпай кайтты,
Койон бажы бадып болбос
Койу арал турбай кайтты.

Je бу рифмалар сүрекей бай. Олордын көп сабазы эрмектер синтаксический параллелизм аайынча бүткенинен улам бойлоры ла үлгерлерде табылат. Бу грамматический рифмалар болуп жат.

Кайлап айдар чөрчөктөр жебрен өйлөрдөң бери айдылып келген учун, олардо озогы жадын-жүрүм ончо жанынан көргүзилген учун, биске сүрекей бийик баалу, тузалу болот. Олор ажыра бис озогызын жакшы биледибис, баатырлардын кеберлери, олар төрөлин сүүгени, албаты учун турушканы, жайым учун тартышканы, жер үстүнде ончо жаман кылыктарды жоголторго амадаганы эмдиги де өйдөги улусты үредип, бойлорына темештирип жат. Кайлап айдар чөрчөктөрдүн жаркынду, чечен, жараш сөстөри албатынын тилинде жоголбой жат. Алтай героический эпос бастыра ороонго жарлалып, кычыраачылар ортодо бийик макта турат.

АЛТАЙ ГЕРОИЧЕСКИЙ ЭПОС ААЙЫНЧА ЈУУНТЫЛАР ЛА ШИНЖУ ИШТЕР

В. В. Радлов. Образцы народной литературы тюркских племен, ч. 1, СПб., 1866.

- Аносский сборник, Омск, 1916.
Көгүтей, Москва, 1935.
Темир-Санаа, Новосибирск, 1940.
Н. У. Улагашев. Чөрчөктөр, Ойрот-Тура, 1941.
Н. У. Улагашев. Малчы-Мерген, Ойрот-Тура, 1946.
Н. У. Улагашев. Алып-Манаш, Ойрот-Тура, 1946.
Ч. Чунижиков ло В. Ябыков. Чөрчөктөр, Ойрот-Тура, 1941.
Алтын-Тууы, Ойрот-Тура, 1941.
А. Калкин. Маадай-Кара, Горно-Алтайск, 1957.
А. Калкин. Очы-Бала, Горно-Алтайск, 1951.
Алтай баатырлар, Горно-Алтайск, 1958.
А. Л. Коптелов. Н. У. Улагашев ле ойрот албатынын эпозы, «Чөрчөктөр» деп бичикте, Ойрот-Тура, 1941.
Л. П. Потапов. Героический эпос алтайцев, журнал «Советская этнография», № 1, 1949.
Л. П. Потапов. Алтын-Тууы, журнал «Советская этнография», № 3, 1950.
С. С. Суразаков. Героический эпос алтайцев, «Ученые записки Горно-Алтайского научно-исследовательского института истории, языка и литературы», выпуск второй, 1957.
-

АЛБАТЫНЫНГ КУУЧЫНДАРЫ

Алтай албатынын оос поэтический творчествосында көп айдылып турган жанрлардын бирүзи куучын болуп јат. Куучын деп бис эмдиги өйдө литературный произведениени (расказты) адап јадыбыс. Је албатыда озогыдан бери онойдо кандый бир керектер керегинде табылу айдылганын айдатандар. Орустап бу мындый жанрды легенда эмезе предание деп адап јадылар.

Албатынын куучындары тегин чөрчөктөргө сүрекей јуук. Чөрчөктөрдө чылап ок, олардо фантастика, вымысел бар. Темдектеп, «Аргымак» деп алтай куучынды алар болзобыс, ондо кижии кайкаар јүгүрүк ат керегинде айдылат. Бу атты минген кижии олјодон качып јанат. Ол мантаганда, токтодынып болбос, тайгага согулып эмезе Кадынга түжүп өлөт. Кезикте оны канатту ат дежет. Је бу куучын ол ок тарыйын чөрчөктөн сырагай агыланып та турганы бар. Онызы незинде дегежин, ондо исторический чын болгон керектер керегинде — алтай улусты кара-кыргыстар олјолоп апарып турганы керегинде — айдылганында болуп јат. Кара-кыргыстар XVIII—XIX чактарда Алтайга чын ла табарып, малын айдап, јөөжөзин тоноп, улузын кул эдерге айдап апарып тургандар. Албаты бу чын болгон керектерле колбоп, «Аргымак» деп куучынды чүмдеген. Бу куучында кара-кыргыстардын бир бай феодалы Арыкбай деп алтай кижинин Байкаш деп уулын олјолоп апарала, уул эдип азырап алганы, ого кижии алып бергени, Байкаш кара-кыргыстар ортодо јуртап јадала, төрөли санаазына киргени ле ол төрөлине аргымак атту качканы керегинде айдылат.

Алтай албатынын өскө дө куучындарын алар болзобыс, олар ар-бүткенде чын болуп турган немелерле, јердин кандый бир аттарыла, кандый бир исторический керектерле, темдектерле колбулу болуп јат. Чөрчөктөрдө айдылганын чын болбогон, кижии сананып таап айткан керектер деп улус билип турган болзо, куучындарда айдылганын јаантайын чын болгон керектер деп бодогылап туратан.

Албатынын куучындары сүрекей көп лө жүзүн-жүүр. Онын учун оларды классифицировать эдерге сыраңай күч. Же ондый да болзо, бу куучындарды ар-бүткеннинг бүдүмининг ле албатынын жадын-жүрүмининг кандый бир келтегейлериле колбулу болгоны аайынча бир канча бөлүктөргө бөлиирге жараар: мифический, топонимический, историко-топонимический, исторический, бытовой куучындарга.

Мифический куучындар (мифтер) сыраңай жебрен өйлөрдөн бери айдылып келген. Олордо баатырлар, куулгазынду улустар, жеткерлү тындулар керегинде айдылат. Бу куучындарды улус ар-бүткеннинг, жер-төгерининг кандый бир темдектериле колбоп, оларго жартамал берип турган аайлу эдип чүмдегендер. Темдектезе, жебрен чактардагы улус айдын ичиндеги карарып турган немени ле ай кезикте карыгып турганын көрүп, оны канайда жартаарын билбей, миф-куучын чүмдегендер. Жер үстүндө Желбеген деп тутпа болгон. Ол ончо улусты тутуп турарда, ай төгөриден түжеле, оны апарган. Айда карарып турган неме — ол Желбегеннинг бойы. Онын колында тал. Желбеген жерде болордо, төгөриге чыкпаска бу талдан тутунган, же ай оны талла кожо кодорып апарган, Ай карыкканда, оны Желбеген тутуп браадыры деп айдыжып, улус оны үркүдөргө тал-табыш чыгарып туратандар. Онызы бу миф-куучын чын болгон керекти айдат деп улустын бодогонун керелейт.

Кезик куучындар жылдыстарды жартайт. Анчадала таркаган куучын Көгүлдей деп анчы баатыр керегинде болот. Ол үч мыйгакты сүрүжип, төгөриге чыгала, жылдыс болуп артып калган дежедилер. Улус онын бойын, аткан огын, адын, ийдин, үч мыйгакты төгөридеги жылдыстардан көргүзөдилер.

Миф-куучындарда жер үстүндеги де немелерге — тууларга, сууларга, көлдөргө, ан-куштарга — жартамал берилет. Жебрен өйлөрдөги улустын санаазыла болгожын, ончо туулар озо баштап баатырлар болгон. Олор, кизи чилеп, айыл-журтту жаткылаган, андап жүргүлөгөн, алыжып, тойложып та, бойы-бойлорыла жуулажып та тургулайтан. Темдектезе, Чаптыган ла Адаган деп тайгалар керегинде улус айдыжатан: олар экү бир катап сүрекей тын жуулашкан. Чаптыган Адаганды табылгыла адарда, Адаган Чаптыганды таштар мергедеп жуулаган. Онын учун Адаганнын түндүк жанында улайла табылгы өзөт, Чаптыганнын түштүк жаны бастыра корум таш деп. Бу мынайда улус ар-бүткенде не ле немени ажарып, көрүп алганын куучын эдип жартагылаган. Бабырган ла Абаган деп тайгалар керегинде олар экү качан да нөкөр болуп, кожо жүргөн, же учында Абаган бойынын үйин Бабырганга

күнүркейле, оны ырада сүрген дежедилер. Кадын-бажы (Үч-Сүүри) кажы да өйдө Мустаг деп түндүктеги тайгала коштой турган дежедилер. Үч-Сүүри эмегени, Мустаг — өбөгөни болгон, же Мустаг балыр жаткан учун Үч-Сүүри оноң качып, түштүк жаар жүре берген деп айдадылар. Кадын суу ла Бий суу (чын ады: Өөн) озо баштап эки кижиге болгон, олар маргаан эдип жарышкылаган. Кадын маргаанды алдыртала, эмегени боло берген, маргаанды алган Бий өбөгөни болуп калган деп куучында айдылат. Кезик куучындарда Кадын ла Бий озо баштап бойы-бойлорун сүүген уул ла кыс болгон деп айдылат, же оларго алыжарга ада-энези бербесте, олар качып барала, ыраак чөлдө алыжып, түндүк жаар жүре берген дежет.

Бир канча аң-куш озо баштап кижиге болуп жүреле, онын соңында аң-куш боло берген деп көп куучындарда айдылат (айу, тарбаган, теелген). Мифтерде коркушту жаан ийде-күчтү баатырлар да керегинде айдылатан. Темдектезе, Сартакпай керегинде чөрчөк озо баштап куучыннын жанрына кирип турган. Кийининде П. В. Кучияк Сартакпай керегинде жүзүн-жүүр куучындарды жууп алала, оларды бириктирип, жаан чөрчөк эдип жазаган.

Аң-куш керегинде (олордын кылык-жандары, темдектери керегинде) чөрчөктөр озо баштап база миф-куучындар болгон деп айдарга келижет, кийининде дезе оларды литераторлор— П. В. Кучияк ла А. Гарф—чөрчөктөр эдип жазагылаган. Онойдо ненин учун эткен дегежин, бу миф-куучындар албаты ортодо бойлоры чөрчөккө жайылып тургулаган. Олардо айдылганынын чын эмези билдире берген соңында олар чөрчөк болуп айдылатандар.

Топонимический куучындар деп бис кандый бир жердин, туунын, суунын адыла колбулу болгон куучындарды адап жадыбыс. Эскиде улус географический аттарды кандый бир учуралдардан улам беретен. Ол учуралдар албатыда ундылбай, куучын болуп артатан.

Темдектезе, Алтын-Көл керегинде мындый куучын айдадылар. Озогы чакта Алтайда ачана болгон. Ол өйдө бир кижиге ат бажынча алтынду болгон, же алтынын бир аяк ашка толып болбогон. Ачынала, ол алтынын көлгө чачып ийген. Оноң бери көл Алтын-Көл деп адалган.

Кадын керегинде мынайда айдадылар. Озогы чакта бир үй кижиге сүүген өбөгөни өлө берерде, адынын көзүн туй танып алала, чаап барып, адыла кайадан сууга калыган дежет. Оноң улам ол суу Кадын (тюрк албатыларда: Хатун) деп адалган деп айдадылар.

Кезик жерлердин, кырлардын, суулардын аттарын кандый бир исторический керектерле колбоп, куучын чүмдейди-

лер. Темдектезе, Кан деп суунын ады ненин учун онойдо адалган дегежин, бу суу озогыда жуу-чак болордо, канла акканынан улам дежедилер.

Эликманар аймагында Узнезиден ыраак эмес суунын бажында Шибее (Бий-Шибеези) деп јер бар. Ол Шибее керегинде мынайда куучындап јадылар. Тарбагатайда јаткан Чаган-Наратан деп бий алтайларды жуулаарга көп черүлү келген. Је алтайлар Көө-Көкшин деп баатырга баштадып, онын черүзин оодо соккон. Чаган-Наратан 62 кижилү качала, Узнезинин бажында јаан куйда јажынып, шибееленген. Алтайлар оны оног до сүрген. Ол качып браадарда, оны бир кичинек суунын јарадында туткандар. Ол сууны онын учун Бий-Туткан деп адагандар.

Майма аймагында Шакшак деп кырдын ады кара-кыргыстар Алтайга табару эткениле колбулу дежедилер. Кара-кыргыстардын Кочкорбай деп баатыры ондо озогыда Эрелдей деп алтай јайзагла жуулашкан. Эрелдейдин агкан оты Кочкорбайдын уулынын шакшагына тийген учун ол кырды онойдо адагандар дежедилер.

Алтай јеринде анчадала таркаган куучындар Чуй суунын јарадында Бичиктү-Кайа деп боом ло Улегем ле Јаламан суулардын ортозында Мунгаш деп јаландагы чогул таштарла колбулу болуп јат. Озогы тушта Джунгариянын Эзен деп каанынын уулы Чадак Алтайга көп черүлү келген. Мунгаш јаланга једеле, онын черүчилери бир таштан алып, јангыс јерге чогул койгон. Онын согында Чадак жууга кирген. Је Чадактын черүзин Төөдөт деп алтай баатыр бойынын черүзиле оодо согул, кырган. Чадактын тирү арткан черүчилери качып браадала, ол чогул таштардан бир таштан алып, экинчи чогул таш салгылаган. Чадак көрөр болзо, экинчи чогул таш баштапкызынан үч катап кичинек эмтир; онын черүчилеринин көп лө сабазы кырылганын ол онызынан билген. Ол эки чогул ташты улус эмдиге јетире көргүскилейт. Чадак бу жууда алтайларга јендирткени керегинде јаан кайа-ташка бичип салган, оног бери ол кайа таш «Бичиктү-Кайа» деп адалган дежедилер.

Је кезик улус «Бичиктү-Кайадагы» бичикти Ойрот-Каан, кезиги Талай-Каан бичиген дежет. Ойрот-Каан бойынын историязын, Талай-Каан дезе Алтайдын албатыларын, ан-куштарын тоолоп бичиген дежет.

Бу мындый куучындарды (олор сүрекей көп) историкотопонимический куучындар деп адаарга јараар. Олор, бир јанынан, топонимический аттарла, экинчи јанынан, исторический керектерле колбулу болуп јат. Бу куучындарда фантастика, вымысел бар да болзо, је олар исторически чын болгон

керектерге тайанып чүмделген деп айдарга келижип јат. Алтайга озогызында джунгарлардын ла кара-кыргыстардын феодалдары чын ла јаантайын табару эдип тургулайтан. Олордо исторически чын болгон улустардын да аттары адат: Эзен каан — XV чактагы Джунгариянын кааны Эсэн — тайша (1456 жылда өлгөн), Эрелдей — XVIII чакта Алтайда мундус сөөктү улустын јайзагы.

Озогы куучындардын кезиги кандый бир топонимический аттарла колбулу эмес те болзо, је олордо исторический чын керектер айдылат. Бу куучындарды исторический куучындар деп айдарга јараар. Олор албатынын бичикке бичилбеген летописи аайлу. Је бу куучындар — поэтический произведение-лер болуп јат. Олордо художественный сюжет бар, персонажтардын кеберлери көргүзилет, вымысел кожулат.

Ондый куучындарга, темдектезе, Шүнү баатыр керегинде телеуттарда таркаган куучын кирип јат. Телеуттар бойлоры керегинде айдыжат: олор азыйда Алтайдын түштүк тууларында јаткылаган. Олорды башкарган каан Кондай болгон. Ол Айукенин кызын алып јуртаган. Бу эмегенин Шүнү деп баатыр уул чыккан. Эмегени өлө берерде, ол Таай-Кааннын кызын алган. Экинчи эмегенин Амыр-Санаа ла Темир-Санаа деп уулдар чыккан. Карындаштары ла өй энези Шүнүни көрбөй, истеп турарда, ол бир канча калыкты (телеуттарды) баштап алып, түндүк јаар качырып барган. Телеуттар эмдиге јетире «бис Шүнүнин калыгы» дежедилер. Бу куучын јаан произведение болуп јат. Ондо көп художественный јерлер бар. Темдектезе, Кондай эмегенин ле кичү уулдарынын сайгагына кирип, Шүнүнин јарынын кезеле бойын орого отургускан. Је оны Шыбадай абагайы өлбөзин деп туйка азыраган. Шүнү өлгөн деп бодойло, Таай-Каан Кондайды јуулаарга сананып, ого озо баштап маргаан эдип, эки түгей сангыскан ийген: кажызы тижн, кажызы эркек — танызын деп, Кондай танып болбогон. Айдарда Шыбадай Шүнүден сураган. Шүнү айткан: «Оны кем таныбас? Јадалап, салкын соктырып, јанмыр јаадырып ийзегер, эркеги кайын бажына чыгар, тижизи сарай алдына кирер» — деп. Онойдо эдерде, чын болуп барган. Экинчи маргаан эдип, Таай-Каан бир бажы-төзи билдирбес табылгы агажак ийген: бажы кайда, төзи кайда — танызын деп. Оны база ок Шүнү айдып берген: «Агын сууга табылгыны салып ийзегер, төзи озо барар, бажы кийинде болор» — деп. Учинчи маргаан эдип, эки түгей кулун ийилген: кажызы јаш беенин, кажызы карыган беенин — танызын деп. Шүнү айткан: «Бороон түжүригер. Карыган беенин кулунынын кабагынын терези јука—ыраак барып болбос, јажынын—калын—ыраак барар»—деп. Онын согында Таай-

Каан баатырдын жаазын ийген: кирижин тартсын деп. Бу жаанын кирижин кем де тартып чыдабаган, жагыс ла Шүнү чыдаган.

Бу мындый поэтический јерлер куучында өскө дө учуралдарда туштап јат. Је онызыла коштой бу куучында исторический чын болгон көп аттар ла керектер бар. Кондай дегени джунгар каандардын титулы — кан-тайши (онойдо XVII чакта Баатур деп джунгар каан бойын адаган), Айуке — XVII чактын экинчи јарымында болгон Галдан деп кааннын төрөөни (Айуке Галданла жаантайын тартыжып турган). Амыр-Санаа база чын болгон феодал. Онын ады исторический документтерде көп учурап јат. Је бу куучында анчадала исторический чын болгон керек — телеуттар Алтайдын түштүк тууларынан түндүк чөлдөргө көчүп барганы болуп јат. Онын учун озор бойлорын, түштүк Алтайда јаткан эл-јон чылап ок, теленеттер деп адап јадылар.

Мындый исторический куучындарга телеуттардын Мамыт ла Балык деп јайзандары ла Алтайдын Эрелдей деп јайзаны орус Бала-каанга (Елизавета Петровна каанга) јүрүп, албатызы Россияга бойынын күүниле кирерге турганын айдып барганы керегинде куучындар ла оног до өскөлөри кирип јат. Эрелдейге Бала-каан боярский алтын тон ло тайак сыйлаган. Оны эмдиги де карыган улус бойыбыс көрүп јүргенис дежет.

Алтай албатыда жүзүн-јүүр бытовой до куучындар көп. Бу куучындар албатынын жадын-јүрүминде жүзүн ле јүүр немелерле колбулу. Темдектезе, алтай улуста ненин учун бичик јок болгоны керегинде куучын мынайда айдат. Озогыдан озо тужунда алтай улуста көп бичик болгон. Је ол бичиктерди өскө јерге көчүп јүре берген улус апарган. Телеуттарда турганы ла жагыс бичик арткан. Ол бичик, улус суу кечерде, сууга өдөрдө, оны күнге кургадып салып койгондор, је кара уй келеле, оны јип койгон. Онон бери бичик јок боло берген дежет.

Кандый бир сөөктү улус канайда башталганы керегинде көп куучындар бар. Темдектезе, мундустар керегинде мынайда айдадылар. Бир катап сүрекеј јаан јуу-чак болгон, ончо јон кырылган, жагыс ла бир кыс арткан. Ол кыс аштап јүрүп, мус (бир чарак тош) јиген. Онон улам бала тапкан. Онын учун ол баланы мустан жарылган Мундус деп адагандар. Онойдо мундус сөөктү улус таркаган дежедилер.

Ондый куучындар көп, је озордын көп сабазын улус сананып тапкан.

Көп куучындарда кандый бир учуралдарда ады чыккан чын ла улус керегинде айдылат. Көк-Суу ла Кан-Оозы аймактарда күрешчи баатыр Ирбизек керегинде, Чолушманда Колонјы

ла Калан деп кожончылар керегинде, атту-чуулу кайчылар, жарышчылар, анчылар керегинде көп куучындар айдылат. Олордо айдылган керектер ле улус чын болгон до болзо, је куучынчылар бойлорынан кожуп, художественный кеберлү эдип айдатандар. Куучынды айтканда, керекти качан, канайда өткөнин чикезинче, чынынча айдарга кичеейдилер.

Куучын албатынын исторический жадын-жүрүмин чике билерге керектү материал болуп турган учун олорды историктер жаантайын тузалангылайт. Же онызыла коштой омор албатынын бийик поэтический творчествозы болот, олордо албатынын социально-политический санаазы, күүни, моральный кебери көргүзилген, омор албатынын поэтический эп-аргаларынын байлыгын керелейт.

КУУЧЫНДАР КЕРЕГИНДЕ ЛИТЕРАТУРА

В. И. Вербицкий. Алтайские инородцы, М., 1893.

Г. Н. Потанин. Очерки северо-западной Монголии, т. IV, СПб, 1883.

АЛТАЙ АЛБАТЫНЫҢ СОВЕТСКИЙ ӨЙДӨГИ ООС ПОЭТИЧЕСКИЙ ТВОРЧЕСТВОЗЫ

Алтай албатынын Улу Октябрьский социалистический революциядан озогы оос поэтический творчествозы көп чактардын туркунына чүмделип келген. Же албаты бу поэзияны сырагай күч, шыралу жүрүмдү болуп чүмдеген. Ол бойынын чындык санаазын, күүнин озогыда жайым айдып болбойтон, ненинг учун десе жокту улус бойлорынын санаа-шүүлтелерин ачык айтканда, оларды бийлеген класстар истеп туратандар. Онынг учун жоктулар санаазында, жүрегинде не барын байлардан жажырып, олардон туйка айдатандар.

Улу Октябрьский социалистический революция албатынын творческий ийдезин жайымдап, канча ла кире өзөрине арга берген. Коммунистический партия ла Советский башкару албатынын творчествозын бийик баалап, ого жаан ажару салган да, салып та жат. Бу ончозынын шылтуунда алтай албаты Советский Союзтынг ончо албатыларыла кожо социализмнинг жолына кирип, ол учун эрчимдү тартыжып, бойынын жаңы поэтический творчествозын төзөп баштаган.

Советский өйдө чүмделген произведениелер жаңы жадын жүрүм башталганын көргүзөт. Онынг төс тематиказы — албатынын революционный тартыжузы, жаңы жадын-жүрүм төзөгөнү, социалистический улу кубулталар болуп турганы керегинде болуп жат. Озогы фольклордо албаты ол өйлөрдөги социально-политический стройды жаратпай, оны жоголторго, жайым строй төзөөргө күүнзеген, кычырган болзо, жаңы советский фольклордын төс учуры — албаты социалистический стройды сүрекей жарадып, онынг төзөлип турганына сүүнгени, оморкогону, бу улу иште эрчимдү турушканы, озогызыла тартыжарына кычырганы болуп жат. Бу произведениелер жаңы, социалистический учурлу (идеяларлу) болуп чүмделген. Онызы советский фольклорды озогызынан сырагай башкаландырат.

Советский өйдө чүмделген оос поэтический творчество жок

жерден кенетийин өзүп келген эмес, ол озогы фольклордон көндүгип барган. Онызы анчадала советский өйдөги произведениелердин поэтический жанрларынан, эп-аргаларынан көрүнөт. Советский фольклор озогы фольклордын жаңыган кеберлерине тайанып, эң артык поэтический эп-аргаларын алынып көндүккөн. Же советский фольклордо озогы жанрлар ончо-зы бир түнгөй оного ары көндүгип өскөн деп айдарга келишпей жат. Бир канча жанрлар, темдектезе, сыгыт, алкыш сөс, сөгүш сөс, туу-ээзи, суу-ээзи керегинде куучындар чек жоголо берген. Озогы кай чөрчөктөрдүн кеберинен аткарынып, жаңы туу-жылар чүмделген де болзо («Алтын тандак жарыды», «Ойгор-Баатыр»), же бу туу-жылар кай чөрчөктөрдөң көп анылана берген. Советский өйдө эң ле көп чүмделген произведениелер — кожондор болуп жат. Олордо озогы жаңыган поэтический учуралдар көп арткан, же онызыла коштой жаңы анылу эп-аргалар табылган. Онойдо ок үлгерлер де керегинде айдарга келишет.

Советский өйдөги фольклорды шиндегенисте, бу өйдө озогы алтай фольклор кенетийин чек жоголо береле, онын ордына жаңы фольклор чүмделип башталган деп бис сананбай жадыбыс. Ондый санаа сүрекей жастыра болор эди. Советский де өйдө озогы произведениелер албатыда айдылып турганына бойыбыс кере болуп жадыбыс. Темдектеп, озогы алтай кеп сөстөрдү алар болзобус, олардын көп лө сабазы албатыда эмдиге жетире айдылат, ненин учун дегежин, олардо албатынын ойгор санаазы, жадын-жүрүми, чындык, терен шүүлтелери көргүзилген. Же озогы кеп сөстөрдүн байлыгын там көптөдип, алтай улус советский өйдө жаңы кеп сөстөр чүмдеген. Олор бойларынын учурыла советский өйгө келишип жат, темдектезе: «Үренетен өйдө үрен», «Өмөлү иш өчпөс учурлу», «Өмөлү иште өөн-бөкөн жок», «Канча кире иштеген, анча кире аларын», «Кем иштеер — ол жиир, кем иштебес — ол жибес», «Москва бастыра городторго эне», «Ак санаабыс бар тушта, амыр-энчү колыста» оного до өскөлөри. Озогы Алтай табыш-кактарды да алар болзобус, олардын көп сабазы бистин өйдө жаантайын айдылат. Же ого үзеери жаңы жадын-жүрүмнин картиналарын көргүскөн, жаңы бытовой немелер керегинде айдылган табыш-кактар көп чүмделген: «Темир ат кыра сүрет» (трактор), «Бойы жудурукча, болужы жаан» (электролампа), «Түни-түжиле иштейдим» (час), «Тили жок, же кижиле куучындажат» (письмо) ла оного до өскөлөри.

Онойдо ок өскө дө жанрлар болуп жат. Же бис советский фольклорды шиндеп тура, бу өйдө айдылып турган ончо ло произведениелерди (ол тоодо озогыдан да арткан произведениелерди) алып турган эмезис, жаңыс ла советский өйдө чүм-

делген советский фольклорды аладыбыс. Бу фольклор албатынын көп чактардын туркунына чүмдеген поэзиясына советский албатынын кошкон кожултазы болот. Совет жан тургузылганынан бери көп ой өтпөгөн дө болзо, же бу кожултанын кеми сүрекей жаан, сүрекей байлык.

Советский ойдө чүмделген фольклор бистин Советский орооннын ла алтай албатынын өткөн кажы ла исторический ойлөриле колбулу. Бу ойлөрдү бис жакшы билерибис. Онын учун алтай советский фольклорды шиндегенибисте, исторический принцип аайынча оны ончо ойлөрлө, ончо улу кубулталарла колбоп шиндеер керек.

Алтай советский фольклордын сүрекей көп произведение-лери Улу Октябрьский социалистический революция ла гражданский жуу керегинде болуп жат. Бу исторический керек алтай албатынын жадын-жүрүминде сүрекей жаан учурлу болгоны жарт. Революцияда албатынын канча чактардын туркунына күүнзеген күүни, нени сакаганы, неге иженгени чын бүдүп башталган. Орус ишмекчилер ле жокту крестьяндар буржуялардын ла помещиктердин жагын антара согуп, ордына албатынын жайым Советский жагын тургузарда, алтай да албаты бойларынын байларынын бийлегенине удурлажып көдүрилеле, Совет жанга жайылып, ол учун эрчимдү тартыжа берген. Бу тартыжуда эн ле түрген чүмделген поэтический жанр кожон болуп жат.

Октябрьский революциянын жылдарындагы кожондордо алтай албаты бойынын жегүлү тартыжузы, байларды — ачап жутпаларды, жеек жыландарды — жоголтоны керегинде, жанды колго алганы ла жайымга жедингени керегинде айдылат. Бу мындай общественно-политический учурлу кожондор ол ойлөрдө көп чүмделип, албатынын политический санаазы ойгонгонын, албаты большевистский партияга баштадып, революционный тартыжуга текши көдүрилгенин керелейт. Озогы тужунда политический сурактар аайынча онойдо көп кожондор чүмделбеген.

Революционный кожондордон бис албаты ортозында большевиктер өткүрген революционный жартамал ишти, олардын революционный тартыжуга кычырганын көрөдүбис:

Жеек жылан болгожын,
Жерге бажы кирер жанду.
Жер кыртыжын иштегендер
Жердин ээзи болор жанду.

Албаты бу большевистский шүүлтөлдөрдү алынып, колына мылтык тудунып, байлардын контрреволюционный бандаларыла эрчимдү жуулашкан. Бу жууда бандиттерди кайда ла

болзо јенип чыгып турган албаты бойынын јаан ийде-күчин,
јендиртпезин билип, ого сүрекей сүйүнип, оморкоп, жаңы, партизанский кожондор чүмдеген.

Кара суунын балыгын
Кармактап алган бис кандый!
Қарды јаан буржуйды
Қалактаткан бис кандый!

Терен суунын балыгын
Теектеп алган бис кандый!
Тебинип јаткан буржуйды
Тепсей баскан бис кандый!

Бу партизанский калапту јуулардын шылтуунда Алтай јеринде канча чактардын туркунына албатынын күчин јиген байлар, јуу ойинде оларды корыган бандиттер јоголгон.

Төстөк јерди чапчыган
Төнөн тайда туйгак јок.
Төртөн жылга байыган
Төжлөйдин јыды јок.

Арка јерди чапчыган
Ак бородо туйгак јок.
Алтан жылга байыган
Аргымайдын јыды јок.

Алтай албаты гражданский јууда ла капиталистический ороондордын интервенциязыла тартыжарында эрчимдү турушкан. Революциянын шылтуунда јайымга јединген албаты бойынын јайымы учун туружарга, оны өштүлерден корып аларга качан да белен болгонун, темдектезе, мындый кожон керелейт:

Бандит таңма келгежин,
Базар јолын кезерис,
Контр таңма келгежин,
Конор јуртын чачарыс.

Революцияда албатынын јединген јединининг эн ле јаан учурлузы Совет јангы тургузып алпаны болуп јат. Бу кайдан да тууразынан келген јанг эмезин, албатынын бойынын жаңы болгонун, албаты бойын-бойы башкарынып баштаганын чын билип, кожондорында Совет јангы бистинг јанг, керектү јанг, кару јанг, акту јанг деп айдат. Бу јанг озогыдыйынан сыраңай башказын кожондо айдадылар.

Кадын суузын јакалай
Қара корум таш бүтти.
Қааннын жаңы чачылды,
Биске кару јанг келди.

Бийдин суузын жакалай
Бийик корум таш бүтти.
Бийдин жаңы чачылды,
Биске кару жаң келди.

Ол эмезе:

Каан жаңы эмес жаң,
Кару бистин Совет жаң.
Абыс жаңы эмес жаң,
Акту бистин Совет жаң.

Октябрьский революция ла Совет жаң керегинде тема революциянын жылдарынан ала алтай кожондордын төс темаларынын бирүзи болуп, ол керегинде жаңы кожондор жылдан жылга жаантайын чүмделе берген. Бу кожондордо албаты социалистический революцияны ла Совет жаңды бойына сүрекей жаратканы, мактаганы, албатыга кереес Октябрь ла Совет жаң учун жажына тартыжарга, кандый да өштүдөн корып аларга белен болгоны көргүзүлөт. Кожондордын көп лө сабазында Октябрьдын байрамы албатыда жажына болзын деп айдылат.

Отко салган одыныс
Чокту күйзин, нөкөрлөр!
Октябрьдын байрамы
Эзендик болзын, нөкөрлөр!

Бу мында Октябрьдын байрамы — албатынын революционный жылдардагы улу жегүзинин символы болуп көрүнөт. Октябрьдын байрамы албатыда ундылбас болзын, жажына болзын, эзендик болзын деп кожондордо айдылгажын, бис онызынан революциянын жылдарындагы от-калапту тартыжу ундылбазын, революциянын жегүлери, онын ачып берген жолдоры, албаты төзөп баштаган жаңы жадын, жаңы жүрүм качан да бузылбазын деп күүнзегенин көрөдибис. Онойдо ок албаты Совет жаң керегинде де кожондойт.

Кайран бистин Совет жаң
Качан да бисте ол болзын.

Албаты советский өйдө јединген ончо улу социалистический једимдерин Октябрьский революцияла, Совет жаңла колбоп, бу једимдер ончозы Октябрьдын ла Совет жаңнын шылтуунда болуп туру деп айдат. Октябрьский революция болгоны ла Совет жаң тургузылганы бастыра албатыга, кажы ла кижиге сүрекей жаан ырыс экелген, бистин ороондо коммунизмнин јолын ачкан.

Октябрьский революция ла Совет жаң керегинде кожондорло коштой алтай албатыда сүрекей көп кожондор Коммунистический партия ла бастыра телекейдин ишкүчиле јаткандарынын улу башчызы Владимир Ильич Ленин керегинде чүмделген. Революция ла Совет жаң Лениннин ле онын төзө-

гөн Коммунистический партиянын шылтузында болгон. Ленин керегинде алтай албаты эн жараш, эн жылу сөстөрлө айдат. Онын санаазы ойгор, бийик, ол ишкүчиле јаткандардын сырагај јуук нөкөри, улу башчызы, јалтанбас баатыры. Онын адыла алтай албаты бойынын јүрүминде болгон ончо кубулталарды колбойт. Ленин кулдарга јайым берген, јоктуларды шырадан айрыган, күн көрбөгөндөргө күн чалыткан, ай көрбөгөндөргө ай жарыткан. Ленин телекейдин үстүне ырыс таркаткан, јыргал экелген.

Сулаган темир јок болзо,
Сулукты неден эдетен?
Улу Ленин јок болзо,
Улус кайдан јыргайтан?

Лениннин шылтузында болгон албатынын јыргалы—бу албатынын озогы шырадан айрылып, јайымга једип, јангы јадын-јүрүмге сүүнгени, оморкогоны болот. Ленинди кажы ла кижии ада Ленин деп адайт, онын баштаганыла ол бойынын эмдиги ырызын колбойт. Онын учун Ленин керегинде карыган алтай кижии кожондойт:

Сары атты минерде,
Јайап салган канаттый.
Улу Ленин баштаарда,
Угыма берген ырыстый.

Лениннин кебери кожондордо сүрекеј јаркынду, сүүнчилү көргүзилет. Ол керегинде јангыс ла элически айдылып турган эмес, је албатынын јүрегинин сүүнчилү лириказы ого берилет, албаты оны сүрекеј тын сүүгенин айдат. Ленинди кожончылар јерге изүзин јайган, телекеј үстүнде карагуйды јоголткон күнле тундейт.

Јаскы күннин изүзи
Туу, јалаңды изитти.
Бистин карагуй јүрүмисти
Ленин күндий јарытты.

Ленин бистин Коммунистический партиянын адазы. Партия керегинде кожондордо партия албатынын ойгоры, улу-јаан ийдези, Лениннин јолыла коммунизмге апарып турган билгир башчызы деп адалат.

Албатынын ойгоры —
Улу бистин партия,
Јангы јүрүм көргүскен
Јаан ийделү партия.

Коммунистический партия албатынын чындык болушчызы болгонын онын бүдүрген улу керектеринен албаты көрүп, партиянын јолына текши кирип турган.

Коммунисттердин солынтызы комсомол болот. Алтай комсомол революционный тартыжуда сүрекей эрчимдү турушкан, онын учун кожондордо онын ийдези, шулмузы, мергени макталат.

Улу Октябрь, башчы Ленин, Коммунистический партия керегинде произведениелер жагыс ла революциянын жылдарында эмес, је албаты жагыс жадын-жүрүм төзөп көндүгө де берген тужунда чүмделген де, чүмделип те јат. Олор керегинде жүзүн-жүүр чөрчөктөр, үлгерлер, туујылар, легенда-куучындар ла оног до өскө произведениелер чүмделген. Албаты советский өйдө ончо поэтический жанрларында бу темаларды көргүзөт.

Улу Октябрыдын революционный тартыжузы керегинде чүмделген эпический произведениелердин бирүзи, темдектезе, кайчы В. Ябыковтын «Темир-Бөкө» деп чөрчөги болуп јат. Бу произведение алтай кай чөрчөктөрдүн жанровый кебери, поэтический образтары ла тили аайынча чүмделген. Онын төс персонажтары Темир-Бөкө лө Кызыл-Мерген баатырлар, олордын өштүлери Јеек-Бөкө лө Ак-Бөкө деп јутпалар. Јеек-Бөкө лө Ак-Бөкө — албатыны кыйнаган, малын блааган, элдин-јоннын эдүзи, кара сагышту јеектери болот. Албаты ортодон чыккан баатырлар Темир-Бөкө лө Кызыл-Мерген албатынын онтузына, сыгыдына жүректери сыстап, элдин-јоннын адаанын алып туруп чыккандар. Албатынын өштүлери олар јуулашканы, озогы кай чөрчөктөрдө чилеп ок, көргүзилет:

Эргекчеден эт үзүлип,
Эн јерге түжүп јадат,
Калбакчадан кан чачылып,
Кара јерге төгүлип јадат.

Баатырлардын јенүзининг шылтуунда албаты јайымга, амыр-энчүгө јединген. Бу чөрчөкти кычырып, бис оны озо баштап озогы ла чөрчөктий чөрчөк деп көрөрибис (геройлоры—баатырлар, өштүлери—јеектер, күреш-тудуш ла оног до өскөзи). Је теренжиде шингдеер болзобыс, кайчы онын баатырларынын ат-нерелү тартыжузы ажыра революционный жылдардагы партизандардын тартыжузын көргүскенин таныырыбыс. Чөрчөктө социальный сурак теренжиде тургузылат (байлардын јееги ле албатынын кыйыны), баатырлардын бирүзининг ады Кызыл-Мерген (Кызыл Черү), баатырлар жагыс та бойлоры эмес, је эл-јондорды да тартыжуга көдүредилер, олордын јуу-јепселинде беш адар мылтыктар ла оног до өскөзи бар.

Је Октябрь ла Ленин керегинде анчадала јилбүлү произведениелерди алтай фольклордын кеберлеринен аткарынып,

баштапкы алтай бичиичи поэттер чүмдегендер. Темдектезе, мындый произведениелерге П. А. Чагат-Строевтин 1926 жылда чүмдеген баштапкы чөрчөк-туујызы «Ойгор-Баатыр» кирет. Бу туујы кайлап айдар чөрчөктөргө сырагай јуук. «Ойгор-Баатыр» деп туујыда Ленин керегинде айдылат. Ол Темир-Кезер ле Јер-Кезер деп эки баатырды баштап, «јеткерлердин јеткери, јутпалардын јутпазы јетен башту Јеек-Јыланла» јуулажат. Јеек-Јыланды бу баатырлар јендеген согында:

Јердин алты үлүзи —
Јайымдалган јаан ороон
Јайым болуп јыргай берди...
Кулы-бийи јок јадын
Калык-јонго берилди.

Бу Улу Октябрьский социалистический революциянын историязын ла героиказын чөрчөк аайлу эдип көргүскен јаан героико-эпический произведение алтай советский поэзиянын эн артык произведениелеринин тоозына кирген. Ленин керегинде ондый ок произведениелердин база бирүзи кайчы Табы Юдаков ло поэт П. Кучияк чүмдеген «Алтын тандак јарыды» деген үлгерлеген легенда-куучын болуп јат. Ондо Лениннин кебери база улу-јаан ийделү, ойгор санаалу баатыр болуп көргүзилген. Ол јоктулардын башчызы, баатыры, каандардын ла байлардын өштүзи болуп јат. Ленин бастыра јоктуларга, ол тоодо көп шыралу алтай Анчыга да јайым јуулап берген, онын бойын жаңы јүрүмнин јаан ийделү баатыры эткен, јер үстүнде коммунизмнин алтын тандагын јарыткан.

Алтай поэттердин бу произведениелери албатынын фольклорына сүрекей јуук болуп чүмделген учун, бис оларды фольклорно-литературный произведениелер деп адап јадыбыс¹. Ондый произведениелерди үлгерлердин жанры аайынча көп улус чүмдегилеген, анчадала Улу Октябрьдын байрамына учурлап. Темдектезе, И. Эдоковтын үлгеринде (1927 жыл) Октябрьдын күни керегинде айдылат:

Кан Алтайды бийлеген
Кааннын жагын бускан күн.
Канын сордырган албаты
Кайкал јүрүмдү болгон күн.
Бистин јерди бийлеген
Бий эжигин ооткон күн.
Бир ле түней албаты
Бир санаалу болгон күн.
Албаты сени байрамдайт,
Октябрь деген улу күн.

¹ Је бу произведениелерди чүмдеген улус јарлу поэттер болгон учун, олардын литературный анализи литература бөлүкте П. А. Чагат-Строевтин ле П. В. Кучияктын индивидуальный творчестволарыла колбоштырып берилет.

Туулу Алтайда гражданский жуу божоп, ак бандалар ончозы Кызыл Черүнинг ийделү согулталарына чыдашпай, базылып, бастыра јерлерде Совет јан тургузылып, советский автономный область тӱзӱлгӱн согында Коммунистический партиянын ла Совет башкарунын алдына сӱрекей јаан задачалар тура берген: жуу ӱйинде албатынын јайрадылган хозяйствозын орныктырары, албатыны јангы экономический ле культурный јолго ууландырары, Алтайга техника экелери, јурт јерлерде ӱмӱлӱктер тӱзӱӱри болгон. Албатыны социализмнинг јолына кийдирер бу задачаларды Коммунистический партияга баштадып, советский албаты, ол тоодо алтай да албаты, эрчимдӱ бӱдӱрип баштаган.

Революциянын кийининде бу јаан экономический ле культурный кубултада алтай албаты эрчимдӱ туружып, јангы јадын-јӱрӱм тӱзӱгӱниле коштой кӱп јангы оос поэтический произведениелер де чӱмдеген. Бу ӱйдӱ албатынын поэтический творчествозы анчадала тын ӱзӱп келген. Поэтический творчество бастыра албатыны классовый ӱштӱлерле тартыжарга, јонды јангы керектерди бӱдӱрерине кӱдӱрерге болушкан сӱрекей јаан агитационный ийде-кӱч боло берген. Јангы произведениелерди — кожондорды, частушкаларды, ӱлгерлерди — бастыра деревнелерде, агитколлективтерде, культпередвижкаларда, стенгазеттерде чӱмдегилей бергендер. Анчадала кӱп кожондорды, ӱлгерлерди алтай комсомолдор, алтай јииттердин эн озочыл улузы чӱмдегендер.

Бу ӱйлӱрдӱ улу Ленин, Коммунистический партия, Октябрьский революция, советский строй керегинде темалар аайынча фольклорный произведениелер там кӱптӱп, учуры ла кебери јанынан там бийиктеп турган. Анчадала телекейлик пролетариаттын ла јер ӱстӱнде ончо ишкӱчиле јаткандардын башчызы улу Ленин јада каларда, ого ачу кородоп, албаты кӱп ӱлгерлер, кожондор чӱмдегендер. Лениннинг јада калганы албатыга «туудан бийик, талайдан элбек, јерден уур ачу-корон болды». Је Лениннинг «болоттон до бек» керектери, алтын-кӱмӱш сӱстӱри, ӱредӱзи арткан.

Бийик туунын бажында
Аргымак јӱрген изи бар.
Бистинг ороон ичинде
Ада Ленин сӱзи бар.

Сӱӱген башчы Ленин албатынын санаазында качан да ундылбас, онын коммунизмге јарыдып берген јолы качан да бузулбас, Лениннинг партиязы албатыны онон ары јенӱден јенӱге апарат деп ӱлгерлерде, кожондордо айдылат. Албатынын эн артык уулдары ла кыстары партияга кирип, Ленин-

нинг үредүзин кичеей бергилеген. Ол өйдө партияга, комсомолго кирерине, партиянын јолыла кыйа баспай барарына көп кычыру кожондор, үлгерлер чүмделген. Лениннин үредүзине, партиянын чындык јолына алтай албаты бастыра бойы беринип, ичкери барарга молјонгонын, чертенгенин, темдектезе, мындый кожон көргүзет.

Мөш агаштын будагы
Бөкөйгөнчө, сынза — торт.
Коммунисттин жагынан
Айрылганча, өлзө — торт.

Революциянын өйинде јайым јадынга јединген алтай албаты эмдиги кожондорында бойынын ырызын, сүүмјизин айдадылар. Бу кожондордо озогызы ла эмдигизи удурлаштыра көргүзилет, олардын сырагай башказы айдылат:

Кара кулун јаш тушта,
Јойу бистер басканыс.
Каан жагы тужунда,
Карагуйда жүргенис.
Бийик, бийик тууларды
Эмди туман бөктөбөс,
Бистин жагы жүрүмди
Эмди кем де бийлебес.

20-чи јылдардагы кожондордо ло үлгерлерде албаты бойынын јайымы, амыр-әнчүге једингени, албатылардын најылыгы, ишмекчи ле крестьяндардын бирлиги, олардын текши сүүмјилү, омок ижи керегинде айдылат. Совет жагда албаты бойы башкарып, бойы ээ болот. Онын учун албаты Советтерге байларды, кулактарды божотпоско кичеегендер. Азыйда олардын бийлегенин, «јоннын мойыны јоон» деп, јонды јип жүргенин улус јакшы билер. Онын учун јоктулар жагда алган согында бир де байды Советке божотпоско сергелең болгондор.

Јок-јойунун Советин
Јоктулар бис тудалык.
Јоон байларды јууктатпай,
Јон ичинде үн јок эделик.

Советке тудулган улуска албаты үлгер ажыра јакару беретен:

Јок-јойуга болушту бол,
Јонына тузалу жүр,
Јоон байларга јапшынба,
Јонына кара сананба.
Албатынын керектерин түрген эт,
«Акыр, эртен» деп узатпа,
Алаңзылу эрмек айтпа,
Албатынды мекелебей жүр.

Бу мындый үлгерлер јоктуларды јоннын керегин бүдүреринде, советский стройды тыгыдарында билгир туружарына кычырып јат.

Јорго атка мингежин,
Јолын алып барар эмей.
Јон керегине үрензе,
Јонго тузазын јетирер эмей.

Анчадала көп произведениелер үй улус керегинде, олар озогыда кул жүрүмдү болгонынан айрылып, общественный иштерде туружып, эр улусла тең праволу боло бергени керегинде чүмделген.

Оток ортозына жүрбес бойлоры
Ончо керекке туружар болды.
«Кадыт» деп айттырган бойлоры
Каруулу иштег иштежер болды.

Совет јанга үй улустың сагыжы јарыган, озогызына көрө олардын эмдиги жүрүми јыргалдый билдирген:

Каан јангы тужунда
Камчы јиген үй улус.
Коммунизм јангында
Каткы-јыргалду үй улус.

20-чи јылдардагы алтай оос поэтический творчествонын анчадала јаан тематиказы јангы јадын-јүрүм, јангы культура төзөөри керегинде болгон. Оос поэзия алтай улусты бичикке үренерине кычырган. «Бичик билбес кижии сокордый», «Бичикчи кижии јарыкта жүрет, бичик билбес карангуйда жүрет» деген кеп сөстөрлө коштой, бичик керегинде көп үлгерлер ле кожондор чүмделген. Озогы тужунда каан јангы албатыны ойгор бичиктен ыраткан, «ада-кудай» деп бажырткан, байларга, камдарга, абыстарга мүргүткен. Совет јанг албатыны билгир эдерге кичееп, бичикке, наукага үредет.

Ай ла јер болгожын
Ак-јарыкты күннен алат.
Ак бичикке үренгендер
Ал-сагышты бичиктен алат.

Бичикти мактап, оны күнле түндөп, бастыра албатыга, кажы ла кижинин бойына онын сүрекей јаан тузазын, бичик билери — коммунизмди төзөөринде јаан ийде болгонын көргүзип, улус көп кожондор чүмдегендер.

Учар куштын уязы
Узун агаш бажында.
Уулдар бистин јыргалыс
Улу бичик ичинде.

Жанар куштын уйазы
Жажыл агаш бажында,
Жаш бистердин жыргалыс
Жараш бичик ичинде.

20-чи жылдарда Алтайда, бастыра Советский ороондо чылап ок, албатынын бичик билбезин жоголтотон жүзүн-жүүр школдор, ликбезтер ачыла берген. Бу школдорго мак ла олордо үренерине кычыру кожондор чүмделген:

Күүнзегенде, ичетен
Күренг малдын сүди бар.
Күс келгенде, үренер
Күндий жарык школым бар.

Алтай албатыга партия ла Совет башкару берген анчадала жаан ырыс — төрөл тилле бичиктер ле газеттер чыгарганы болуп жат. Алтай газет чыкканына сүрекей тын сүүнип, оморкоп, улус поэтический сөстөрлө ол керегинде айдадылар:

Кызыл күн чалып ийди,
«Кызыл Ойрот» газет чыкты.
Кыс, келиндер, ой балдар,
Оны алдыртып кычырыгар.
Ай-күн чалып ийди,
Алтай тилдү газет чыкты.
Алтан жашту карыгандар,
Оны алдыртып кычырыгар.
Чолмон-күн чалып ийди,
Чоокыр алтай бичик чыкты.
Чон бүткен үүрелер,
Чокту көслө кычырыгар.

Газет жаантайын чыгып көндүгө берерде, улус ого үренип, газет олардын эн артык наязы боло берген.

«Кызыл Ойрот» жок болзо,
Куучын эбин кем табар?
Кайран газет жок болзо,
Солун табыш кем айдар?

Алтай албатынын жаңы жадын-жүрүминде кандый ла кубулта, кандый ла жаңы неме болгондо — ол керегинде жаңы кожон, үлгер, куучын чүмделетен. Анчадала көп произведение-лер Алтайга техника келгени, алтай улус бу техникага үренгени керегинде болот. Алтай улус качан да трактор, автомобиль деп немени көрбөгөндөр. Трактор ло автомобильди баштапкы ла катап көрүп, сүрекей кайкап, оларды «темир аттар» деп адагандар. Тенериле учуп келген самолетты көрүп, оны «темир куш» деп айткандар. Бу кайкамчыкту немелер албатынын кожондорына кирген.

Алтай албатынын бу өйдөги поэтический творчествозы-

нын сүрекей жаан бөлүгү Кызыл Черү ле Ада-Төрөлин корыры керегинде болуп јат. Баштапкы беш жылдыктын планын Советский ороон тургузар ойинде американо-английский ле японский империалисттер Советский Союзка табару эдерис деп коркыдып, бистинг орооннын күнчыгыш грандарында табарунын пландарын белетеп тургулаган. Бу ойдо империалисттерге алтай советский албаты каруун берип, көп үлгерлер ле кожондор чүмдеген: «Чемберленге каруубыс»¹, «Јуу келеринен коркыбай айдар сөзим»,² «Кызыл Черүге мак кожон»³ ло оног до өскөлөри. Бу произведениелерде советский Кызыл Черүнинг болоттый бек ийдези, јалтанбазы, оны башкарган полководецтери — Ворошилов, Буденный — керегинде, өштүлер табарза, бастыра советский улус Ада-Төрөли учун көдүрилип чыгары керегинде айдылат.

Бий эжикке ийт болотон
Бисте кижии јок эмей.
Бийлер јуртын чачатан
Бистинг черү тыг эмей.

Алтай улус азыйда черүге јүрбеген. Советский ойдо ончо советский албатылардын уулдары Ада-Төрөлин корырында туружар учурлу деп јөп тургузыларда, бу јөпти алтай улус сүрекей сүүнип уткыган. Черүге барып, Совет ороонды корырына алтай улус күүнзегени керегинде көп јилбүлү кожондор чүмделе берген. Черү кажы ла кижини јуучыл эдип үреткени ле коштой жаан культурный таскаду берип турган. Черүден јанган уулар албатызына бийик культура экелип турган. Онын учун черүден јанган уулар керегинде лирический кожондор көп чүмделген. Советский государство јендиртпези, социалистический ороонды корыры керегинде произведениелер кийининдеги де јылдарда јаантайын чүмделип турган.

Је алтай албатынын оос поэтический творчествозы Алтайда јурт хозяйствонын коллективизациязы көндүгип, социалистический хозяйство төзөлип башталарда, анчадала сүрекей тыг өскөн. Бу ойдо албатынын хозяйствозын колхозный стройго көчүрери учун партия ла албаты улу-јаан иштер бүдүрген, бу иштерди буудактаарга сананган классовый өштүлер ле олар эрчимдү тартышкан. Бу ойлөрдө чүмделген оос поэтический творчество албатыны јангы јолго ууландыраарга јаан агитационно-пропагандистский болуш јетирген.

¹ Кызыл Ойрот, 1927, № 88.

² Кызыл Ойрот, 1927, № 54.

³ Ондо ок.

Алтай ла орус тилдү газеттерде, журналдарда, жүзүн-жүүр поэтический жуунтыларда алтай колхозчылар, комсомолдор, ишмекчилер чүмдеген кожондор, үлгерлер жаантайын чыгып туратан. Олордын төс тематиказы коллективизация, социализмди төзөөри болгон. Албаты партиянын колхозный строй керегинде политиказын сүрекей жарадып уткып, бу албатынын жадынын бийик өнжидер арга болгонын, колхозный журт төзөөри — бу кулак-байларды жегип чыгар чындык јол болгонын билеле, оны оос поэзиязында мактап, колхозко, совхозко бириккендердин жадынынын артыгын бастыра јанынан көргүзет. Колхозный стройды төзөп, албаты кулак-байларла эрчимдү тартыжып, кожонгында айдатан:

Комургайдын төзинде
Конус-курттар јоголзын.
Колхоз журттын ичинде
Класс өштүлер јок болзын.

Классовый өштүлер кара санаазын качан да таштабай, каршу кылыктар эдерге жаантайын умзанарын билип, кожон улусты сергелен болорына кычырат:

Комургай бажы не чолтык?
Кой отогон болбозын?
Колхоз ижи не тутак?
Кулак кирген болбозын?

Колхозчылардын поэзиязында анчадала таркаган тема — јаны, өмөлүк ишти мактаганы болуп јат. Бу иш сүүмјилү, омок болот, ненин учун дезе колхозчылар байларга эмес, бойлорына, бастыра албатыга туза јетирип иштегилейт, олар эмди бойлоры ээ болот. Бу санаа оларды өморкодот, сүүндирет. Малчы, күдүчи улус эмди байдын малын эмес, бойлорынын колхозынын малын күдүгенине сүүнедилер, аш иштеечилер, өлөн чабаачылар колхозын байыдарга кичеедилер.

Колхозчылардын ижи түрген, јенгил өдөт. Оны јенгилткен неме ыраак заводтордон, ишмекчилерден ийилген техника болуп јат. Өлөн чабаачы улус өлөн чабар машиназын, колхозтын жүрүмин, партиязын мактап, төмдектезе, мынайда кожондогылайт:

Комургай төзин кезетен.
Совет машина ийдези.
Колхозту болуп жүргенис
Коммунист партия ийдези.

Уй саачылар сепаратор-машиназын мактайдылар:

Уур ишти иштейтен
Уруп эткен машинам.
Уйдын сүдин толгойтон
Устар эткен машинам.

Ондый поэтический произведениелер трактор, автомобиль, комбайн керегинде көп чүмделген. Колхозтын ижи жөптү, плановый болгонына албаты сүрекей сүүнет:

Буулап койгон ат кайда?
Минер керек, нөкөрлөр!
Пландап койгон иш кайда?
Бүдүрер керек, нөкөрлөр!

Армакчыда ат кайда?
Минер керек, нөкөрлөр!
Айдып салган иш кайда?
Иштеер керек, нөкөрлөр!

Анчадала көп жылбүлү произведениелер колхозто мөрөйлө-
жип иштегени керегинде болуп жат. Мөрөйгө кычыру үлгерлер
жаантайын чүмделген де, чүмделет те. Бу тема лирический
де кожондорго кирет:

Күрен торко пладымды
Күнүн кийип жүредим.
Күүним жеткен малчыла
Мергендежип иштейдим.

Колхозчылардын поэзиясында колхозчы улустын жылдан
жылга жаранган журттары, олар жарык школдорлу, больница-
ларлу, радиолу, электричестволу, телефонду, клубтарлу бол-
гоны керегинде айдымат.

Колхозтор там тыгып, албатынын жадын-жүрүми там жа-
ранып, колхоз, совхоз керегинде поэзия там өзө берген. Бу
поэзия алтай советский фольклордын сүрекей жаан бөлүги
боло берген. Колхозтогы, совхозтогы жадынды кожончылар,
үлгерчилер жараш жасла, жайылып өскөн чечектерле түндеш-
тиредилер.

Кожоныста не болзын?
Коолой соккон салкынды.
Колхозыста не болзын?
Корболоп өскөн чечектий.

Жагарыста не болзын?
Жайа соккон салкынды.
Жайым жүрүмде не болзын?
Жаранып өскөн чечектий.

Колхозчылар, совхозчылар бойларынын поэзиясында жа-
ны жадын-жүрүмге, «колхоз, совхоз ажыра коммунизм бүдү-
рип» турганына оморкоп сүүнедилер. Бу ончозы улу Октя-
брьдын, Коммунистический партиянын баштаганынын шыл-
туунда болуп турганы албатыда качан да ундылбайт. Ол ке-

регинде произведениелер там элбеде чүмделип, олардын хужожественный кеми там бийиктелет.

Алтайдын атту-чуулу кайчызы Н. У. Улагашев «Октябрьдын кожогы», «Ойно, ойно, топшуурым!» деген произведениелеринде озогыда топшуурды алкаган үлгерлердин кеберинен аткарынып, жаңы үлгер сөстөр чүмдеген. Бу сөстөрдө ол Улу Октябрьды мактайт:

Мөш агаштын төзинен
Эптеп эткен топшуурым!
Октябрьдын күнинде
Ойноп берзен, топшуурым!

Бу үлгерлеринде Улагашев озогызын ла эмдигизин тундештирет. Бойынын озогы жүрүми керегинде ол айдат:

Јурун тоным јардымда
Јылу тутпас болгон эди.
Јутпа байлар азыйда
Күчим јиген болгон эди.

Је бүгүн кайчы сүреен омок. Оны бүгүниги чыккан кызыл күн сүүндирет, ненин учун дегежин, күннин алдында јаткан албаты эмди јайым, ырысту, јииттер бичикке үренет, тегериле темир куштар учат, албаты јылдын сайын байыйт.

Эмдиги жүрүм — ол албатынын јыргалы болуп туру деп айдылган мотив поэзияда оног ары көндүгет. Бу јыргалды албатыга ада-эне болгон Коммунистический партия төзөгөн.

Ан балазын азыраган
Аба-јыштын шылтуузы.
Албаты-јонды јыргаткан
Ада Партия ийдези.

Элик балазын телчиткен
Элбек јыштын шылтуузы.
Элди-јонды јыргаткан
Эне Партия ийдези.

30-чы јылдарда бистин ороондо бүткен улу-јаан керектердин бирүзи—Советский Конституцияны јөптөп тургузып алганы болуп јат. Конституцияда советский албатынын социализмди төзөп алганынын јенүлери, коммунизмге көчүп барарынын јолы темдектелген, ишкүчиле јаткандардын демократиязынын јаркынду закондоры тургузылган. Советский Конституция керегинде, албатынын ого сүүнгени, оморкогоны керегинде Алтайда көп произведениелер чүмделген. Озогы тужундагы закондор албатыны базынчыктаарына тургузылган болгон, «закон» деген сөс албатыга коркуду болотон. Је Советский Закон — бу албатынын бойынын законы, ондо алба-

тынын күүни, санаазы жуулган. Албаты оны кычырып, сүрекей жарадып, кожондорунда, үлгерлеринде мактайт.

Бийик агаш бажында
Куш кожоңгы угулат.
Бистин Алтай ичинде
Жаңы Закон макталат.

Советский Конституция — кижиге сүрекей килемжилү болот, албатынын жадын-жүрүмин там жарандыраарга, сүүмжилү, ырысту эдерге ууландырылат. Албаты Советский Конституциянын күндий жаркыныла тузаланып, бойынын ырысту жадынын төзөп турганын кожондорунда кожондойт. Озогызына көрө, эмдиги улус сүрекей бийик праволорлу болот: ишке, үредүге, амыраарга, үй улус эр улусла тен болорына ла оной до өскөлөрине. Бу ончозы Конституцияда «алтын буквала» бичилген.

30-чы жылдарда албатынын оос поэтический творчествозы өзөрине партия анчадала жаан ажару салган. Бу мынызы ол өйлөрдө бастыра советский албатынын культурный өзүмин тыгыдарына өткүрилген ончо улу-жаан иштерле колбулу болгон. Советский ороондо 20-чи жылдарда көп культурный кубулталар болгон до болзо, же социализмди төзөөр тужунда ла социализмди төзөп алган тужунда бу иш анчадала тын өскөн. Бу өйлөрдө алтай албатынын литературазы, музыказы, живопизи, театральный искусствозы там жаранып көндүккен. Албатынын культуразынын өзүминде анчадала жаан учурлу неме — художественный самодеятельность боло берген. Партия оны көндүктиреринде көп иштер өткүрген. Художественный самодеятельностьто турушкан улус жаантайын бойлоры кожондор, үлгерлер чүмдеп, клубтардын сценаларынан оморды албатыга жарлап туратан. Онызыла коштой стенгазеттер, аймачный ла областной газеттер, бичиктер чыгарар издательство, радио ажыра албатынын оос поэтический творчествозын жарлаары тыгый берген. 30-чы жылдарда алтай албатынын кожондоры, үлгерлери, чөрчөктөри, кайлап айдар чөрчөктөри көп бичиктерде чыккан. Алтай кайчылардын эн артыгы Н. У. Улагашевти Советский Башкару «Знак Почета» орденле кайралдаган. Бу өйлөрдө алтай албаты ортодо баштапкы алтай поэттердин де, анчадала П. В. Кучияктын, үлгерлери кожондор болуп көп таркаган: «Жаңы Алтай», «Чейнеш» ле «Үчкыс» деп пьесалардан алынган кожондор («Партизандардын кожоңгы», «Кажагайдын кожоңгы» ла оной до өскөлөри).

Ада-Төрөл учун Улу жуу өйинде алтай оос поэтический творчество оной ары көндүгип өскөн. Бу өйдө албаты бастыра ийде-күчин немецко-фашистский олжочыларла тартыжары-

на ууландырган. Албатынын уулдары Ада-Төрөлин корырга баргандар, өштүлөрле ат-нерелү тартышкандар, тылда арткандар бастыра күчин фронтко болужарына бергендер.

Алтай албатынын фольклорында социалистический ороонун өштүлөрдөгү корыыры керегинде тема алдында да таркаган болгон. Ада-Төрөл учун Улуу жуу өйинде бу тема — ол өйдөги оос поэзиянын төс темасы боло берген. Советский патриотизм ончо советский улусты өштүлөрлө күүн-кайрал жок тартыжарына, ат-нерелү керектер эдерине көдүргөн. Бу черүчилердин жалтанбазын, ат-нерезин алтай кожончылар, үлгерчилер, кайчылар мактайдылар. Атту-чуулу кайчы Н. У. Улагашев 1942 жылда чүмдеген «Октябрьдын кожонгы» деген үлгеринде айдат:

Амыр жаткан бистин журтыбыска
Уүрлү бөрүлөр келип табарды,
Жака журттан бери албаты
Жагыс кижидий туруп чыкты.

Жараш чүмдү жаландарыбысты
Өштү темей базарга сананды,
Адалар јединген јайым јүрүмди
Кара балкашка уймаарга шүүнди.

Алтай карыган кайчы бойынын уулдарын үүрлү бөрүлөрдү — фашисттерди — јоголторго фронтко ийип, алкыш сөзин айдат:

Менин уулдарым, кайра баспагар!
Менин јүрегим слерле кожо,
Өштү-бөрүлөрдү кыра согыгар,
Качан да јок эдип үренин бождоор!

Фронтто јуулашкан советский алтай черүчилер төрөл тууларына, ада-энелерине, сыйындарына, эш-көөркийлерине ийгилеген письмолорында кожонло бойларынын калапту тартыжулары, жалтанбазы керегинде, јенүни аларына иженгени керегинде айдадылар.

Јети башту јыланнын
Јитке-мойынын кезерис,
Јеткерлү јууга киреле,
Јенүни јуулап аларыс.

Јуу өйиндеги фольклордо озогы баатырлардын кеберлери ойто ло тындудый туруп чыккан. Фашисттерле јуулашкан алтай советский черүчилер «алтай баатырлар», «алыптар» деп адалат, олардын јуулашканы чөрчөктөги баатырлардын тартыжуларыла тундештирилет.

Јуу өйинде алтай поэттердин бичиген үлгерлери кожон-

дор болуп албатыга көп таркаган: «Аргымак», «Кайран көөркий», «Шонкор» ло оног до өскөлөри. Бу алтай албатынын жуу ойиндеги кожондоры. «Кайран көөркий» ле «Шонкор» деп кожондордо жууда жүрген көөркийине алтай кыс ийген жылу, омок сөстөр айдылат, олардо патриотический тема ла сүүштинг лириказы бириккелейт.

Жуунунг кийининдеги ойлөрдөги алтай оос поэтический творчестводо советский албаты орооннын хозяйствозын орныктырала, оног ары көндүктирип, коммунизмди тзөп баштаганын көргүзет. Советский орооннын экономический ийдезин тыгыдарына, коммунизмнинг материально-технический базазын тзөөрине, журт хозяйствозы тыгыдып, көп укту мал азыраарына, түжүмдү аш өскүрерине ууландырылган иштер, бу иштерде турушкандардын героиказы бу ойлөрдөги поэзиянын тос тематиказы болот. Алтай јериндеги колхозчылар, совхозтын ишчилери бастыра эрчимин бойлорынын колхозторын, совхозторын байгызарга, көп жүзүн-јүүр мал азыраарына, онын продуктивнозын көдүрерине берип, јединген улу едимдерине оморкойдылар.

Јастын, јайдын күнинде
Јараш чечек јайканат.
Јаш өлөндү јалагда
Јылкы малыс тойынат.

Көп кирелте берер јангы укту мал азыраары — јангы јанг задача. Бистинг клохозчылар бу задачаны бүдүрип, ондый мал — уйлар, койлор, аттар — өскүрет.

Көбөнг өлөнг чайнайтан
Койлорыстын јаражын!
Көбөнг ошкош түгинен
Кирелте берген — јакшызын!

Колхозтордын малы-кужынын үүрлери булуттарла, олардын тоозы тенгеридеги јылдыстарла түндештирилет.

Жуунунг кийининдеги фольклордо малчылардын, өлөнг чабаачылардын поэзиязы оног ары көндүгет, олардын баатырдык күчи көргүзилет.

Баатырлар чылап чапканда,
Өлөнг тзозиле кезилет.

Озогы туштан бери Алтайда көп лө сабазында јангыс ла мал азырайтандар, кыра ижи дезе ујан болгон. Је эмдиги ойдө партиянын кычырузыла, албатынын эрчимиле Алтайда качан да сүрүлбеген јерлер сүрүлип, качан да бүтпеген бийик түжүмдү аш бүткен. Кырачылардын поэзиязы тзөлип башталган. Кырачылар керегинде кайчы А. Калкин мынайда, темдектезе, үлгерлейт:

Кырдын бажы карарып,
 Яс келгенин танытты.
 Кызара тийген күннинг чогы
 Күнүн сайын кожулды.
 Ястын жылу күнине
 Алтай үсти эриди.
 Эриген жерди көрөлө,
 Колхозчылар белетенди.
 Темир-болот адын жегип,
 Жер сүрерге баргылады.
 Көрүп жетпес көк жалаңдар
 Көрөргө жетпей, карарды.
 Көмө тарткан салданын жолына
 Урен аштар урулды,
 Сары буудайдын чачыжы
 Салкын кептү жайылды.

Алтайдын чөлдөрүн, телкем жалаңдарын кыралап, көп аш
 өскүрүп, жуунадып аларында анчадала эрчимдү турушкан
 улус партиянын кычырузыла бастыра советский городтор-
 дон, заводтордон, фабрикалардан келген жииттер-комсомол-
 дор болот. Онын учун комсомол керегинде кожондо айдылат:

Кажат жерде отогон
 Кара тайдын семизин!
 Кара жерди ол сүрген
 Комсомолдын шулмузын!

Албатынын социалистический ижи керегинде произведе-
 ниелерле коштой онын жадын-жүрүми, культуразы жаранып,
 жаан деревнелер төзөлип, электричестволо — «коммунизмнин
 отторыла» — жарыдылып, албаты ичкери жегүлү браатканы
 керегинде үлгерлер, кожондор жаантайын чүмделген де, чүм-
 делет те. Бу произведениелерден советский алтай кижин бийик
 өзүп келгенин, Ада-Төрөлин сүүгенин, улу-жаан патриоттор
 болгонын, совет албатыларла нажылыгын тыгытканын, ком-
 мунизмнин идеяларына бастыра бойы беринип, эрчимдү иш-
 тегенин көрөдибис.

Советский өйдө чүмделген лирический кожондордо совет-
 ский кижинин омок жүрүми, сүүнчизи, ойын-жыргалы, эптү-
 жөптү жүргени көргүзилген. Бу лирика жуунунг ойиндеги жыл-
 дарда оног ары өзүп, көптөп турат.

Ак жалаңла желелик,
 Ая тарткан жер эмес.
 Алаңзышпай ойнойлык,
 Ачынышкан бис эмес.

Кобы жерле желелик,
 Колоско бүткен жер эмес.
 Кожондожып ойнойлык,
 Комудалду жүрген бис эмес.

Алтай кайчылар, үлгерчилер, кожончылар произведениелерин жагыс ла Туулу Алтай керегинде чүмдеп турган эмес, бистинг улу-жаан Төрөлисте ончо керектерди озор сананат, улу коммунистический стройкалар керегинде произведениелеринде мактулу сөстөр айдат. А. Калкин бойынын үлгеринде алтай албатыга жагына ырыс берген Москва керегинде мынайда айдат:

Төрөлибистинг жүреги сен,
Сенин адын неден де баалу.
Сенин тынган тыныжыг
Биске неден де ырысту:

Телекейде амыр-энчүни корыыры керегинде тема бастыра советский поэзиянын жаан поэтический темазы болот. Жагы телекейлик жуу-чак белетеген, атомный ла водородный бомбала кекенген империалисттерди алтай албаты каргап, бастыра ороондордын албатыларын амыр-энчүге кычырат. Советский албаты телекейде амыр-энчү болзын деп амадап, бистинг орооннын экономический ийдезин тыгыдарына, Советский Союзтын Коммунистический партиязынын XXI съездинин жети-жылдык улу планын бүдүрерине бастыра күчин бердилер. Бу планды бүдүрүп, коммунизмнин жолыла ичкери-женүлү барып, алтай албаты бойынын ижи, жүрүми керегинде күнүн сайын жагы произведениелер чүмдеп жат. Олордын кажызынан ла албатынын ырысту жадын-жүрүми, жаркынду күүн-санаазы, эртениги күнди сүүмжилү, омок уткыганы билдирет.

Советский оос поэтический творчество жаантайын өзүп, онон ары көндүгет. Онын өзүминин ағылузы онын идейный учуры там ла бийиктеп турганында. Советский фольклор коммунистический идейностьло, партийностьло, албатыга жетирип турган бийик салтарыла, эл-жонды чындык жолго үреткениле, көдүргениле ағыланат. Онызыла коштой алтай советский фольклор бойынын художественный кебериле де там бийиктелген де, бийиктелет те.

Советский өйдө таркаган жанрлар, анчадала кожондор ло үлгерлер, озогызынан аткарынып өскөн деп бис айтканыбыс. Онызы, темдектезе, озогы кожондорды советский өйдө учуры аайынча кубултып ийеле, кожондоп турган көп учуралдардан көрүнөт.

Озогы кандый бир кожондо албатынын күч жадын-жүрүми керегинде айдылган болзо, эмдиги өйдө ол кожонго каруу эдип, улус онын сөстөрүн кубултып, сүүмжилү, омок жүрүмин мактап кожондойт. Темдектезе, озогы улус Алтай керегинде мынайда кожондойтон:

Кадынды төмөн кас келди,
Канадынын төзи бош келди.
Қайран Алтайды сананып,
Қара көзимнен јаш келди.

Је революциянын кийининде улус озогы кожоннын сөстөр-
рин кубултып, мынайда кожондой берген:

Кадынды төмөн кас келди,
Канадынын төзи бош келди.
Қараңуйдан чыгаратан
Коммунизм деп јанг келди.

Бу мынайда анчадала көп лирический кожондор кубул-
ган. Темдектезе:

О з о г ы з ы

Күрлемелү күр кечү —
Күрен тайдын кечүзи.
Күрен торко чачагы —
Күүни јеткен белеги.

Э м д и г и з и

Күрлемелү күр кечү —
Күрен тайдын кечүзи.
Күүним јеткен көөркийим —
Комсомолдын качызы.

Мындый кожондордон албаты канча чактардын туркунына
бийик художественный кемине јетирип алган сүрекей јаркын-
ду јанжыган поэтический картиналарын таштабай турганы,
олорды санаазында чеберлеп јүргени билдирет. Советский ал-
тай кожондордо ар-бүткеннен, мал-куштын темдектеринен,
улустын јадын-јүрүминен алынган ондый бузулбас, кубул-
бас јанжыган образтар көп артат:

Уйалу кушты учурган
Узун агаштын шылтузы...

Ан балазын азыраган
Аба-јыштын шылтузы...

Қара тайды минеле,
Қајулада јелерим.

Советский кожондордо ат-нерелү алтай јуучылдар, ишчи-
лер, озогы поэзияда чылап ок, «баатырлар», «алыптар» деп
адалат, јүзүн-јүүр өштүлер «јеек јылан», «јутпа» деп айдылат.

Јаан јутпа келгежин,
Јаан кардын јарарыс.
Јеек јутпа келгежин,
Јети бажын кезерис.

Олордо јанжыган художественный эп-аргалар көп арткан.
Темдектезе, образный параллелизм, төрт үлгерлү строфа, ка-

жы ла үлгер јети үндү табыштаг турары, анафора ла оног до
өскөлөри.

Алтан өзөк кечирген
Аргымактын шылтузы.
Албатыны јыргаткан
Ада Ленин ийдези.

Онызыла коштой эмдиги алтай кожондордын јангыс ла учурында эмес, је кеберинде де көп кубулталар бар. Озогы кожондор көп сабазында кунукчыл, чөйө мелодиялу болгон. Эмдиги јадын-јүрүм сырагај кубулып, омок, сүүмјилү болгон учун, албатынын кожондорынын мелодиялары да омок, сүүмјилү боло берген. Чөйө кожондордын ордына түрген мелодиялар, бијенин кожондоры, частушкалар көптөгөн. Кожон албатынын сүүмјилү өмөлүк ижиле, ойын-јыргалыла, оморкоғоныла колбулу болуп, јангы ритмика, темп алынган. Озогы мелодиялардын ордына көп јангы мелодиялар келген. Олорды тегин улус бойлоры, советский композиторлор, художественный самодеятельностьтын ишчилери таап, албатыга таркадып тургулайт.

Озогы кожондор көп лө сабазында эки строфалу болотон. Экинчи строфа баштапкызын такып айдатан, темдектезе:

Кайын, кайын, кайындар —
Кайындардын јаражын!
Кара чийик кабакту
Көөркийлердин јаражын!

Чиби, чиби, чибилер —
Чибилердин јаражын!
Чийик кара кабакту
Көөркийлердин јаражын!

Экинчи строфа баштапкызынан сүрекеј ас башкаланат: кайыннын ордына чибилер айдылат, кара чийик деп сөстөр ордыла солыжып, чийик кара деп айдыла берген. База башка неме јок. Эмдиги өйдө бу мындыј строфический бүдүмдү јангы кожондор чүмделип те турган болзо, је көбизинде кожончылар оног мойноп, такып айдар строфаларлу эмес, јангыс строфалу частушкалар ол эмезе кажы ла строфа алдынан јангы учурлу узун кожондор чүмдейдилер. Темдектезе:

Бийик агаштын бажында
Куштар кожоңы угулат.
Кеен Алтай ичинде
Јангы Закон макталат.

Јараш јаландар јаскыда
Јажыл торколо чүмделет.
Јангы Закон бистерге
Јайым јүрүм экелет.

Бу мындый кожондордын строфаларынын тоозы үч-төрт эмезе онон до көп болот. Кожоннын бу мынайда кубулып турганын шиндеп, кожончылар бойларынын чүмдеген произведениелеринин учурын жүзүн-жүүрледип, байыдарга кичеегенин көрөдибис. Кожоннын учурын элбедерге, бийиктедерге амадап, кожончылар озогы кожоннын бир канча өскө дө жанжыган эп-аргаларын бузуп, оны жангырта чүмдегилейт. Темдек-тезе, озогы кожондо анафора жаантайын болгон болзо, эмдиги кожондо анафора жогынан да кожондор чүмделет. Анафорага ла келишсин деп кожончылар санаага ла кирген сөсти кожонгына кийдирбей жат, сөстөрдү учурына келишсин деп кичеегилейт. Онойдо ок образный параллелизм де керегинде айдар керек. Образный параллелизм ле анафора эмдиги бийик өзүп турган поэтический творчествоны, кижинин сүрекей көп байыган күүнин, санаа-шүүлтелерин бастыразын чыгара айдарга бир канча буудактай берген. Онын учун кожончылар көп строфаларлу, образный параллелизми жок, анафоразы кезикте бузулган, же учуры ла айдылган сөстөри жанынан сүрекей жылбүлү, жараш кожондор чүмдегилей бергендер.

Жастын, жайдын күнинде
Жараш чечек жайканат.
Жаш өлөңдү жалаанда
Жылкы малдар тойынат.

Кобы жерге желдиртер
Коныр, кара аттар бар.
Колхоз журтты тыгыдар
Колхозчылар — баатырлар.

Кулундарды корыйла,
Өскүрелдер, нөкөрлөр!
Коштой жаткан колхозло
Мөрөйлөжип иштеелдер!

Алтай албатынын үлгерлерин алар бозобыс, олардо база көп кубулталар барын көрөдибис. Үлгерлердин тематиказы, учуры жадын-жүрүмде чын өдүп турган улу-жаан керектерле, социалистический кубулталарла колбулу болуп, олардо реализм там ла көптөп, поэтический эп-аргалары да бир канча башкалана берген. Озогы үлгерлер — түрген айдылар модор сөстөр эмезе речитативле айдылар үлгерлер болгожын, эмдиги үлгерлер десе декламировать эдерине чүмделет. Бу мынызынан бис фольклорго литература жаан салтарын жетирип турганын көрөдибис. Декламационный үлгерлерде образный параллелизм, анафора, музыкально-речитативный ритм

ле оноң до өскө озогыдан бери жанжыган поэтический эп-аргалар жаан учурлу эмес боло берген. Олордын ордына кажы ла үлгерде согулта үйелү сөстөрдин тоозы ла үндү табыштардын тоозы түңгей эмезе түңгейге жуук болоры, үлгерлердин рифмалажары, аллитерация, интонация жаан учур алына берген.

Кайлап айдар чөрчөктөрдөң көндүгип барган жаңы эпический произведениелерде база ондый ок кубулталар көрүнөт. Эпосто мифология ла фантастика там ла астап, ол албатынын жадын-жүрүминде чын болгон исторический керектерди чындык көргүзип көндүгөт.

Алтай албатынын советский фольклорынын поэтический кеберлерин шиндегенибисте, бу фольклордын произведениелерин эмди бичик билер улус чүмдеп турганы билдирет. Бичикчи алтайлар бойынын поэтический творчествозын там жарандырып, алтай албатынын культуразын бистинг ороондо коммунизмди төзөп турган өйдө учуры да, кебери де жаанынан озочыл искусствонун бийик кемине жетиредилер.

АЛТАЙ АЛБАТЫНЫН СОВЕТСКИЙ ӨЙДӨГИ ОС ПОЭТИЧЕСКИЙ ТВОРЧЕСТВОЗЫ ААЙЫНЧА ЛИТЕРАТУРА

Песни Ойротии, Новосибирск, 1936.

Совет Ойроттын өзүми, Новосибирск, 1935.

Темир-Бөкө. В. Ябыковтын ла Ч. Чунижсековтын «Чөрчөктөр» деп бичигинде, Ойрот-Тура, 1941.

Кожондор, Горно-Алтайск, 1958.

Т. С. Тюхтенов. К вопросу об алтайских народных песнях советского периода (20—30-е годы), Ученые записки, вып. 3, Горно-Алтайский научно-исследовательский институт, 1959.

А. М. Ильин и Т. С. Тюхтенов. Алтайские народные песни, Сборник, Горно-Алтайск, 1960.

Алтай литература, антология, Горно-Алтайск, 1955.

Песни Горного Алтая, Горно-Алтайск, 1957.

БАЖАЛЫКТАР

Автордон	2
Кире сөс	3
✓ Алтай албатынын оос поэтический творчествозын революциядан озо жууганы ла шиндегени	11
✓ Алтай албатынын оос поэтический творчествозын советский ой- дө жууганы ла шиндегени	25
✓ Алтай албатынын обрядовый фольклоры	38
✓ Табышкак	53
✓ Алтай кеп сөстөр лө укаа сөстөр	60
Модор сөстөр лө үлгерлер	69
Кожон	74
Чөрчөк	88
Героический эпос	103
Албатынын куучындары	134
Алтай албатынын советский ойдөги оос поэтический творчествозы	141

Сазон Саймович СУРАЗАКОВ
УСТНОЕ ПОЭТИЧЕСКОЕ ТВОРЧЕСТВО
АЛТАЙСКОГО НАРОДА.

На алтайском языке

Редактор Т. С. Тюхтенов
Художественный редактор А. М. Кузнецов
Технический редактор М. И. Тихтиев
Корректоры Н. Н. Параев и Е. К. Манышева

* * *

Сдано в набор 14/IV 1960 г. Подписано в печать 22/VI 1960 г.
Формат 60×92¹/₁₆. Печ. л. 10,38. Уч.-изд. л. 8,85. Тираж 1000 экз.
АН 09309. Заказ № 92. Цена без переплета 2 р. 65 к.
Переплет 1 руб.

Горно-Алтайское книжное издательство,
типография № 15, г. Горно-Алтайск,
проспект им. Сталина, 29.

Баазы 3 салкы: 65 акча

С. 1. 1981 г. я
Цена 27

С. С. Суразаков
УСТНОЕ
ПОЭТИЧЕСКОЕ ТВОРЧЕСТВО
АЛТАЙСКОГО НАРОДА

—
На алтайском языке